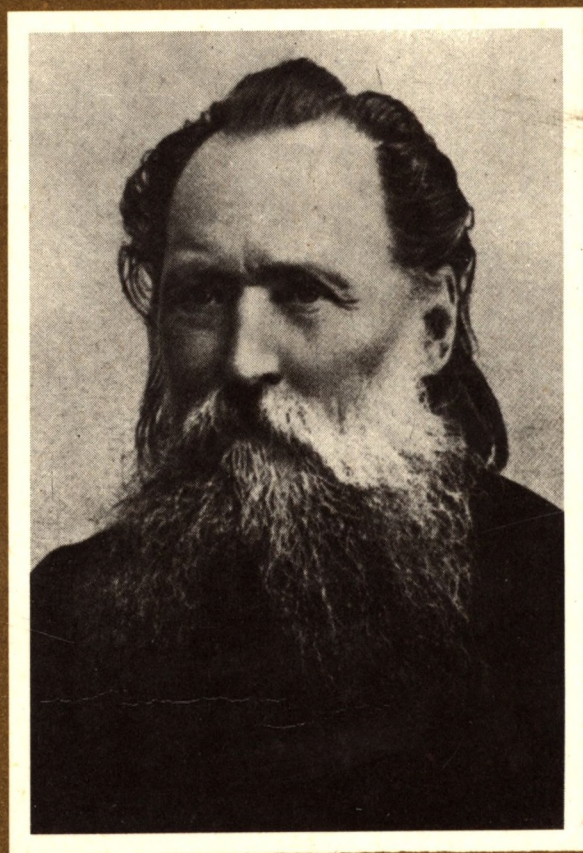


Erdődy Gábor

**HERMAN OTTÓ
és a társadalmi-nemzeti
felemelkedés ügye**



Akadémiai Kiadó · Budapest



HERMAN OTTÓ
ÉS A TÁRSADALMI-NEMZETI
FELEMELKEDÉS ÜGYE



ERDŐDY GÁBOR

HERMAN OTTÓ
ÉS A TÁRSADALMI-NEMZETI
FELEMELKEDÉS ÜGYE

KÍSÉRLET A DEMOKRATIKUS ELLENZÉKISÉG
ÉRVÉNYESÍTÉSÉRE A DUALISTA MAGYARORSZÁGON



AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1984

ISBN 963 05 3400 2

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1984 · Erdődy Gábor

Printed in Hungary



Tartalomjegyzék

Előszó	7
Herman Ottó életútja	11
I. A dualizmus egy liberális politikus szemével	21
1. Liberális vagy konzervatív államberendezkedés?	21
2. Érvényesíthetetlen gazdasági törekvések	34
II. Az ellenzéki politikus útkeresései	46
1. A dualizmus elleni küzdelem általános irányelvei	46
2. Kísérlet a közjogi keretek meghaladására, egy önálló iparpárt megteremtésére ...	49
III. Demokratikus kultúrpolitika a nemzeti és az egyetemes fejlődés szolgálatában	54
1. Az öncélú és praktikus tudomány dilemmája	54
2. A nemzeti és az egyetemes tudomány kapcsolatáról	57
3. Tudományos fejlődés és egészséges közművelődés	63
4. A demokratikus tudományos közélet intézményes feltételei	70
5. Korszerű elképzelések — ellentmondásos gyakorlat (A tudományos anyaggyűjtés és megismerés kérdései)	75
IV. Herman Ottó és az ellenzéki függetlenségi mozgalom	90
1. Kapcsolódás és fenntartások (A demokratikus politikai vonalvezetés objektív és szubjektív akadályai)	90
2. 1849-es alapról a közjogi engedmények ellen	94
3. Harcban az antiszemitizmussal s a zsidóemancipáció problémái	97
4. Munkásérdekek védelmezője, a szocialista mozgalmak elutasítója	101
5. Az anarchizmusról mint a társadalmi igazságtalanságok következményeiről, elitélőn	108
6. Elfojtott demokratikus kezdeményezések (Herman és a párton belüli frakcióharcok kiéleződése)	109
7. Ellenzéki magatartás, egyházpolitikai reformok	113
8. Az Országos Függetlenségi Pártban	116
9. Vissza a tudományhoz (Az opportunisták felülkerekedése a függetlenségi mozgalomban, Herman visszavonulása az aktív politikai tevékenységtől)	118

V. Tehetetlenül a századforduló problémáival szemben (Herman Ottó válságkorszaka és annak összetevői)	120
1. Nemzetföltö ketségbeesés	120
2. A háborúval fenyegető militarizmus megerősödéséről (Az európai külpolitikai helyzet alakulása a század utolsó harmadában)	121
3. Konzervatív jegyek a nemzetiségi kérdés megítélésében	125
4. Modernség — eredetiség nélkül (Herman természetfelfogása)	131
5. A természet része vagy önálló entitás? (A társadalom alaptörvényeiről)	144
6. A biologizmus erősödő szorításában (Herman nemzetfelfogása)	145
7. Eredetiség és mechanikus utánzás (Ahistorikus jegyek eluralkodása a magyar östörténet megközelítésében)	151
8. Tudatos törekvések egy demokratikus (társadalomközeli) történetnézmellet kialakítására	156
VI. Demokratikus ihletésű kiütkereső próbálkozások a századforduló válságából	161
Összegezés	169
Rövidítések és irodalom	172
Névmutató	179

Előszó

Herman Ottó életéről számos résztanulmány és három monografikus igényű feldolgozás készült. Közös jellemzőjük a tudós előtérbe állítása, a politikus indokolatlan háttérbe szorítása volt, s még azokból a vállalkozásokból is hiányzott a tudósi és a politikusi gyakorlat összefonódásának feltárására irányuló kísérlet, melyekben a politikus tevékenységének külön fejezetet vagy részt szenteltek. Pedig az utolsó magyar politikus munkásságában éppen e két szféra együttese meghatározó jelentőségű, és ennek megismerése nélkülözhetetlen Herman életművének megértéséhez. Csak a függetlenségi párti parlamenti képviselő s a több tudományágban is nemzetközi jelentőségű eredményeket elérő szakember teljesítményének átfogó vizsgálata alapján ragadhatjuk meg ugyanis Herman Ottó törekvéseinek lényegét, azokat a mozzanatokat, melyek a tudóst és a politikust egyszerre jellemezték, amelyek a kétféle tevékenység irányát és jellegét meghatározták, s azokat közös mederbe terelték.

A Magyarország és a magyarság társadalmi felemelkedésének s ezáltal az egyetemes fejlődés szolgálatát életcéljának tekintő Herman visszatérően hangsúlyozta a jelenségek komplex megközelítésének szükségességét, s igényes elvárásának — a rendelkezésre álló lehetőségek határain belül — maga is igyekezett megfelelni. Eredményeinek bemutatásakor és értékelésekor az utókor is arra kényszerül, hogy az általa javasolt módszereket alkalmazza, hiszen a tudományos munkamegosztás, a témák felparcellázása azzal a veszéllyel jár, hogy a legfontosabb — a tudományágak egyikére sem leszűkíthető s csak a teljes anyag birtokában felismerhető — összefüggések sikkadnak el, hogy az egységes életmű alkotóelemeire esik szét vagy eredeti belső arányai eltolódnak, ami a vizsgált személyiség megítélését megnehezíti.

Tanulmányunkban Herman Ottó egyéniségét, tudományos és politikusi tevékenységét a fentiek szem előtt tartásával közelítettük meg. Mivel a hagyományos biografikus feldolgozás kevésbé látszott alkalmasnak az életmű belső összefüggéseinek bemutatására, a tematikus egységek szerinti tárgyalást választottuk. Ezúton kínálkozott ugyanis nagyobb lehetőség az egymás mellett futó gondolati szálak és közéleti törekvések törésként mentes rekonstrukciójára az azok közötti kapcsolatrendszer megbontása nélkül.

Eltekintettünk többek között Hermannak az egyes szakterületeken folytatott — az eddigi kutatásokból jól ismert — tevékenysége részletes bemutatásától is. Célunk min-

denekelőtt az volt, hogy megkíséreljük körülhatárolni Herman helyét a 19. század utolsó harmadának ideológiai áramlatai között, s hogy sorsán át megvizsgáljuk azokat a feltételeket, melyeket a dualista rendszer az alkotmányos játékszabályok tiszteletben tartása mellett a demokratikus kibontakozás számára kínált. A vizsgált életpálya alakulása ugyanis felvillantja azon — az antidemokratikus szisztéma lényegéből származó, s végső kifutásában a rendszerbe való integrálódás kényszerét elfogadó egyénnek és programjának torzulását előidéző — tipikus ellentmondásokat, melyekkel a korszak ellenzéki politikusai szembekerültek.

Kétségtelen, hogy Herman közéleti törekvéseinek kibontakozását politikai kisebbségi helyzete alapvetően megnehezítette, céljai megvalósításának esélyeit az ellenzéki mozgalomban is szinte kivételes morális magatartása pedig tovább csökkentette. Erkölcsi szempontjainak következetes érvényesítése nem csupán etikai, hanem politikai kérdés volt, hiszen Herman olyan korszakban politizált, amikor a tömegek tudatos félrevezetése a kormányzati gyakorlat alapját képezte, s így a hatalommal szembeni harc nagyobb sikere érdekében annak módszereit átvenni az eredeti célok feladásával lett volna azonos.

Herman tudatosan vállalta a fantaszta-különc szerepét, s ezzel a Függetlenségi Párton belüli nagyfokú elszigetelődést is. Csak így őrizhette meg autonómiáját azon zárt politikai feltételrendszeren belül, amelyből a kitörés számára csak mint egyéni lehetőség (kivülállás, a tudományba menekülés) kínálkozott. Az ilyen típusú választásnak azonban ellene mondott habitusa, állandó tenni akarása, a nemzeti és az egyetemes fejlődés melletti elkötelezettsége. A játékszabályok betartása miatt viszont egy helyben topogásra kényszerült, politikai magatartásában igazi fejlődés nem következhetett be. Programja, szemlélete megmerevedett, sőt néhány ponton visszalépésre is sor került, az induláskor egyértelműen kimutatható demokratikus vonások elhalványultak, olykor eltorzulnak.

Herman Ottóban nem a már kialakult, létező demokratikus ellenzékiiség képviselőjét keressük, hiszen a dualista rendszer éppen azt eredményezte, hogy ilyen típusú politikusi törekvéseket integráló mozgalom a 19. századi viszonyok között nem fejlődhetett ki. Herman szerepkereséseiben és szerepvállalásaiban a demokratikus ellenzékiiség esélyeit látjuk megjelenni, tanulmányunkban elsősorban arra próbálunk magyarázatot keresni, miért nem volt képes a vizsgált tudós-politikus a dinamikus gazdasági fejlődés korában felvetődött új kérdések igazán konstruktív megválaszolására, milyen szubjektív és objektív tényezők akadályozták a benne rejlő potenciális demokratikus adottságok és törekvések realizálását. Összességében egy többé-kevésbé tudatosan vállalt kényszerpályát kísérünk végig, s próbáljuk meg annak torzuló, illetve maradandó értékű elemeit szétválasztani.

Véleményünk szerint ugyanis a politikai sikertelenség távolról sem bizonyítja a dualizmus kori függetlenségi ellenzékiiség értelmetlenségét vagy irrealitását, legjobb és legkövetkezetesebb képviselőinek tevékenysége (és Herman Ottót mi ide soroljuk) jövőre orientált politikai magatartás kialakítására, a nemzeti értékek átmentésére irányult.

Kutatásaink során Herman Ottó ismert könyvei és tanulmányai mellett elsősorban az eddigi feldolgozásokban kevésbé felhasznált újságcikkekre, valamint a szinte teljes mér-

tékben mellőzött óriási levelezésre, illetve az 1879—1895 között elmondott országgyűlési beszédekre támaszkodtunk. A könyv megírását sokban megnehezítette az a körülmény, hogy a korszak számos alapkérdésére vonatkozóan szakszerű és elmélyült szakirodalommal nem rendelkezünk. Ebből következik az is, hogy egyes megállapításaink pontosítására, néhány részletkérdés árnyaltabb megközelítésére is csak alapkutató-sok egész sorának elvégzését követően nyílik majd lehetőség.

Herman Ottó életútja

A 19. századi magyar történelem egyik legösszetettebb alakja, az utolsó magyar polihisztorként számon tartott Herman Ottó 1835. június 28-án született Zólyom megyében, Breznóbányán. Apja, a kamarai orvos Herrmann Károly és édesanyja, Hammersbergi Ganzstuck Franciska szerény, de megélhetési gondoktól mentes gyermekkort biztosítottak gyermekeik, Ludmilla, Henriette, Franciska, Ottó, Róbert, Ernestin és Emma számára. A szülői házban, amelynek ablakdeszkáját muskátli és rozmaryng díszítette, Herman Ottó praktikus, rendezett, a szorgalmas munkát sokra becsülő életfelfogást sajátíthatott el. Az evangélikus szülők fiukat a miskolci ágostai hitvallású esperesi középtanodába írták be, s mivel az iskola meglehetősen távol esett lakóhelyüktől, egy miskolci iparoscsaládnál helyezték el.

A szlovák környezetben élő szepesi német családban nevelkedett Herman Ottó 1848 eseményeit a magyar nemzeti törekvésekkel érzelmileg teljes mértékben azonosuló ifjúként élte meg. Tudatos asszimilálódásához jelentős ösztönzést kapott tanárától, Máday Károlytól. Mindenekelőtt az ő szellemi hatásának tudható be, hogy 13 éves növendéke ágyútisztogatónak jelentkezett a forradalmi hadseregbe, ahonnan azonban gyenge fizikum miatt elutasították. Bár mindig jeles tanuló volt, Világos után tanulmányait nem folytatta. Először egy miskolci lakatosnál tanult mesterséget, majd a korompai gépgyárban dolgozott. A fiatal Herman így életközélemből, személyes tapasztalatok alapján ismerhette meg a munkásélet árnyoldalait, s az itt szerzett élmények alapvetően meghatározták a szociális kérdéssel kapcsolatos későbbi magatartását. Hamarosan felébredt benne a továbbtanulás utáni vágy, s beiratkozott a bécsi polytechnikum előkészítő tanfolyamára. Mérnöki tanulmányokkal kapcsolatos terveit apja halála, az otthonról kapott anyagi támogatás elmaradása azonban megghiúsította. Hogy fenn tudja tartani magát, 1854. május 29. és 1856. december 17. között több bécsi cégnél vállalt géplakatosi munkát. Szervezett oktatásban a továbbiakban sem részesül, alapismereteit autodidaktaként sajátítja el. A rendszeres, szisztematikus képzés elmaradása — mint látni fogjuk — számos vonatkozásban problémát okoz majd elméleti-ideológiai jellegű tudományos álláspontja kialakításában.

Szabad idejében a császári udvari Naturalien Kabinettet látogatja, ahol megismerkedik Karl Brunner von Wattenwyl-lel. Az ismert osztrák biológus tovább fokozta

Herman otthonról hozott természettudományos érdeklődését (Herrmann Károlynak barátja volt Petényi Salamon János, a magyar tudományos madártan megalapítója; a szülői házban gyakori vendégként fordult meg a német biológus szemléletet forradalmasító Friedrich Naumann), s felismerve az ifjú kivételes képességeit, vele illusztráltatta rovtani dolgozatait.

Viszonylag nyugodt bécsi éveit 1857-ben katonai behívó zárta le. Miután a gyerekkori megfázásból származó hallási zavaraira hivatkozó Herman a sorozó bizottság előtt nem jelent meg, katonaszökevénynek minősítették, és 12 éves szolgálattal büntették. Bár katonaévei — melynek jelentős részét Raguzában töltötte írnokként — 1861. szeptember 7-én szerencsés körülmények között véget értek, az osztrák hadseregben leszolgált mintegy öt év tapasztalatai a leszerelő őrmestert a militarizmus örökre elszánt ellenfelévé, a pacifizmus lelkes hívévé formálták.

Néhány otthon eltöltött hónapot követően az olasz risorgimentóban, majd a lengyelek oroszellenes forradalmi megmozdulásában vesz részt; vállalkozásainak részleteit források hiányában azonban nem ismerjük. („... lepillantottam a Monte Bericoról az olasz földre, szivaroztam a 365 tornyos székesegyház árnyékában, a Como táján pedig a szabadság és humanizmus érdekében főbelövéldöztük egymást, máshol meg a kancsuka jelzé a korszellem óráját” — olvashatjuk a Magyar Polgár 1869. október 24-i számában megjelent visszaemlékezésében.) 1863-ban Kőszegen telepedik le, ahol fotográfusként működik. Életpályája alakulását döntően befolyásoló ismeretséget köt Chernel Kálmánal. A tudományokat pártoló és művelő helyi földbirtokos ajánló soraival sikeresen pályázza meg a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egylet Múzeumának Brassai Sámuel igazgató által meghirdetett állását.

Az 1864—1872 között Kolozsvárott eltöltött évek tapasztalatai a tudósként és politikusként egyaránt kezdő Herman tevékenységét hosszú távon meghatározták. Itt publikálta első tudományos dolgozatait, első hírlapi cikkeit, s itt került sor első közéleti szereplésére is. Az 1860-as években Kolozsvár volt Budapest után az ország legjelentősebb kultúrcentruma. A város tudományos életét a későbbi köz.munka- és közlekedésügyi miniszter, gróf Mikó Imre vezette Erdélyi Múzeum-Egylet szervezte és irányította. A városban egyszerre két politikai jellegű, Mikó Imre és Sámi László körül tömörülő társaság működött, melyeknek Herman is tagja lett. Sámi László szerény Farkas utcai tanári lakásában ismerkedett meg többek között a biológus Entz Gézával s az antropológia akkor legjelentősebb magyar művelőjével, Török Auréllal, valamint az erdélyi balközép lapjának számító Magyar Polgár szerkesztőjével, K. Papp Miklóssal. Herman rövid időn belül a hírlap munkatársa lett, amelyben kezdetben kisebb tanulmányokat, útirajzokat közölt.

A legnagyobb, s egyben a legmaradandóbb hatást igazgatója, Brassai Sámuel gyakorolta rá. Az országszerte ismert és népszerű tudós sokoldalúsága, puritán egyénisége, erkölcsi szilárdsága, a nemzeti ügy melletti elkötelezettsége, a közművelődés fontosságát hangsúlyozó felfogása, mind olyan tulajdonságok, melyek Herman egész életművének alakulását meghatározták. Az idős tudós példája mélyítette el és tudatosította benne otthonról hozott vallási toleranciáját is.

1866—1869 között a konzervátori minőségében állatok preparálásával foglalkozó Herman rendszeres terepmunkát folytatott az erdélyi Mezőségen. Tervei között szerepelt a vidék teljes faunisztikai feltérképezése, a prehisztorikus eredetű tórendszer anyagának összegyűjtése és feldolgozása. Több hónapos téli kiszállásokon figyelte a madarak vonulását, a jégfalaszatot, s felkereste a barlangi medve ősi nyomait megőrző Igris-barlangot. Gyűjtései anyagából hozták létre a múzeum tojás- és csontvázgyűjteményét, s jelentős mértékben gyarapították a meglevő rovargyűjteményt is. Már ekkor intenzív kapcsolatot alakított ki a hazai és külföldi szakemberekkel, ennek emlékeit kivételesen gazdag levelezése őrzi.

Bár érdemei elismeréseként 1869. március 6-án tudományos státusba került, a Természeti Tár első őrségédjévé nevezték ki, s fizetését évi 600 Ft-ra emelték, anyagi nehézségei miatt 1871 márciusában megválnak állásától, s a Magyar Polgár főmunkatársa lesz. A korszak legfontosabb politikai kérdéseit elemző írásaival az erdélyi ellenzék pozícióit igyekszik erősíteni. Bíráló cikkeket közöl a magyar kormány nemzetiségi politikájáról, miközben sajátosan liberális álláspontra helyezkedve védelmezi a Párizsi Kommünt. Az 1872-es választáson Sámi László jelölése mellett agítál, eredménytelenül. Miután pedig főszerkesztője a korrupció segítségével felülkerekedő kormánypárti jelölt elfogadása mellett nyilatkozik, július 25-én felmond munkaadójának, s búcsút vesz a várostól.

Pepita nadrágban, bársony zakóban, nagy karimájú olasz kalappal a fején, gyalogszerrel és üres zsebbel indul Szászvesszősre, Bedőházy János barátjához. A nála eltöltött hónapok alatt dolgozza fel későbbi pókmunkája nyersanyagát, s ott olvassa először a tudományos szemléletét alapjaiban meghatározó Darwin és Haeckel műveit. Személyes ellentétek is közrejátszottak abban, hogy nemsokára továbbáll. Újra kapcsolatba lép Wattenwyll-lel, akitől megbízást kap egy Kamerunba induló expedíció megszervezésére és irányítására.

A szerencse, mindenekelőtt azonban a nemzeti tudomány ügyéért fáradozó néhány ember fellépése megakadályozza a tervezett út megvalósításában. Szily Kálmán, a Múzeum egykori tanára, az MTA főkönyvtárosa, a Természettudományi Társulat titkára, majd elnöke, később az MTA főtitkára értesült Herman elhatározásáról. Kapcsolatba lépett Frivaldszky Jánossal, a Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatójával, s hogy Herman távozását megakadályozzák, 1873. április 22-én szerződést ajánlottak fel neki Magyarország pókfaunájának monografikus megírására. A fizikusnak induló, majd nyelvészettel foglalkozó, rendkívül összetett, széles látókörű Szily Kálmán a későbbiekben is hatott Hermanra, aki sokszor fordult hozzá nehéz szakmai, bizalmas baráti kérdésekkel.

Herman örömmel kapott az ajánlaton. Kiegészítő jellegű terepmunka elvégzése után 1874 márciusában visszavonul a Bács megyei Doroszlóra, ahol sógora, Scultéthy Náthán (Ludmilla férje) házában megírja a Magyarország pókfaunája című laikusok számára is érthető és élvezhető, ugyanakkor komoly tudományos értékeket felvonultató, s európai hírnevét megalapozó, kétkötetes, magyar—német nyelvű könyvét. Munkájában szakít a fajok hagyományos bemutatásával. Minden fajról részletes ökológiai leírással szolgál,

s ezzel sikeresen ülteti át a rovartanba Naumann-nak és Brehmnek az ornitológia területén használt módszereit.

Marad ideje arra is, hogy olvasóegyletet szervezzen a dél-alföldi városban, hogy bekapcsolódjék az ezekben a hónapokban tetőződő országos iparosmozgalomba, s hogy cikkeket írjon a Csernátony által szerkesztett *Ellenőr*-be.

1875. február végén Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter a Nemzeti Múzeum Állattani Osztálya segédőrének nevezi ki 600 Ft-os fizetéssel. Lakást a múzeum épületében kapott. Gyűjtései legfőbb eredményeivel, értékes etnográfiai tárgyakkal „díszített” két szobájának ablakai a Kálvin térre és a Múzeum körútra néznek. Közeli kapcsolatba került igazgatójával, Pulszky Ferencsel, akinek Európa-szerte ismert múzeumbeli szalonjában a korabeli politikai, tudományos és művészeti élet neves képviselőivel ismerkedett meg.

Egyre aktívabb szerepet vállalt a politikai életben. Élére állt a törökbarát mozgalomnak, melynek támogatására Plevna eleste után, 1877. december 16-án tüntetést szervezett, s ezzel az egykorú sajtó által is méltatott, ismert emberré vált. 1878-ban csatlakozott a Mocsáry Lajos és Helfy Ignác által irányított Függetlenségi Párthoz. Július 14-én tartotta meg első, szarvasi programbeszédét, s bár a választási küzdelemben alulmaradt, 1879 októberében már Szeged II. választókerületének képviselőjeként mutatkozhatott be a parlamentben. Politikai cikkei ebben az időszakban Csávolszky Lajos *Egyetértés* című lapjában jelentek meg, majd Eötvös Károly és Verhovay Gyula szakítását követően ő is átpártol az utóbbi által megindított Függetlenséghez, melynek rövid időre — az eddigi szerkesztő, Verhovay 1880. január 10-i súlyos sebesülést eredményező párbaját követően — társszerkesztője is lesz. Az 1880-as években, a *Budapesti Hírlapban*, a *Vasárnapi Újságban*, a *Magyarország és a Nagyvilágban*, a *Fővárosi Lapokban* stb. megjelent írásaiban különös hangsúlyt kap a nemzeti ügy szolgálata. Ennek szellemében lép fel a neves tudósok és politikusok (többek között Mommsen, Treitschke, Delitzsch) irányítása mellett működő *Schulverein*-mozgalommal szemben, mely német iskolák alakításának követelése ürügyén határozottan magyarellenes propagandát folytatott.

A nyolcvanas években lett tagja a különböző pártállású politikusok által látogatott *Csalányi-körnek*, ahol függetlenség párti ismerősei mellett rendszeresen találkozott a *Szabadelvű Párthoz* tartozó Szilágyi Dezsővel, a közigazgatási reform egyik fő szorgalmazójával, Grünwald Bélával, valamint a korábbi pénzügyminiszterrel, Kerkápoly Károllyal. Közvetlen baráti kapcsolatban állt Jankó János karikaturistával, Ligeti Antal festővel, Huszár Adolf szobrásszal és Wartha Vincével, a kémia professzorával. Politikai tevékenysége mellett arra is maradt ideje és energiája, hogy rendszeresen tartson népszerűsítő előadásokat a Természettudományi Társulat ülésein, melynek elnöki tisztét az 1899-ben leköszönő Szily rá akarta ruházni. Több általános érdekű írása jelent meg; többek között az *Egy tipp* című, melynek hatására Hieronymi Károly miniszter bevezette a postahivatalokban a ceruzanedvesítő szivacsok használatát.

Újabb nagy jelentőségű tudományos megbízatáshoz ismét Szily jóvoltából jutott. 1883. június 28-án kötött szerződést Semsey Andorral, az ismert mecénással a magyar halászat könyvének megírására, s kezdte meg gyűjtéseit a Velencei-tó mellett. Részered-

ményeit már az 1885-ben rendezett országos kiállításon bemutathatta, s az itt felvonultott anyagot a külföld érdeklődését is felkeltő Ősi nyomok a magyar népies halászatban című művében meg is jelentette. Időközben egy stiglić sajátos magatartásával, „öngyilkosságával” kapcsolatos, tudományos szempontból érdektelen vitába került a kolozsvári Ellenzék egyik Judith álnéven író cikkírójával. A jelentéktelennek induló esemény alapvető változásokat hozott életében: 1885. július 25-én Miskolcon házasságot köt „ellenfelével”, Borosnyay Camillával.

1887 Herman számára eseményekben gazdag évnek bizonyult. Elkészült legmaradandóbb tudományos értékű kétkötetes munkája, A magyar halászat könyve. A mű az egyes jelenségek komplex megközelítésének egyik legjellemzőbb példája: áttekintést nyújt a népi halászat évszázadokra visszatekintő történetéről, gazdasági szempontokat érvényesítve elemzi jelenét és jövőjét, s külön fejezetet szentel a néprajzi kérdések számára is. Kísérletet tesz a teljes magyarországi halászati kultúra bemutatására. Anyagát úgy osztályozza és rendszerezi, hogy annak lényegét a szaktudomány — néhány módosítás eszközésével — napjainkig sem változtatta meg. A könyv pozitív visszhangot váltott ki, még a külföldi ismertetések is felsőfokú jelzőkkel emlékeztek meg róla. Nem egy külföldi szerző tekintette alapnak munkája megírásakor, mint ahogy nélkülözhetetlen forrásként kezelte a népies halászat történetét immár az orosz szakirodalom ismeretében feldolgozó Jankó János.

Ugyancsak 1887-ben járt először Herman Kossuth Lajosnál Turinban; beszámolt a hazai függetlenségi ellenzéki mozgalom helyzetéről, s egyben tanácsokat is kért a problémák orvoslásához. A volt kormányzóval az országos iparosmozgalom egyik szervezőjeként még 1875 februárjában vette fel levél útján a kapcsolatot, melyet mindvégig szívélyes, bizalmas légkör jellemezett. Kossuth helyzetének alakulását szívügyének tekintette, s a rendelkezésére álló lehetőségek határain belül igyekezett segítségére lenni. Központi szerepet vállalt a Kossuth-könyvtár megvásárlásában, a volt kormányzó által megjelölt 16 ezer Ft összegyűjtésében. 1893-ban megismételte turini látogatását, majd a budapesti temetésen mondott beszédével vett búcsút nagyon tisztelt példaképétől, szenvedélyesen utasítva vissza Jókaiék — a dualista rendszer lényege és a kossuthi elvek közötti lényegbevágó ellentéteket elmosó, kiengesztelődés címén kisajátítást célzó — nézeteit.

1887-ben Herman átmeneti időre elveszítette képviselői mandátumát, de még 1888-ban a parlament tagja lesz Törökszentmiklós képviselőjében. (1892-ben választási veresége megismétlődik, de Miskolc déli kerülete 1893. június 6-án újra a képviselőházba segíti.) A mintegy egyéves szünetet külföldi utazásra használja fel. A Természettudományi Társulat által az Akadémiától kieszközölt költségen, Lendl Adolf társaságában 1888 júniusában Norvégiába indul, hogy felkeresse Vardóban azt a helyet, ahonnan 1768-ban két magyar tudós: Hell Miksa és Sajnovics János a napfogyatkozást figyelte. Útját megszakította Berlinben, ahol szakmai megbeszéléseket folytatott a nagynevű német antropológussal, a celluláris patológia megalapítójával, a Bismarck-ellenes liberális Haladó Párt egyik hangadó politikusával, Rudolph Ludwig Karl Virchovval. A német tudós Herman halászati munkájának német nyelvű kiadását sürgette. A terv megvalósítására

Trefort Ágoston ígéretet tett, azonban a vállalkozás lebonyolítását a miniszter halála megakadályozta.

1887-ben a Természettudományi Társulat felkérte Hermant A madarak hasznáról és káráról című munka elkészítésére. A könyv 1901-ben jelent meg, s nagy sikerét bizonyítja, hogy 1914-ig négy magyar, egy-egy német és angol nyelvű kiadást ért meg. A különleges népszerűség titka elsősorban az újszerű megközelítésben rejlett: Herman ugyanis a madarat a természetben élő organizmusként fogta fel, s különös súlyt helyezett a természet háztartásában betöltött egyensúlyozó szerepének bemutatására.

Munkásságának elismeréseként az 1891-ben Budapesten megrendezésre kerülő II. nemzetközi ornitológiai kongresszus megszervezésével bízták meg. Közvetlen munkatársaival — Horváth Gézával, a Rovartani Intézet igazgatójával, Madarász Gyulával, a Nemzeti Múzeum ornitológusával, Frivaldszky János múzeumi osztályigazgatóval és Entz Gézával — egyetértésben az általános színvonal emelése érdekében a tudományos ülések programjának középpontjába összefoglaló referátumok megvitatását állította. A május 17-én megnyílt kongresszus, amelyen társelnöki minőségben is részt vett, tartalmi és formai szempontból egyaránt magasan kiemelkedett az azt megelőző és követő kongresszusok sorából.

A kongresszus megszervezése során kialakított kereteket felhasználva született meg 1893-ban a Magyar Ornithológiai Központ, melynek munkája kezdetben — a szerény lehetőségekhez igazodva — kizárólag a madárvonulás megfigyelésére korlátozódott. Tevékenységének köre Darányi Ignác miniszteri kinevezésével bővül majd. A mezőgazdaság fejlesztése érdekében a tudományos intézetek fejlesztéséért sokat vállaló Darányi — akinek tevékenységét Herman mindig sokra becsülte — ugyanis az intézetet a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe helyezte át, s a madarak gazdasági szerepének kutatásával bízta meg. Az intézeti munka Herman múzeumi lakásában szerveződött. Bár a későbbiekben a tudós-politikus otthona gyakran változott, mindvégig megőrizte sajátos hangulatát: falain balták, fokosok, karikások, cserepek, hálók, madarak lógtak, mintegy keresztmetszetet nyújtva munkásságáról. Közöttük helyezte el Kossuth Lajos arcképét s egy babérlevelet koporsójáról. Könyvespolcán többek között a híres német etnográfus és földrajztudós Adolf Bastian; a társadalom fejlődésében a földrajzi tényezők szerepét hangsúlyozó angol pozitívista történetíró Henry Thomas Buckle; Darwin, s az ő evolucionista elméletét továbbfejlesztő, a biogenetikai alaptörvényt megfogalmazó Ernst Haeckel; az ún. emberföldrajzi kutatásokat elsők között kezdeményező Friedrich Ratzel; a német zoológus Otto Finsch; az etnográfiával, régészettel, statisztikával és természettudományokkal egyszerre foglalkozó angol John Lubbock; a svéd anatómus és antropológus R. Gustav Retzius; a német nyelvtudós Hugo Schuchardt stb. . . művei álltak.

Állami kinevezést Herman nem szívesen fogadott el, az intézetben is csupán tiszteletbeli igazgatói funkciót vállalt. Képviselővé választásakor lemondott múzeumi állásáról, 1894-ben pedig visszautasította, hogy a Nemzeti Múzeum osztályvezetőjévé nevezzék ki. A Magyar Ornithológiai Központ vezetőjeként mindössze szervezői és irányítói szerepre vállalkozott, mivel egyre határozottabban megfogalmazódott benne az az elhatározás,

hogy élete hátralevő részében tudományos munkásságának nagy részét az ősfoglalkozások kutatásának szenteli. Sok egyéb összetevő mellett ez a szempont is szerepet kapott a politikai közélettől való 1895-ös visszavonulásában. A Magyar Ornithológiai Központban betöltött, egy miniszteri osztálytanácsosának megfelelő fizetéssel honorált pozíciója egyébként nagyszerűen példázza a dualista rendszer rendkívüli rugalmasságát az adott keretek között, azt, hogy messzemenően képes volt az ellenzékiséget akceptálni, legalább is a tudományos és a magánszférát illetően; jelentősen növelve ezzel saját ellenálló-képességét.

Amikor Herman az ősfoglalkozások tanulmányozását megkezdte, s a magyar tárgyi néprajz alapjait körülhatárolta, a folklór kutatásnak már jelentős múltja volt hazánkban, s nem kevésbé neves tudósokat vallhatott magáénak, mint a már elhunyt Erdélyi János és Katona Lajos. A néprajz hazai kibontakozásáról tanúskodott a Néprajzi Társaság megszületése; a továbblépés útjában álló akadályokat pedig az elnök, Hunfalvy Pál 1891. november 30-i halálát követő válság hozta napvilágra. A problémák leküzdésében Herman nélkülözhetetlen szerepre vállalkozott. Szem előtt tartva a fejlődésben Magyarország előtt járó országokban megvalósult gyakorlatot, számos vonatkozásban a Természet-tudományi Társulat példáját követve, a legmodernebb korabeli elveket tartalmazó reformtervezetet dolgozott ki az ismert etnográfussal, az 1871-ben megjelent *Ethnographische Mittheilungen aus Ungarn* című folyóirat alapítójával, 1898-tól a kolozsvári egyetem magántanárával, Herrmann Antallal közösen, melynek megvalósításához Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi minisztertől kapott anyagi támogatást. Az átszervezés sikeres lebonyolítását követően 1892. május 7-én a Néprajzi Társaság elnökének választották meg.

Aktiv tevékenységet fejtett ki Herman más tudományos szervezetek és intézetek létrehozásában is. Ő vetette fel többek között a tihanyi biológiai kutatóintézet létrehozásának gondolatát, s az ő közreműködésével alakult meg az Országos Állatvédő Egyesület és a Horvát Madártani Intézet. Ott volt ugyanakkor a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1905-ös megszületésénél is.

1893—1896 között szinte minden energiáját a millenniumi kiállítás néprajzi szekciójának előkészítése kötötte le. Az ő kezdeményezésére vették be a tervezett programba a pásztorok életének bemutatását, s egyúttal megbízták — együtt a halászati résszel — az elképzelések kivitelezésével. Az ősfoglalkozások anyagát a neves tudósokból álló nemzetközi zsüri is őszinte elismeréssel fogadta. Herman sikerét jelzi, hogy az *Antropologische Gesellschaft in Wien* 1896-ban meghívta tájékoztató előadás megtartására. Az 1885-ös és 1896-os kiállítás tömörített, néhány ponton továbbfejlesztett anyaga képviselte Magyarországot az 1900-as párizsi világkiállításon. A felvonultatott tárgyak akkora tetszést arattak, hogy a vendéglátó franciák nyomban ajánlatot tettek megvásárlásukra. A magyar fél az alkut természetesen elutasította. A hazatért anyag a Néprajzi Múzeum tulajdonába került, s egyszerűen megváltoztatta az addig jobbára tengerentúli tárgyakból álló gyűjtemények jellegét.

A századforduló felé közeledve Herman munkáin egyre inkább a fáradság jelei mutatkoztak, műveiben az oly sokszor megcsodált eredetiség az eredetieskedésnek adja át

helyét. A tudományos fejlődés, a minőségi megújulás követelményeinek nem tud megfelelni. Egyre gyakrabban bonyolódik vitákba, s bár a hátralevő két évtizedben jelentős eredményeket is produkál, a Magyarország pókfaunájához vagy A magyar halászat könyvéhez hasonlítható mű megírására már nem lesz képes.

1891-ben az Avas hegy tövében a Bársony-ház alapozása közben a munkások három jellegzetes alakú kődarabra bukkantak. A tulajdonos 1892 végén a sokat sejtető leleteket a sokoldalúságáról országszerte ismert Hermannak küldte el, aki a külföldi analógiák alapján azonnal felismerte: a pleisztocén kori ősember első magyarországi nyomai, kőszerszámai kerültek elő. A hivatalos szakmai körök féltékenységtől sem mentes kétkedéssel fogadták megállapítását. Halaváts Gyula geológus és Török Aurél antropológus kifejezetten tagadta igazát. Hozzáállásukat mindennél jobban jellemezte az a tény, hogy a paleolit kor meghatározásához fűződő leletek, valamint a Bükk egyéb barlangjainak és sziklaodvainak megvizsgálását a Földtani Intézet nem is tartotta szükségesnek. Az Archaeológiai Értesítő lapjain az ellentétes vélemények nyilvánosság előtt is összeecsaptak, s bár a vitában Herman tételét nem cáfolták meg, a hivatalos körök állásfoglalása a tudóst visszavonulásra kényszerítette.

Újabb szakmai vitához gróf Zichy Jenő 1895-ös, 1896-os és 1898-as ázsiai expedíciói szolgáltatták a lehetőséget. A tudományos igazság képviselőjében Herman határozottan visszaütötte a vállalkozó kedvű gróf — a magyarok ősi nyomainak feltárására és a hun—magyar rokonság bizonyítására törekvő — fejtegetéseit, s az őshazakutatás elengedhetetlen előfeltételének az ősfoglalkozások intenzív hazai vizsgálatát tekintette. Az említett vitával kapcsolatban került először szembe az 1898-as expedícióban írészt vett, a magyar halászat eredetét feldolgozó Jankó Jánossal. A magyar néprajztudomány nagy kárára a két tudós kapcsolatát ettől kezdve a bizalmatlanság, sokszor a kifejezetten ellenséges magatartás jellemezte.

Míg az előbbi két vitában Herman kifejezetten a tudományos igazság oldalán állt, korántsem mondható ez el a magyar ház típusának kérdésében kirobbant polémiáról. 1898. február 10-én, illetve 17-én tartott előadásában a megsértett nemzeti érzésre апелálva támadta Bünkner és Jankó álláspontját, mely az 1896-os kiállítás alapján a magyar házat felnémet eredetűnek tekintette. A hazai szakmai körök ellenvéleményét kiváltó, A magyar ősfoglalkozások köréből című könyvében is kifejtett szellemes, de formai és esetleges egybeesésekre alapozott elemzésében a legprimitívebb enyhelyből kiindulva, a félig fedett cserényen át jut el a háromsztatú magyar házhoz; míg a finnek kotának nevezett ősi, vékony, egyenes és sima fenyőrudakból álló, „hegybefutó”, kúp alakú hajlékát a kontyos kunyhóval rokonítja, s belőle származtatja a magyar pásztorok vasaló néven ismert, patkó alakú nádépítményét.

Még súlyosabb tévedések jellemzik az 1902-ben kiadott, A magyar nép arca és jelleme című munkáját. A könyv megírásának előzményei a párizsi világkiállítással egybekapcsolt XII. nemzetközi antropológiai és archeológiai kongresszushoz nyúlnak vissza. Itt mutatta be Jankó János a Somogy, illetve Zala megyében élő magyarokról készített, 48 táblával illusztrált fényképfelvételeit. Feltehetően a fotográfus felületessége következ-

tében (a modellt állóknak szemükbe sütött a nap, s így legtöbbször összeráncolt szemmel, eltorzult arccal jelenik meg a képen) a külföld számára készített album számos kívánnivalót hagyott maga után, s a kortársak egyetértettek az összeállítást „gonosztevők albumához” hasonlító Hermannal. Jankó munkája valóban részolgált a bírálatra, Herman válasza azonban legalább annyira. Az 1902 nyarán, néhány hét alatt, üdülés közben megírt könyv ugyanis felületességével s tartalmi tévedéseivel egyaránt túltett az elmarasztalt összeállítás tévedésein. Jellemző, hogy megállapításaival csak a szakmán kívüli Alexander Bernát és Vámbéry Ármin értett egyet. A meglehetősen élesnek induló vitában az 1902. július 28-án elhunyt Jankó már nem vehetett részt.

Ugyancsak 1902-ben robbant ki a magyarok ún. ősi rovásírásával kapcsolatos polémia. A magyarok őseinek írástudásáról terjesztett feltételezések kivizsgálásával Szily Kálmán akadémiai bizottságot bízott meg, melyben Herman a pásztor rovásírás eredetének tisztázását kapta feladatul. Így járult hozzá a betűrovás, illetve a számrovás közötti különbségeket kimutatva — többek haragját s a hazafiatlanság vádját magára vonva — Fadrusz János fantasztikus állításainak megcáfolásához.

Időközben a miskolci régészeti leletekkel kapcsolatos vita is felújult. A koalíciós kormányzat földművelésügyi minisztere, Darányi Ignác Herman kérésére elrendelte a Bükk hegység geológiai feltérképezését, s az eredmények egyértelműen Herman korábbi megállapításait igazolták. A kutatás további irányításával a Földtani Intézet Kadić Ottokárt bízta meg, aki Herman tájékoztatása alapján s útmutatásait követve látott a barlangok vizsgálatához. Az eredmények nagy nemzetközi érdeklődést váltottak ki. Az 1911-ben Tübingenben rendezett paleontológiai konferencián a bécsi régész, Szombathy József joggal mutatott rá Herman pozitív szerepére a jégkorszakbeli ősember dél- és közép-európai nyomainak felkutatásában.

Az idő múlását egyre erősebben érző Herman görcsösen törekedett folyamatban levő munkálatai befejezésére. Csupán rész kutatások eredményeit foglalja össze az 1909-ben kiadott, a teljesség igényéről eleve lemondó, A magyarok nagy ősfoglalkozása című kötete, melyben kísérletet tesz az állattartás történetének átfogó ismertetésére, s a feldolgozás során a recens anyag, valamint a történeti források szoros kapcsolatának érvényesítésére. A munka több kitüntetést kapott. Elnyerte többek között a bécsi bankár, Wahrmann József (Wahrmann Mór öccse) által létrehozott 100 ezer koronás alapítvány kamataiból finanszírozott 10 ezer koronás díját, melyet írók, tudósok, művészek kaphattak, s amely fölött a mindenkori kultuszminiszter rendelkezett. A jutalomból Herman szintén alapítványokat hozott létre a Hírlapírók Nyugdíjintézete, a Magyar Írók Segélyegylete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság javára. Hasonlóképpen használta fel az 1905-ben a Természettudományi Társulattól kapott Szily-émlékéremmel járó 2000 koronát, amit alapítvány céljából és adományként bocsátott a társulat rendelkezésére.

Utolsó munkája, A magyar pásztorok nyelvkinccse, a néprajzi anyag lexikonszerű feldolgozásával az első, fogalomkörök szerint rendezett magyar szótár, 1914-ben jelent meg.

„Hetvenhét évével a széles vállán egy egészséges, jókedvű, barátságos embert találunk, akinek szava még ma is kemény, pattogó, fiatalosan tüzes . . . Herman Ottó ma is

az az örökké kíváncsi fiatalember, akit a világon minden érdekel” — állapítja meg róla Szini Gyula a Pesti Naplóban 1912. május 26-án megjelent írásában.

Az utolsó pillanatig fanatikus elszántsággal dolgozó tudóst 1913-ban gyengébb szél-
ütés érte, majd 1914. december közepén a Múzeum körút és a Kossuth Lajos utca sarkán
egy teherkocsi elütötte. Lábtörése ágyba kényszerítette, s a hosszú fekvés közben
tüdőgyulladást kapott. December 27-én halt meg Krisztina körúti lakásában.

I. A dualizmus egy liberális politikus szemével

1. Liberális vagy konzervatív államberendezkedés?

Deák Ferenc „megalkudott az egyesek akaratától függő pillanatnyi célszerűség érdekében, a pillanatnyi békéért az örök igazság, a nemzet legszentebb joga ellenére — a melynek ára a küzdelem, a szenvedés”.¹ Ezekkel a szavakkal foglalta össze Herman Ottó a Magyarország függetlenségéért folytatott harcot lezáró 1867-es kiegyezés közjogi lényegét, melynek megváltoztatását egész életében legfontosabb politikai feladatának tekintette. Az ország önrendelkezését korlátozó rendezés bírálatára minden lehetőséget megragadott, mert olyan alkotásnak tekintette, amely Magyarországot idegen érdekeknek szolgáltatja ki, anyagi, majd erkölcsi romlásba taszítja, és eleve akadályozza a nemzeti érdekeknek megfelelő politika alkalmazását.²

A Habsburg uralkodó és a döntésből a nemzeti közvélemény széles rétegeit kizáró vezető magyar politikusok kompromisszumának eredményét liberális elveivel szembesíti. „A liberalizmus az, hogy a gondolat ne veressék soha sehol békjőba, legyen sajtószabadság, jogegyenlőség és ne legyen az egyén korlátozva az ő önrendelkezésében és erejének kifejlesztésében, csupán csak egy korlátot ismerjen, ti. a közjólétet, a közérdeket, az államot, a nemzetet magát . . .” — fejt ki politikai hitvallását az általánosságok szintjén túl nem lépő parlamenti beszédében.³ „Az intransigens liberalizmus, legalább az enyém, nem kerék, mely meg is áll, hanem a mely előre megy és a melynek mennie kell. . . . az én liberalizmusom . . . folytonos haladás a több szabadság, a több egyenlőség, a több testvériség felé” — fogalmazza meg a békés társadalmi átalakulás programját, s a kiegyezéssel létrehozott politikai szisztémával szemben az állandó, folyamatos továbblépés biztosítékait magába foglaló nemzeti liberális rendszert jelöli meg annak ideális keretével.⁴

¹ Herman, 1880/1.

² Herman Ottó 1878. VII. 14-i szarvasi programbeszédét közli Lambrecht Kálmán, 1920. 98. „. . . minthogy az én eszményem Magyarország, minthogy . . . az Önök intézményeiben, melyek hamis elvekre vannak fektetve . . . azt fel nem találjuk: én mindaddig, még ezen rendszer fennáll, annak más, mint határozott ellensége lenni nem tudok” — Herman Ottó 1882. I. 20-i beszéde. KN 1881—84. II. 420. öü. 151.

³ 1884. III. 31. KN 1881—84. XVI. 337. öü. 180.

⁴ 1884. XII. 4. KN 1884—87. II. 30. öü. 14. Lásd még 1895. III. 6. KN 1892—97. XXIII. 443. öü. 338.

Jól látta azonban, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia jelentősebb liberalizálása annak belső lényegével ellenkezik, hogy a létrejött szerkezetet csak konzervatív alapon lehet működtetni, mivel az ellenkező eljárás annak felszámolásához vezetne. A Habsburg-birodalmat olyan „syllogizmusokkal és erőszakolt magyarázatokkal összetartott diplomatiái fogalom”-nak nevezte, mely szerinte a „bürokratának és a hadseregnek kifejtyása, . . . s abban a perczben, a melyben igazi alkotmányosság létesíttetnék ott, hát a bürokratikus Ausztriának legott se híre, se hamva”.⁵ A dualista Magyarországot Herman olyan konzervatív jellegű államalakulatnak tekintette, amely az alapvető kérdésekben abszolutisztikus befolyást biztosít az uralkodó számára, aki így, a kulcspozíciók birtokában utat engedhet bizonyos liberális tendenciáknak az általa is elfogadott keretek között. Az uralkodó viszonyok a kortársak számára így kifejezetten liberális jellegűnek tűnhettek anélkül, hogy ezzel a fennálló rendszer alapjait veszélyeztették volna, sőt a közvélemény előtt a továbblépés és a szisztéma továbbfejleszthetőségének látszatát keltve éppen annak átmeneti stabilizálásához járultak hozzá. Ausztria magyarországi hatalma „egy triposzon áll; egyik lába az egységes haderő, a második az egységes pénzügy, a harmadik az egységes vámügy. Ebben a háromban nem engednek, mert ezek hatalmuk alapjai. Az, hogy a nép szobrot állít még forradalmi nagyjainak is; hogy kegyeletesen ünnepli »szabadság« hőseit és mártírjait, — hát tegye: az nem ront semmit a hármass hatalmi alapon; sőt a nép kedves önámítással ez ünneplésekben látja szabadságát, önrendelkezési jogát; kivált ha vezérállamférfiai nagy nevű emberek és megpengetik a szentimentalizmus húrjait is” — leplezi le a nép érzelmeivel visszaélő, az egyéni szabadság számára csatornákat nyitó, a társadalmi és a nemzeti érdekek érvényesítését azonban kizáró, a múltat meghamisító demagógiát A kaleidoszkópium című, 1909-ben megjelent írásában.⁶

Herman felismerte, hogy Ferenc József az európai alkotmányos országok uralkodóitól különbözve igen kiterjedt, a parlamentáris gyakorlat sérelmére érvényesített jogkörrel, jelentős abszolutisztikus eszközökkel rendelkezik, hogy a dualizmus közjogi rendszerét a monarchikus elv elsőbbsége, túlsúlya jellemzi. Rámutatott arra is, hogy „a magyar kormányzati rendszer alapja a feltétlen lojalitás az uralkodó felé”,⁷ hogy „a közjogi alapra nézve nem a törvényhozás és a király kölcsönös megegyezése, hanem egészen egyoldalúan a király akarata a döntő”.⁸

Megfogalmazásaiban Herman érezhetően nem a kiegyezési rendszer összetettségének teljes, hanem az annak mélyén meghúzódó alaptendencia bemutatására törekszik, ami összhangban áll a dualista rendezés lényegének leleplezésére irányuló politikai céljaival. Jól látta, hogy bár a törvények nem zárják ki a magyar országgyűlés beleszólását a leg-

⁵ 1886. X. 13. KN 1884—87. XIII. 279. öü. 246. és 1882. VI. 5. KN 1881—84. I. 116. öü. 206. „Birodalmunk dualistikus alkotása a conservatismus eszméjének legjobban megfelel, miután általa a birodalom mind a két felében, úgy a német, mint a magyar arra vannak utalva, hogy jogaikat és természetes szupremáciájukat conserválják” — hangsúlyozza a Kelet Népe, 1875. jún. 18.; lásd Gergely—Veliky/1.

⁶ Herman, 1909/2. Vö. Kende Zsigmond, 1974. 52.

⁷ 1893. XI. 11. KN 1892—97. XIV. 245. öü. 64.

⁸ Herman, 1909/2. Vö. Sarlós Béla, 1976. 31—38.

fontosabb kérdésekbe, a nemzetgyűlés törekvései azonban csak akkor kaphatnak zöld utat, ha az uralkodó tetszését is elnyeri (jellemző példa erre az egyházpolitikai reformokért folytatott hosszú küzdelem alakulása), s hogy a két fél viszonyát távolról sem az egyenjogú partnerek együttműködése jellemzi. Megállapításaiban a hangsúlyt a mechanizmus működését, illetve jellegét meghatározó hiányosságokra helyezte, s bár a törvényhozásban érvényesített, a kortársak előtt azonban ismeretlen ún. uralkodói előszentesítési jogra (a kormány csak az uralkodó előzetes jóváhagyásával terjeszthette törvényjavaslatait a parlament elé) nem hivatkozhatott, joggal emelte ki, hogy a delegációk léte a törvényhozói gyűlés hatáskörét szűkíti, hogy a különböző uralkodói jogok a miniszteri felelősség elvét korlátozzák, s ezzel a mechanizmus liberális jellegét fontos alapkérdésekben megkérdőjelezi.

A 19. század második felének magyarországi politikai életét meghatározó jelenségnek a meghirdetett elvek és a megvalósított gyakorlat ellentétére, valamint a szabadságeszmék kisajátítására épülő álliberalizmus általános eluralkodását tekintette. Aggódva szemlélte a liberális tanokat sokszor visszajára fordító gyakorlat megerősödését, mindenekelőtt a kormányzó Szabadelvű Párt egész országra rátelepedő, a társadalmi fejlődést szerinte akadályozó eljárásainak következményeit. Az „éppen a megbénító, hogy sehol az erők szabad nyilvánulása, a társulati élet kifejlődése nem történik akkép, a mint a társadalomból kikel, hanem mindjárt ott van, mint az ultramontanoknál a koppantó, ott van az illető kormánypárti vezető férfiú, a ki mindent a párturalom szent érdekében elernyeszt azzal a bizonyos — hosszú kézzel való korteskedéssel” — a kossuthi emigráció álláspontját képviselő kortársakkal egyetértő 1884. december 4-i beszéde szerint.⁹ A Szabadelvű Párt uralmát szerinte az önálló kezdeményezések elfojtása, az egyén, illetve a csoportérdekek gátlástalan előtérbe állítása, az össznemzeti célok alárendelése jellemezte.¹⁰

Különösen aggasztónak tartotta azt, hogy a minden erkölcsi fenntartást kiküszöbölő párturalom olyan sajátos, kölcsönös függési rendszerbe illeszkedő garnitúrát termelt ki, mellyel szemben még a létező alkotmányos garanciák is hatástalannak bizonyultak: „ha egyszer van párturalom, a mely az immoralitás lejtőjére lépett, . . . ha mi papíron meghozzuk is az összes garantiákat: akkor sem fog változni a helyzet, mert hiszen a t. miniszter elnök úr, a t. kormány és az ő pártoszloposai jól tudják, hogy az ő hatalmukra hogyan jutottak, hogyan erősítették azt meg és ha már annyiszor engedékenyek voltak, annyiszor szemet hunytak . . . már most megfordult a koczka és ők állanak azon elemeknek nyomása alatt, a mely elemek nem akarnak scrupulosusok lenni, de kielégülést követelnek, mert különben ők lesznek azok, a kik önöket megbuktatják”.¹¹ Úgy látja tehát,

⁹ 1884. XII. 4. KN 1884—87. II. 30. öü. 14. Vö. Herman Ottó miskolci programbeszéde. Egyetértés, 1892. jan. 27.; 1884. I. 31. KN 1881—84. XVI. 300. öü. 307.; 1887. V. 6. KN 1884—87. XVI. 262. öü. 402.

¹⁰ „. . . én azon oldalon semmi egyebet nem látok, csak a hatalomba való kapaszkodást. Az az oldal ma, a jövő semmi eshetőségével nem számol, csupán felfelé néz, hogy onnan a kegymosoly hogy világít felé . . . Én a nemzet sorsát ilyen többségre és kormányra bízni hajlandó nem vagyok.” 1882. V. 24. KN 1881—84. VI. 111. öü. 87.; 1886. III. 12. KN 1884—87. X. 202. öü. 100.

¹¹ 1887. V. 6. KN 1884—87. XVI. 363. öü. 402.

hogy a liberális politika játékszabályait félredobó Tisza Kálmán és pártja saját mesterkedéseinek csapdájába esett, mivel hatalmát olyan kétes értékű szavazókra alapozta, akik támogatásuk fejében további elvtelen, valójában nem is tervezett lépésekre kényszerítették a kormányzatot. Így jött létre az önmagába visszatérő, majd magasabb szinten megismétlődő folyamatoknak a jelenség mechanizmusából következően egyre zártabbá váló és csak kívülről megváltoztatható rendszere, amely a dualizmus fennállását mindvégig jellemezte.

A dualista szisztéma fenntartásával összefonódó szabadelvű kormányzat továbbélte- tése érdekében a politikai hatalom birtokosai a hivatali tisztségek és a hatalmi pozíciók elosztásában a demokratikus gyakorlatot szinte teljesen száműzték, illetve formálissá tették. A rátermettséget eldöntő legfőbb szempont a fennálló renddel való fenntartás nélküli azonosulás lett, s az ily módon lefolytatott „alkalmassági vizsgák” eredménye csak ritkán és esetlegesen tükrözte a valóságos értékeket. A kiegyezéshez való merev ragaszkodás mintegy önmagából termelte ki az „értékek elsikkasztásának” folyamatát, s kényszerítette a hatalom birtokosait „az értékcentrikus kiválasztással szemben a szűr- keség favorizálására”.¹² Tekintsünk „széjjel Magyarországon a közintézmények terén, tekintsünk bármely térre: vajjon nem mindenütt cliquekre, sőt valóságos családi fész- kekre bukkanunk-e? . . . Magyarországon jelenleg még azt a legutolsó harangozót is csak azon az alapon választják, hogy vajjon kormánypárti-e, vagy sem” — mutat rá a pártszempontú kiválasztás gyakorlatára és negatív következményeire 1885. december 7-i beszédében.¹³

Herman megnyilatkozásain keresztül nyomon követhetjük azt a folyamatot, melyben a dualista államberendezkedés fenntartása érdekében a kiegyezés igencéljei elfordultak a liberális gyakorlattól, s a rendszerrel azonosított párturalom biztosítását tartva szem előtt, olyan bürokratikus apparátust hoztak létre, mely a modern államokban betöltött nélkü- lözhetetlen funkcióján messze túlmutatva egyre inkább független, a politikai kérdések- ben meghatározó tényezővé nőtte ki magát. „Magyarország hivatalnokosztálya számá- nál, befolyásánál, felosztásánál fogva társadalmilag olyannyira döntő tényező, hogy a rossz, jó politikai viszonyokat szentesítheti, megbuktathatja” — fejt ki a Függetlenség hasábjain.¹⁴ A protekcióval álláshoz jutott, egyéni karrierjük megalapozásával törődő tisztviselőket kárhóztatva Herman azt követelte, hogy fontos pozíciókba csak korábbi tevékenységükkel már bizonyító szakembereket ültessenek. Különösen a felelős beosz- tású államférfiakkal szemben támasztott magas igényeket, a szakmai felkészültségen

¹² Gerő András, 1978.

¹³ 1885. XII. 7. KN 1884—87. VII. 146. öü. 142. Vö. 1891. VI. 1. KN 1887—92. XXIII. 493. öü. 296. „Nem az volt a kérdés: rátermett-e valaki a hivatásra, a feladatra?, hanem az: elég hajlékony, szolgál- lelki-e? Ez kellett nekik, mert a becsülettudás, a kötelesség érzete soha nem férhet meg a jogok feladásá- val, a lemondással.” Herman, 1880/2.

¹⁴ Herman, 1880/14. Mint azt Somogyi Éva 1978-ban megjelent tanulmányából megtudhatjuk: akár- csak a magyar belpolitikai fejlődésben, Ausztriában is lejátszódott az a dualista rendezés kifizetési lehetősé- ségeinek hiányát egyértelműen megvilágító folyamat, melynek során az osztrák-német liberálisok lépés- ről lépésre mondtak le eredeti céljaikról, s váltak az abszolutisztikus jogkörrel felruházott uralkodó játékszerévé.

túl mindenekelőtt erkölcsi feddhetetlenséget várva el tőlük.¹⁵ Tapasztalatai azonban azt mutatták, hogy a régi, önzetlen hazafias elem helyét fokozatosan elfoglalta „a czélszerűs-
ködő, anyagiás, üresfejű s annál nagyobb igényű fajzat, mely boldogul, mert kész eszköz
a piszokban is, a hatalom kezében”.¹⁶ Különösen a korrupció ifjúságra gyakorolt rom-
boló hatását tekintette mindennél nagyobb fenyegetésnek, a nemzeti fejlődést leginkább
aláásó veszélynek. A kormánypártiság és a szolgálalkúság terjedéséből nyugtalanul ol-
vassa ki azt a tendenciát, mely szerint „mentül tovább megyünk és haladunk, annál in-
kább be fog következni az, hogy általános és rendszeresen úzott depravatiója a jellemek-
nek, előbb-utóbb azt a visszahatást gyakorolja, a melyet gyakorol az arsenicum élvezete”.¹⁷

A kialakult helyzetért morális szempontokat középpontba állító 1885. december
7-i beszédében mindenekelőtt a miniszterelnököt, Tisza Kálmánt teszi felelőssé, aki —
szerinte — „összes intézkedésével soha nem számít a nemzet erős oldalára, erkölcsi alap-
jának és nemzeti hajlamainak, a nemzet kerete és hajlamához képest való kifejleszté-
sére . . . Hanem ahol erőt tapasztal, a hol azt valósággal a nemzet javára irányítani kelle-
ne, ott eljárása mindig csak egy: ti. elernyeszteni ezt az erőt, hogy így saját maga érdekét
s azzal együtt pártjának érdekét szolgálja.”¹⁸

Herman úgy ítélte meg, hogy a vizsgált konstrukció egyik alapelemét az a parlament
képezi, amely kicsiben mutatja be és önmagában is kellőképpen leleplezi az egész mecha-
nizmus manipuláltságát, a megvalósított gyakorlat liberális követelményekkel szembeni
súlyos, valójában annak lényegét tagadó hiányosságait. Ennek megfelelően beszédeiben
és írásaiban jelentős teret szentelt a magyar országgyűlés tevékenységének bemutatására.

A parlamentáris kormányzás nélkülözhetetlen követelményének 1911-ben írott cikké-
ben azt tartotta, hogy a népszuverenitást megtestesítő törvényhozó hatalom képviselje
a differenciált hazai közvélemény akaratát, és biztosítsa annak lehetőségét, hogy a dönté-
sek a szemben álló nézetek szabad kifejtése, azok összemérése alapján születessenek.¹⁹ Jól
látta azonban, hogy Ferenc József 1867-ben tett engedményei csak erős korlátok között
nyitottak utat a parlamentarizmus előtt, s hogy a meglevő mozgáshetőséget a képvisel-
lőház csak addig élvezheti, amíg tevékenysége az uralkodó akaratával és elvárásaival
találkozik. 1883. április 10-i beszédében leszögezte: „Az egész parlamentáris rendszer,
mely itten dívik szerintem semmi egyéb, csak leleplezett absolutismus és itt nem a nem-
zet érdeke a döntő, hanem egészen más faktorok.”²⁰

¹⁵ 1889. XI. 22. KN 1887—92. XIV. 290. öü. 64. Vö. 1885. III. 11. KN 1884—87. V. 92. öü. 139.;
Herman, 1906/3.; 1882. I. 20. KN. 1881—84. II. 42. öü. 146.

¹⁶ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. jan. 3. OL R. 90. I. 6301. Vö. Herman, 1880/3.

¹⁷ 1886. I. 16. KN 1884—87. VII. 161. öü. 306. Vö. 1886. II. 5. KN 1884—87. VIII. 176. öü. 369.;
Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló 1876. ápr. 12. OL R. 90. I. 5637.; Herman Ottó levele
Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. ápr. 10. OL R. 90. I. 5709.; Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp.
1878. febr. 25. OL R. 90. I. 5764.; Herman Ottó levele Pulszky Polyxeniának. Bp. 1882. febr. 1. OSZK-
K.; Herman, 1880/4.

¹⁸ 1885. XII. 7. KN 1884—87. VII. 146. öü. 141.

¹⁹ Herman, 1911.

²⁰ 1883. IV. 10. KN 1881—84. XII. 221. öü. 10. Vö. Galántai József, 1960. 43.; Tóth Ede, 1967.
261.; Somogyi Éva, 1976. 67.

A kormányzati rendszer lényegét elfedni hivatott „parlamentarizmus” legfőbb jellemzőjét a népszuverenitás biztosítását célzó elvek és a nemzeti szempontok háttérbe szorításában jelölte meg. Egész Európát, de különösen Magyarországot fenyegető veszélyként mutatott rá arra a lehetőségre, ha „a parlamentben általánossá fog válni az az áramlat, hogy nem szabad és nem kell többé az eszméket a harcztérre vinni, összeütközésre juttatni és az igazságot hirdetni, ha a parlamentek nem . . . a népakaratnak meghamisíthatatlan képviselői, hanem bizonyos megerősödött pártok legyezői. Bizonyos áramlatoknak gépies megerősítői.”²¹ Pedig a képviselőház és a társadalom szerves kapcsolatát biztosító nyilvánosságot az egészséges alkotmányos közélet nélkülözhetetlen feltételének tekintette. A liberális parlamentarizmus lényegére rámutató 1891. július 28-i beszédében az 1867 óta egymást váltó magyar kormányok legfőbb hibájaként éppen azt rója fel, hogy nem gondoltak arra: „A parlament szerves összefüggésben van nemcsak összealkotása szerint, hanem alkatrészei szerint is magával a társadalommal, nem gondolta meg, hogy itt kölcsönös hatásnak és visszahatásnak kell lennie, hogy mindenkor a mélységre kell törekedni, midőn itt vitatkozunk, nemcsak magunknak vitatkozunk és talán a karzaton lévő közönségnek, hanem vitatkozunk az egész országnak azért, hogy az itt megpendített eszmék mentől mélyebbre behassanak a társadalomba.”²²

A kifejtett szempontok alapján határozottan elutasítja a parlamenti ciklus 5 évre történő meghosszabbításának tervét, mert abból a közvélemény befolyásának gyengítésére, a társadalmi ellenőrzés csökkentésére, azaz a népszuverenitás további korlátozására irányuló, mindenképpen a kormánypártnak kedvező mesterkedéseket olvassa ki. „Mihelyt az alkotmányos parlament . . . személy szerint is állandósítja működését: megszűnt alkotmányos lenni. Az időszak kiterjesztése általában véve a közvélemény, a nemzet akaratának nyilvánulása ellen céloz, ez által a felelősséget gyengíti, az ellenőrködést paralyisálja: a meghosszabbítás aránya szerint tehát kivetkőzteti a parlamentet az alkotmányosságból” — indokolja meg elutasító álláspontját 1872. január 20-i cikkében.²³

Bírálóan szól arról a parlamentarizmus rovására meghonosított gyakorlatról, melynek során az érdemleges tárgyalások színhelye egyre inkább a pártkörökbe helyeződött át; elítéli azt a képviselők körében ugyancsak elterjedt magatartást, mely szerinte a követeket — lemondva az önálló működésről — néhány hangadó vazallusává, partikuláris törekvések megtestesítőivé fokozta le. Különösen a fiatalabb nemzedék jelentős részének mentalitását sérelmezi. Igen kedvezőtlen változásnak érzi, hogy „abban a korban, a mikor még természetes ösztönénél fogva az eszményért kellene rajongnia, már megalkuszik, már beadja a derekát, már rajong a szolgaságért”, s az elítélt hozzáállást a múlt meglehetősen idealizált példájával szembesíti.²⁴

²¹ 1887. III. 26. KN 1884—87. XVI. 347. öü. 245. „Az eszmék úgy fejlődnek és úgy jutnak el az igazsághoz; ha nézet ellennézettel találkozik, akkor mindenkor tisztultak az eszmék magok. De ahhoz szükséges egy: hogy a kik ezt belátják, mindenütt ott, a hol ily vélemény nyilatkozatra hivatva vannak, az eszmecsere szabadságát tanulják tisztelni és az eszmecsérének ne vessenek gátat.” 1883. IV. 10. KN 1881—84. XII. 221. öü. 11.

²² 1891. VII. 28. KN 1887—92. XXVI. 540. öü. 246.

²³ Herman, 1872/1. Vö. 1885. XII. 7. KN 1884—87. VII. 146. öü. 141—143.

²⁴ 1882. V. 24. KN 1881—84. VI. 111. öü. 87.; 1886. III. 12. KN 1884—87. X. 202. öü. 100.

A népszuverenitás érvényre juttatását a jelzett problémák mellett akadályozta a főrendiház megléte is. E, részben születési előjogok alapján, részben kinevezések útján összeálló, rendi eredetű intézménynek a létjogát Herman tagadta, megszüntetését követelte. Határozottan szembefordult azzal a törvényjavaslattal, amely továbbra is fenn kívánta tartani a született és öröklött törvényhozók státusát, mivel azt nem tartotta összeegyeztethetőnek a valódi alkotmányossággal, liberális meggyőződésével. „Elvi álláspontom az, hogy egy nép törvényhozásában, mint törvényhozó, más ne vehessen részt, mint csupán a ki arra képesítve van és a kit arra a nép bizalma feljogosított” — szögezi le 1885. december 16-i beszédében, és erősen kárhoztatja, hogy még Irányi Dániel is kényszerű-keletlen magáévá teszi az öröklött törvényhozói jogot fenntartó, s a választások bevezetésével azt csak kiegészíteni szándékozó opportunistá álláspontot.²⁵ Következétesen liberális álláspontját a továbbiakban is megtartotta, s az egykamarás rendszer híveként érvelt a kilencvenes években felújult vitákban, melyek során aktív támogatásra párthívei körében is csak Hoitsy Páltól számíthatott. Utalva korábbi megállapításaira, minden eddiginél radikálisabb beszédben mutatott rá az anakronizmusnak nevezett főrendiház konzervatív szerepére: a felsőház olyan „testület, amely nem alapul a nép bizalmán, hanem amelynek többségét feudalisztikus elemek alkotják. És alkotják nagyrészt olyan elemek, mint a papok, akik nem kapacitálhatók, mert nem is kapacitáltathatók magukat, hiszen azt vallásuk és dogmáik tiltják. Testület, ahol kegyelemből kinevezett cenzus nélküli mágnások is helyet foglalnak . . . A főrendiház kolonc a nemzet nyakán, amely a nemzet minden igazi előrehaladását lehetetlenné teszi.”²⁶

A parlamentáris kormányzattal szemben a végrehajtó hatalom, illetve az uralkodó abszolutisztikus befolyását biztosították a közös ügyek irányítására létrehozott, a minisztériumok költségvetéséről döntő, s elvileg a miniszterek működését alkotmányosan ellenőrző testületek, a pesti és a bécsi parlament által kiküldött delegációk. Munkájuk rendjét a legapróbb részletekig szabályozták ugyan, feltehetően nem gondatlanságból hagyták azonban nyitva azt a kérdést: mi történjék, ha a két szemben álló fél nem jut közös nevezőre, értelemszerűen az uralkodó számára tartva fenn ezzel a döntés lehetőségét a kül- és hadügy irányításában felmerülő kérdésekben. Herman joggal látta ebben az alkotmányos elvek törvény által is szentesített, nyílt megsértését, a népszuverenitást kijátszó rendelkezést, és tagadta annak lehetőségét, hogy a parlamenten kívüli bizottságok kötelező határozatokat hozzanak a nemzet legfontosabb érdekeit érintő kérdésekben. „Az alkotmányos fogalomnak . . . sarkalatos alapelve okvetlenül az, hogy a nemzet ügyeinek vezetésére nézve a souverainitást megosztjuk a törvényhozó testület és a korona között. Mindazokra a szükségekre nézve kiváltképpen, melyek a pénz- és véradót illetik, egy közbeszúrt bizottság határozatai erővel nem bírhatnak anélkül, hogy a parlamentarizmus fogalom megingattassék, hogy ne mondjam meghamisíttassék . . . ezen intézmények egészségtelen voltak, . . . beilleszthetlenségét az alkotmányosság fogalmába semmi sem

²⁵ 1885. XII. 16. KN 1884—87. VII. 153. öü. 279.; 1886. II. 5. KN 1884—87. VIII. 176. öü. 365•

²⁶ Herman Ottó 1894. okt. 19-i beszédét idézi Lambrecht Kálmán, 1920. 111. Vö. 1893. XII. 9. KN 1892—97. XV. 268. öü. 219.

mutatja oly világosan, . . . mint az a körülmény, hogy ezen regisztráló és expedáló intézmény viszont a törvényhozást magát regisztráló és iktató testületté törpíti le” — állapítja meg 1882. február 24-i beszédében.²⁷ Létjogosultságukat annál is inkább tagadja, mivel „jól tudjuk, hogy a delegációba hivatalosak a felsőház tagjai is, kik a nép mandátumával nem bírnak”.²⁸

Az elmondottak, az idézett érvelések arról tanúskodnak, hogy Herman a kossuthi útmutatásokat őszintén magáévá tette, s azon kevesek közé tartozott, akik azokat valóban meg is értették. Felismerte, hogy a parlamentarizmus eszméjének félresiklatása, eredeti hatáskörének lényegbevágó szűkítése, liberális természetének korlátozása a dualista kormányzati rendszer fenntartásának egyik legfontosabb alapköve. Éppen ezért mindent megtett leleplezése és valódi jellegének kimutatása érdekében. Bírálata középpontjába Tisza Kálmánt állította, őt tette elsősorban felelőssé a fejleményekért: „A miniszterelnök úr felelős lesz a jövő nemzedék előtt . . . mert most, a midőn a hatalom a kezében van, most előli az eszmék harczát, az eszmék vívódását és letörpíti a nemzet törvényhozását, mivé? — egy szavazógéppé. A magyar miniszterelnök kivitte e tereméből a vitatkozást és tanácskozást a politicalai clubba, hogy azután itt megjelenve, azt mondják: Mi ezen oldalon többen vagyunk, beszélhetek akármit, mi mégis megszavazzuk. Itt szenved hajótörést a parlamentarizmus Magyarországon. És én azt kívánom, hogy . . . a magyar törvényhozás terme ezentúl ne legyen többé egyszerű szavazó masina, . . . azt akarjuk, hogy a mi itt történik, vége szakadjon.”²⁹ Bírálata a dualista rendszer egyik alapvető ellentmondására, a liberális elvek formai, illetve részleges érvényesítése, s valódi tartalmának eltorzítása közötti feszültségre irányul. Nyilvánvaló, hogy nem a parlamenti viták lebonyolítására vonatkozó ügyrendi szabályzat ellen emel kifogást önmagában, hanem általában a dualizmus parlamentarizmusától kéri számon a közvélemény akaratának félresiklatását. Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy idézett álláspontja megfogalmazásakor nem számol a politikai pártok jellegének Európa-szerte megfigyelhető megváltozásával, melyek során a képviselők és a tömegek közötti kapcsolat jelentős mértékben meglazult, a nép és a parlament közé pártok ékelődtek, s ennek megfelelően a parlament megszűnt a szabad egyének szabad vitája során hozott, minden előzetes véleményegyeztetést kiiktató döntések fóruma lenni.

Az alkotmányos közélet nélkülözhetetlen attribútumaihoz sorolta Herman a felelősség és a nyilvánosság mellett a közvélemény szabad megnyilvánulását. Úgy ítélte meg, hogy a kormányzat tudatosan fordul szembe a liberális elvárásokkal, s törekvéseinek egyik fő irányát éppen a közvélemény manipulálása képezi.³⁰ A kiegyezés során a hatalomban osztozó politikai és társadalmi körök céljainak megvalósításához megfelelő alapokat

²⁷ 1882. II. 24. KN 1881—84. III. 64. öü. 240.; 1882. XI. 23. KN 1881—84. VII. 136. öü. 206. A közös ügyek alkotmányos ellenőrzésének kijátszására lehetőséget kínáló intézményt láttak a delegációkban az osztrák-német liberálisok is, s többször követelték annak eltörlését. Lásd: Somogyi Éva, 1976. 189.; Somogyi Éva, 1978. 10., 17.

²⁸ 1882. V. 24. KN 1881—84. VI. 111. öü. 84.

²⁹ 1882. XII. 13. KN 1881—84. VIII. 152. öü. 193. Vö. Schieder, 1980. 202—203.

³⁰ Herman, 1872/1.; 1885. XII. 7. KN 1884—87. VII. 146. öü. 132.; 1883. XI. 23. KN 1881—84. XIII. 269. öü. 209.

szolgáltatott az a politikai jogok gyakorlásától — a függetlenségi ellenzék jogkiterjesztő törekvései ellenére még a korábbi választók közül is — ezeket megfosztó 1874-es választójogi törvény, amely a hazai polgárosodásban, a demokratizálódás folyamatában és a Magyarország önrendelkezése kivívásában érdekelték jelentős részétől megvonta a törvényes politikai cselekvés lehetőségét. Herman a társadalmi erőviszonyok konzervatív egyensúlyának fenntartását biztosító paragrafusokat a nemzeti fejlődés szempontjából súlyos következmények forrásának tekintette.³¹

A közvélemény befolyását szűkítő, a törvényhozás által is támogatott tendenciát a politikai hétköznapi szintjén a választási visszaélések, s a kormány erőszakos fellépései realizálták. Saját megválasztásának esélyeit is csökkentve, Herman távol tartotta magát a korteskedéstől. Parlamenti beszédeiben rendre tiltakozott a karhatalom képében megjelenő kormányzati akciók ellen, s többször konkrét eseményeket is ismertetve mutatott rá a választások törvénytelségére, az eredmények irrealitására. Kimutatta többek között azt, hogy az 1887-es választásokon „egy osztrák—magyar államvasúti alkalmazottakból álló műhelyből összeíratott a százra menő munkás, a kik azelőtt sohasem voltak szavazók. Igaz, hogy értük az adó befizettetett, le is szavaztak, hozzá is járultak az ellenzéki képviselő megbuktatásához; de már 1888-ban megint nem voltak beírva.”³²

Mivel a közvélemény aktív részvételét a politikai vitákban, a döntések meghozatalában és a nemzeti közszellem alakításában a parlament nem tudta biztosítani, Herman azt várta, hogy e funkciók legalább részleges átvételére a sajtó fog vállalkozni. A Kolozsvárott töltött időszakban maga is hitt abban, hogy az újságok és a hírlapok pozitív irányban befolyásolhatják az emberek gondolkodását. Aktív újságírói tevékenységéből legalábbis erre következtethetünk. Hamarosan érezte azonban, hogy a politikai hatalom birtokosai — hasonlóan a politikai közélet más fórumaihoz — a sajtóorgánumokat megpróbálják saját szolgálatukba állítani; kulcsszerepet szánnak nekik a dualista kormányzati rendszer megerősítésében, a közvélemény félrevezetésében.

Különösen ingerülten reagált a Magyar Hírlapírói Kör megalapítására, s az annak működését szabályozó tervezetre. A sajtószabadság megvédését és a „hírlapiródomi hang méltóságának megóvása”-t célul kitűző javaslat ugyanis olyan hivatalos fórumot kívánt létrehozni, amelynek hatáskörébe tartozott volna az esetleges sajtóvitákban elkövetett „hibák” megítélése, az elszenvedett sérelmek orvoslása. (Amennyiben a kör valakit bűnösnek talál a megengedett hírlapírói hangnem, mások becsületének megsértésében, az elmarasztaló ítéletet az alapszabályzatot elfogadó hírlapok kötelesek az olvasókkal közölni.) A felvázolt szabályzattervezetből — függetlenségi párti társaihoz hasonlóan — Herman kormánypárti kezdeményezéssel szembeni túlzó gyanakvással a sajtószabadság durva megsértésére irányuló kísérletet olvas ki, olyan mesterkedést, amely „utólagosan ölné meg az egyénit”. A „sajtó szabad működését így korlátozni akarni, a mint

³¹ 1895. XII. 3. KN 1892—97. XXVII. 520. öü. 320.; 1889. VI. 3. KN 1887—92. XII. 259. öü. 384.

³² 1891. I. 24. KN 1887—92. XXV. 514. öü. 65.; Herman, 1883/1. „Iparkodni fogok az anyagi kérdésre vonatkozólag is mielőbb tájékozódni, . . . ámbár az illetők jól tudják, hogy Te nem szándékozol költeni” — írja Kossuth Ferenc Herman Ottónak jelöléséért agítva. Bp. 1901. márc. 14. MTA-K Ms. 264/128.

Önök tervezik, az a szabadság megőlése a gázság fölburjánzása érdekében” — tiltakozik „a hírlapirodalmi viszonyok rendezésére alkotandó módszer előterjesztésével megbízott”, Jókai elnökletével dolgozó 9 tagú bizottság tervezete ellen.³³ A forrongás című írásában azt veti az 1848 tavaszán még radikális politikus szemére, hogy elfordulva a néptömegektől, hagyta magát a hatalom csillogó fényeitől megtéveszteni.³⁴ A kedvezőtlen változásokat értékelő 1884. március 8-i beszédében megismétli vádjait azokkal szemben, akik „a magyar parlamenttől elvonták azon erőt és hatalmat, hogy a közszellemre hasson és átjásztották, átadták egy sajtónak, mely ma tisztán üzleti szempontok alá tartozik, . . . mely a félrevezetést valóságos rendszerré tette, . . . mely nem törekszik többé oda, hogy a nemzetet emelje, hogy a közszellemet javítsa, hogy a közéletre valósággal éltetően ráhasson, hanem csak arra, hogy kiaknázhassa, az emberek gyengeségeit és tévedéseit saját hasznára fordítsa”.³⁵ A politikai hatalommal szembeni kiszolgáltatottságot nehezen viseli el, a hivatásszerű újságírással inkább felhagy,³⁶ anélkül, hogy az ellenzéki szellem ébren tartásának s a liberális kritika kifejtésének a sajtó által kínált lehetőségéről lemondana.

A népszuverenitás érvényesítésének legfőbb biztosítékát a klasszikus liberális elképzeléseket valló Herman a — reformellenzék törzsének példáját is követve — törvényhatósági autonómiában kereste. Ismeretes, hogy a kapitalista fejlődés tendenciája a centralizáció bizonyos szintjét megkövetelte, s hogy a szakigazgatási funkciók ellátását a modern centralizált állam lényegesen jobban szolgálta. Az adott magyarországi viszonyok közepette nem tagadható azonban annak az álláspontnak a realitása sem, amely a megyei hatóságok hagyományosan jogvédő, alkotmányos szerepére alapozva kívánt szembeszállni az uralkodó és kormányai törvénytelen törekvéseivel, másrészt próbálta biztosítani a helyi demokratikus önkormányzati törekvések érvényesülését. Ha valami, így ez szolgáltatott némi reményt az ellenzék és a nemzetiségek legalább részleges politikai összefogására. Ennek érdekében emeli fel szavát számtalan esetben, harcol az első vonalban a megyei igazgatás államosításáról rendelkező, 1891-ben kihirdetett Lex Szapáryana megvalósítása ellen, s követel már 1878. július 14-i, az általában megfigyelhető ellenzéki érvelés frázisaitól sem mentes, de attól még jogos kifogásokat megfogalmazó szarvasi programbeszédében „gyors és olcsó igazságszolgáltatást; olyan közigazgatást, melynek tényezőit nem a protectio, hanem a tehetség és bizalom juttatja a meg-

³³ Herman, 1880/5. A szenvedélyesen bíralt javaslatot a Függetlenség 1880. jan. 14-i száma közli. „Mit akarnak Jókaiék? Azt, hogy a társadalmilag és politikailag független hírlapírókat az ő »tekintélyének« osztrák—magyar kalapja alá vegyék. Kicsügg a lóláb. Mert ők nem kívánnak mást, mint — hírlapírói függetlenségünk feláldozását” — állapítja meg a debreceni Ébresztő szerkesztője. Lásd: Szatmári Károly, 1880.

³⁴ Herman, 1880/6.

³⁵ 1884. III. 8. KN 1881—84. XIV. 325. öü. 333.; 1893. XII. 6. KN 1892—97. XV. 266. öü. 144.; 1895. XI. 29. KN 1892—97. XXVII. 571. öü. 252.

³⁶ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23. OL R. 90. I. 6390. Vö. 1884. III. 8. KN 1881—84. XV. 325. öü. 332—333. „Tudom kicsinyled a zszurnaliszta mesterséget” — írja Bartha Miklós Herman Ottónak 1886. dec. 17-én, és arra igyekezett rávenni barátjának nevezett munkatársát, hogy a Kolozsvárott fuzionált két kormánypárti lappal szemben írásaival segítse az ellenzék versenyképessé tételére irányuló vállalkozását. OSZK-K.

felelő helyre, mely nem csorbítja a társadalom önrendelkezési és ellenőrzési jogát, mely nem végrehajtó eszköze a hatalom esetleges önkényének, hanem eszköze a közjólétnek”.³⁷

Az autonómia lényegéről és funkciójáról vallott nézeteit 1883. március 17-i beszédében így foglalta össze: „Az autonómia az, hogy a mozgalmakban, az adott testület, vagy az állami intézmény, az ügyek elrendezésében alkalmat ad arra, hogy a társadalom maga mondja ki, mit óhajt, mit kíván és miképp kívánja azt rendezni. Az autonómia, legyen az bárminő, a megyében, az egyházban, vagy bárhol, megadja a módot arra, hogy folytonosan a társadalom a maga hangját hallja és ahhoz képest intézi a maga teendőit.”³⁸ Az önkormányzat megvalósulásának kedvező hatásától várja Herman a bürokrácia megszüntetését, illetve annak a feltétlenül szükséges szintre történő redukálását: „az igazi autonómia valósággal csak az lehet, a mely önmaga saját kebeléből szüli az egész apparátust”³⁹; azt hogy a politikai jogok közvetlen gyakorlása révén az egész társadalmat megerősítő nevelő hatást fejtsen ki, és tevékenyen járuljon hozzá a tömegek felvilágosításához⁴⁰; valamint olyan rugalmas szervezet létrejöttét, amely fennakadások nélkül és gyorsan képes intézkedni a közélet apró-cseprő dolgaiban.⁴¹

Külföldi példákat tanulmányozva és Kossuth koncepciójának fontos elemeit magáévá téve arra a következtetésre jutott, hogy a centralizáció valamennyi ország számára kedvezőtlen megoldás, mivel természeténél fogva figyelmen kívül hagyja az egyes országokra jellemző különbségeket, azonos sémát kényszerítve rájuk.⁴² Különösen találónak érezte megállapítását Magyarországra, mindenekelőtt annak soknemzetiségű volta miatt. II. József abszolutisztikus-centralisztikus kísérletére utalva 100 évvel elkésett törekvésnek nevezi Grünwald Béla a közigazgatás államosításának végrehajtását sürgető programját, mert az „az államot teszi előtérbe és azt kívánja, hogy az állam, mint hatalom ragadja meg a kezdeményezést a társadalom terén, szóval mindenütt és menjen elől mint hatalom az erőszak bizonyos nemével”. Egy „nemzetiségi vellitásoktól mentnek nem tekinthető” országban arra tenni javaslatot, hogy „összes közigazgatását uniformizálja”, az abszolutizmus népszerűsítésével jelent egyet a központi hatalom törekvéseivel szembeni biztositásokat, s egyben a különböző nemzetiségek békés együttélésének legmegfelelőbb kerekeit — Kossuthhoz hasonlóan — a demokratikus önkormányzatban kereső 1884. december 4-i beszéde szerint. A poliglottnak nevezett Magyarország számára pozitív, a megoldás irányába mutató példát kínált szerinte egyrészt az Egyesült Államok, „a legtarkább társadalom, mely csak képzelhető”, amely „úgy nőtte ki magát hatalommá és akként asszimilálja a különböző elemeket, hogy mindent a teljes, valóságos szabadelvűség alapján alapít meg és fejleszt tovább”; másrészt pedig Svájc, „a hol szintén egészen heterogén

³⁷ Lambrecht Kálmán, 1920. 99. Vö. 1891. VI. 1. KN 1887–92. XXIII. 493. öü. 293.; Sarlós Béla, 1976. 172.

³⁸ 1883. III. 17. KN 1881–84. XI. 210. öü. 217. Vö. 1882. III. 9. KN 1881–84. IV. 75. öü. 125.

³⁹ 1894. X. 19. KN 1892–97. XX. 371. öü. 87.

⁴⁰ 1891. VII. 28. KN 1887–92. XXVI. 540. öü. 250.

⁴¹ 1891. VII. 15. KN 1887–92. XXVI. 531. öü. 29.

⁴² 1886. III. 12. KN 1884–87. X. 202. öü. 37.; 1891. VI. 1. KN 1887–92. XXIII. 493. öü. 295.; Herman, 1881/3.; Herman, 1880/7.

elemek egy erős államot alkotnak, egyedül az institutióknak valóságos, igaz, liberális kifejlesztése által”.⁴³

A legszigorúbb autonomista álláspontot képviselő Hermantól távol állott nézeteinek dogmatikus alkalmazása. Feltehetően francia példa alapján arra is rámutatott, hogy „a társulati autonómiát ott, hol az országos érdekekről van szó, hol az országos érdekek csak egy kéz és egységes eljárás által védhetőek meg, ott az autonómiát el nem ismerem”. Ennek megfelelően 1881. május 27-i határozati javaslatában arra szólította fel a kormányt, „hogy egy, a közmunka- és közlekedési ministerium szervezetét kiegészítő, a parlamentáris ellenőrzés és felelősség egész szigorával körülvelt folyószabályozási központi osztály felállítását rögtön kezdeményezze”.⁴⁴

Tisztán látta Herman azt is, hogy a dualista korszak megyéje, sőt még a régi 1848-as megye sem felel meg a tervei megvalósításához elengedhetetlenül szükséges követelményeknek. Számos kritikai észrevétele és fenntartása ellenére is ragaszkodott azonban a még meglévő, bár egyre szűkülő önkormányzati pozíció megőrzéséhez. „Mi (ti. a függetlenségi ellenzék tagjai — E. G.) a megyében még ma is igenis az alkotmányosság bástyáját látjuk. Nem a mai, meghamisított megyében, hanem a valóságos megyében, melynek autonómiája meghamisítva nincs. És én kinyilatkoztatom, hogy mindaddig, míg Magyarország államilag teljesen biztosítva nincs, míg az állam nem önálló és független minden tekintetben: addig egyetlen keretet sem bontok fel, mely arra alkalmas, hogy ott a magyarság találkozzék, esetleges experimentumokkal szemben állást foglaljon.”⁴⁵ A szükséges javításokkal modernizált megyében olyan eszközt remél, amely biztosíthatja a vér nélküli forradalmi átalakulás feltételeit, az önkormányzat felszámolásával végrehajtott központosítást siettető kormányférfiakat viszont egyenesen a forradalomcsinálás vádjával illeti.⁴⁶

A megyei közeletet zsidbasztó állapotok megváltoztatását, a köztörvényhatóságok működésének alapjaiban történő megreformálását követelve első lépésnek a főispánok 1870-ben kapott jogkörének megszüntetését tekintette. Mint ismeretes, a rendelkezés csökkentette a választott tisztviselők számát, s a főispánok hatáskörébe utalta az orvosok, a levéltárnokok és a számvető kinevezését. 1871-ben kifejtett véleménye szerint az új főispáni rendszer ellentétes a népképviselői rendszerrel, mivel a legtöbb adót fizetők számára — a polgári jogegyenlőség rovására — előnyt biztosító, ekkor bevezetett „virilizmus” nyűgével egyesülve, állandó többséget képez avval az elemmel szemközt, melyet a választó polgárság bizalma küldött ki az ügyek intézésére ugyan abba az egy testületbe. Egy ily intézmény helyeslése egyértelmű lenne az alkotmányos szabadság létfeltételének

⁴³ 1884. XII. 4. KN 1884—87. II. 30. öü. 12—13.; 1884. XII. 11. KN 1884—87. II. 35. öü. 127. Vö. Szabad György, 1967. 175.

⁴⁴ 1881. V. 27. KN 1878—81. XIX. 407. öü. 123. „Itt a centralisatio a hivatalnokok óriási tömegével, ingyenélőkkel jár; ott pedig csak a legszükségesebbekre van szorítva, tehát enged a közeletnek, a nép nagy rétegeinek elég szabad mozgást és fejlődést: és ebben a mozgásban van az a hatalom, a mely Franciaországot mindenkor könnyedén és bámulatosan rekonstruálta” — állítja szembe Herman a hazai és a szerinte kívánatos külföldi gyakorlatot. 1891. VII. 15. KN 1887—92. XXVI. 531. öü. 29.

⁴⁵ 1882. I. 20. KN 1881—84. II. 42. öü. 148.

⁴⁶ 1891. VII. 15. KN 1887—92. XXVI. 531. öü. 31.; Herman, 1906/3. Vö. Madarász József, 1883. 437.

megtagadásával. Az új főispánságban és a hozzájáruló apparátusban tehát nem láthatunk egyebet, mint azt a törekvését a kormánynak, hogy oly eszközt kapjon a kezébe, mely nem a közügyek fejlődését, hanem a kormány saját érdekét, más szóval: további fennállását biztosítsa, mely biztosítsa a kormány befolyását oly ügyekre is, a melyek minden alkotmányos államban a község önkormányzati körébe tartoznak.”⁴⁷

A főispánok hatásköre a későbbi években azonban tovább nőtt. 1876-ban ún. köz-igazgatási bizottságok felállítására került sor, melyeknek célja a kiegyezés óta kiépített állami szakigazgatás és a régi törvényhatósági közigazgatás összhangjának megteremtése volt. Az új bizottságokat valójában a megyei apparátus fölé rendelték, s bár 21 tagjából 10-et a megyegyűlés választhatott, működésük súlyos csapást jelentett a megye önállóságára. Az 1886-ban hozott újabb törvény a maradék önkormányzattól is megfosztotta a megyéket. A főispán immár az alsó fokú szervekkel is közvetlenül rendelkezett, kezébe került a megyei közigazgatás, s mindez a törvényhatósági önállóság szinte teljes megszüntetését, a helyi közigazgatás burkolt államosítását jelentette. A közigazgatás államosításának kiteljesítésére Szapáry Gyula tett kísérletet 1891-ben, mellyel szemben a parlamenti ellenzéki obstrukció megszervezésében Herman is nagy szerepet vállalt. „Az önk állama, mely nem számol, nem transigál emberekkel, intézményekkel, . . . alkotmányos lepel alatt nem akar semmi mást, csupán a leplezett abszolutizmust” — mutat rá képviselőtársához, Berzeviczy Alberthez intézett szavaiban arra a gyakorlatra, melyben az állam a neki tulajdonított legfontosabb szerepét — ti., hogy eszköze legyen a társadalmi haladásnak — szerinte megtagadta, az uralkodó „párt-absolutizmus” szolgálatában maga vált a legfőbb céllá, s ezzel a haladás akadályozójává.⁴⁸ Véleményét a századelő válságos éveiben több hírlapi cikkében újra megfogalmazta. A törvényhatóságok pillanatnyi állapotát a fennálló rendszer egész mechanizmusával vetette egybe, s ebből kiindulva szolgált a dualista berendezkedés átfogó kritikájával. „A törvényhatóságok fejének függő helyzete, egyfelől megbénítja a cselekvési ösztönt, a tehetség szabad kifejlődését és a köz javára való kihasználását; másfelől meggyöngíti, sőt tönk्रे sorvasztja a felelősség élő érzetét, mindkét baj pedig elöli az önállóságot, biztosságot a cselekvésben. És ez az egész nyomor az egész közigazgatási szervezeten végig érzeteti bénító hatását!” — állapítja meg a vizsgált rendszert nem kis túlzással a „hatványozott Bach-korszak másolatának” nevező, s azt a valódi alkotmányosság kritériumaival szembestő írásában.⁴⁹

A végrehajtó hatalom minden szinten érvényesülő túlsúlya jellemezte szerinte a bíróságok működését is. Meglehetősen elvont fejtegetéseiben többször kifogásolta, hogy a

⁴⁷ Herman, 1871/1.; 1886. III. 12. KN 1884—87. X. 202. öü. 99.

⁴⁸ 1883. III. 17. KN 1881—84. XI. 210. öü. 217.; 1882. I. 20. KN 1881—84. II. 42. öü. 146. Vö. Magyarország története, 1979. 1237—1244.

⁴⁹ Herman, 1906/4. Az önkormányzat „jellemfejlesztő hatalmáról” lásd: Herman, 1900/4.; Herman, 1906/5. Herman Ottó és a vele egyetértők szemléletét bírálva Sarlós Béla azt tartja „tévedésük” forrásának, hogy „a törvényhatósági jogokat a parlamentáris rendszerrel általában, a felelős kormánnyal általában hasonlították össze, s valamiféle elvont parlamentarizmussal, elvont felelős kormányzati rendszerrel kívánták összhangba hozni, nem pedig a dualizmus valóságos konkrét parlamentarizmusával, . . . kormányzati rendszerével”. Sarlós Béla, 1976. 39.

kúria bírái a hatalmon levő kormányok javaslatára nevezi ki az uralkodó, szerinte alapjában sértve meg ezzel a bírói függetlenség liberális normáit.⁵⁰

Az életének, politikusi tevékenységének és tudományos munkásságának keretétől szolgáló és lehetőségeit meghatározó látszatliberális rendszer természetét Herman tehát alaposan ismerte. Az ellenzéki-függetlenségi mozgalmon belül is ritka következetességgel mutatott rá annak ellentmondásaira, zártságára, továbbfejlődésre való képtelenségére. Leleplezte azokat a törekvéseket, melyek bizonyos engedmények révén, liberális szelepek nyitásával a társadalmi feszültség csökkentését, a mechanizmus konzervatív alapvonalainak eltakarását, az abszolutista uralkodói befolyás bagatellizálását szolgálták, és a dualista szisztémát kívánták — nem is sikertelenül — szalonképessé tenni az állampolgárok előtt. Elemzései — annak ellenére, hogy olykor felszínes szólások csökkentik átütő erejét — kortársai és az utókor számára is lehetőséget nyújtottak ahhoz, hogy a liberális-demokratikus eszmék — egy továbbfejlődésre képtelen, az abszolutista kormányzat számos elemét felvonultató rendszer megerősítése érdekében történő — konzervatív kisajátításának folyamatát felismerjék, s annak megértésével a különböző mesterkedésekkel szemben megfelelő védelemre tegyenek szert.

2. Érvényesíthetetlen gazdasági törekvések

A dualizmus belső politikai tartalmát elutasító Herman kritikusan szemlélte az uralkodó gazdasági viszonyokat is. A magyarországi gazdasági élet alakulását a politikai feltevések által erősen meghatározott folyamatnak tekintette. Az Ausztriával szembeni — a közös vámterületben megnyilvánuló — alárendeltséget a rendszer egyik alapvető jellemvonásának tartotta, s úgy ítélte meg, hogy „nálunk nem létezik sem ipar-, sem pénzügyi-, sem vámkérdés, hanem egyszerűen Ausztria részéről föl van vetve e téren is a hatalmi kérdés”.⁵¹ Véleménye szerint az 1867:XII. tc. az ipar és általában a gazdaság fejlődését előrevívő reformkezdeményezéseket eleve kudarcra ítéli, akadályozza az egészséges kibontakozást, határozottan meghúzva azokat a határokat, ameddig az elképzelések terjedhetnek. A kivezető utat a független magyar állam helyreállításában keresi, és erős túlzással — nem számolva a dualista keretek közötti jelentős gazdasági fejlődés lehetőségével — úgy véli, hogy mindaddig, „míg mi ezen államot bármiféle kormányzatos jelzavak alatt gyarmati viszonyba helyezzük oly államhoz, a melynek érdekei ellentétesek a miénkkel: csak romlás és pusztulás lesz annak sorsa”.⁵² Az osztrák gazdasági érdekek érvényesülését biztosító szervezetet a delegációkban jelölte meg, melyek feladatát és működését a következőképpen jellemezte: „... a delegáció bármely határozata, az udvarnak bármely kívánsága, bármely percben megzavarhatja Magyarországnak pénzügyi közigazdasági viszonyait”. Tagjai azt mondják: „... nemzet, itt van egy hordó, abba

⁵⁰ 1890. XII. 2. KN 1887–92. XX. 422. öü. 169.; 1896. V. 30. KN 1892–97. XXXIII. 631. öü. 178–179.

⁵¹ 1884. III. 31. KN 1881–84. XVI. 337. öü. 177.

⁵² 1882. XII. 12. KN 1881–84. VIII. 151. öü. 160.; 1889. XI. 22. KN 1887–92. XIV. 290. öü. 65.

tölts és ha majd megtelik, kezdődik boldogságod. Úgy, de ez a hordó a danaidák telhetetlen hordója.”⁵³

Herman azt tapasztalta, hogy a közgazdasági viszonyokban meglevő káros jelenségek a társadalom erkölcsi alapjaira is visszahatnak. Megfordítva a folyamatot, ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy éppen az élősködő bürokrácia az, amely a gazdasági fejlődést sokban aláássa, s annak válságát előidézi. Azt „az okot kell megszüntetni, a mely a gazdaságot tartósan károsítja. Fel kell állítani azt a tételt, hogy minden munkaerő, a mely egy államban van, arra fordítandó, hogy funkcionáljon, hogy értéket teremtsen. És ennek első következménye az lesz, hogy le kell mondani arról, hogy a nemzetnek ifjúsága, a melynek munkaereje a nemzet productív erejének legbecsesebb részét teszi, a kaszárnya tétlenségére ne legyen kárhozható. El kell törölni azt, hogy pusztán a hatalmi érdekek kielégítése végett fennálljon egy bureaucratia, mely nem a társadalom gondozója, nem a társadalom ügyeinek előmozdítója” — szögezi le a nehézségek egyik lényeges összetevőjét kiemelő, az egész problémakört azonban kissé leegyszerűsítve megközelítő, a jogos kritikát dogmatikus fogalmazásával szinte visszajára fordító 1885. január 23-i beszédében.⁵⁴

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a gazdasági zavarok egyéb előidézőit Herman ne látta volna meg. A magyarországi gazdasági fejlődés fő akadályait az önálló bank hiányában és — bizonyos kedvező változásokat teljesen említetlenül hagyva — a hitelviszonyok alakulásában jelölte meg. Találó hasonlaltal jellemezve az uralkodó állapotokat, kijelentette: ha „mi a mi állami és társadalmi hitelünket egy kazánhoz hasonlítjuk, akkor az a kazán Bécsben áll, de még több, ott áll az emeltyű is, mely Magyarországnak hol többet, hol kevesebbet ereszt, de mindig kevesebbet és mindig az osztrákok javára. Ha arról van szó, hogy hitelügyünket valósággal a nemzet érdekének megfelelőleg rendezzük be, ezt mindaddig nem tehetjük, míg a magyar nemzeti bankkal nem rendelkezünk.”⁵⁵

Mindenekelőtt tehát a pénzügy, s ezáltal a hitelszabályozás feletti rendelkezés megszerzését sürgette. Olyan demokratikus elvek alapján szervezett hitelintézetek felállítását követelte, melyek nem néhány kiváltságos számára biztosítanak előnyöket, hanem az alacsonyabb társadalmi helyzetű munkások felemelkedését is elősegítik. Ezek hiányával és a rossz államháztartás következményével magyarázza az uzsora elterjedését (nem tér ki az 1882-ben hozott uzsoraellenes törvényre) és a pauperizálódás fokozódását.⁵⁶

A gazdasági előrehaladást akadályozó körülményekhez sorolta még a szerinte meglehetősen elmaradott közlekedési viszonyokat, a modern infrastruktúra kiépítéséhez — a vasúthálózat mellett — elengedhetetlenül szükséges, jó minőségű szárazföldi utak hiányát, valamint az állam legfontosabb jövedelmi forrását jelentő, adófizetőket támadó, azokat szerinte sokszor már megsemmisítéssel fenyegető adórendszert.⁵⁷

⁵³ 1883. XII. 3. KN 1881—84. XIII. 277. öü. 352.

⁵⁴ 1885. I. 23. KN 1884—87. III. 55. öü. 175.; 1882. XII. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 160.

⁵⁵ 1885. I. 14. KN 1884—87. II. 47. öü. 380—381.

⁵⁶ 1883. I. 29. KN 1881—84. IX. 178. öü. 315.; 1884. III. 31. KN 1881—84. XVI. 337. öü. 178.

⁵⁷ 1882. III. 2. KN 1881—84. III. 69. öü. 371.; Lambrecht Kálmán, 1920. 99.

Mindent egybevetve: Herman az egykorú ellenzéki érvelés tipikus elemeit felhasználó fejtegetéseiben az uralkodó állapotokról sok esetben túlzó, a valóságosnál negatívabb képet festett. A gazdasági élet, mindenekelőtt az ipar fejlődéséhez szükséges alapok megteremtésének feltételeit nem látta biztosítva. „A hol meg vannak, idegen formák közt mozognak és a valóságos ipar fejlődését én azoktól nem várhatom. Helyes irány, rationális fejlesztés és okos védelem kell ide” — a kibontakozás koordinátáit kereső megállapítása szerint.⁵⁸

A magyarországi gazdasági élet alakulását Herman sosem önmagában vizsgálta. Hadat üzent a parlamentben tapasztalt, szerinte szűk látókörű gazdasági gondolkodásnak, amely másodrendű lokális problémákban elmerülve figyelmen kívül hagyta Magyarország Európában elfoglalt helyét. 1885. januári helyzetjelentése Európa-szerte krízisről számol be, és arra figyelmeztet, hogy „mint nemzetnek, mint államnak számolnunk kell a viszonyokkal és körülményekkel, minthogy mi most már Európával soknemű összeköttetésben vagyunk és pedig nemcsak közlekedésileg, hanem másképpen is, úgy hogy mi a kibontakozásnál tekinteten kívül egyáltalán nem hagyhatjuk Európát”.⁵⁹

A magyar gazdaság és a világgazdasági verseny összefüggéseit vizsgálva az általánoságok szintjén megrekedve azt hangsúlyozta, hogy az ország helyzetét a „világforgalomhoz” kell viszonyítani, hogy fel kell mérni erőnket és tartalékainkat, s így kell felkészülni az elkerülhetetlen világméretű versenyre, melynek közgazdaságunkra gyakorolt nyomasztó hatását az 1880-as évek elején már erősen érezte.

A gazdasági fellendülés egyik elengedhetetlen feltételét a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésben, a jó értelemben vett alkalmazkodásban, a minél optimalisabb külkereskedelmi cserearányok kialakításában (mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt) jelölte meg. 1878-ban publikált cikkében leszögezte: „... nem is az a feladat, hogy a mit a külföld jót és szépet nyújt azt kiszorítsuk, hanem az a feladat, hogy viszont mi is oly dolgokat létesítsünk, a melyekre nézve a külföld egyenesen reánk szorul: innen bontakozik ki a nemzetgazdasági egyensúly éppen ezt keressük is.”⁶⁰ A jelzett külkereskedelmi elképzelések megvalósításában (nem kevés naivitással) fontos szerepet szánt többek között a pécsi majolikának s a valóságos kincsesbányának nevezett erdészet produktumainak. Joggal emelte ki viszont a nyersanyagexport fontosságát, s a kereskedelmi mérleg jelentős javulását remélte a nyersanyagok első fokú ipari feldolgozásától, azok világszerte értékesítésétől. Enyedy Lukács munkájára hivatkozva mutatott rá arra, hogy Ausztria éppen nyersanyagforgalmunk ellenőrzésével tart kezében igen fontos pozíciókat, azzal, hogy Magyarország nyersterményeinek nem közvetlen fogyasztója, hanem közvetítője nyugat felé; így például a gyapjúnak Párizs irányába.⁶¹

A gazdasági fellendüléshez elengedhetetlenül fontosnak tartotta a különböző gazdasági ágazatok egészséges, arányos, az ország adottságaihoz méretezett és az egyes terüle-

⁵⁸ 1885. I. 14. KN 1884—87. II. 47. öü. 381.

⁵⁹ 1885. I. 14. KN 1884—87. II. 47. öü. 381.; 1890. II. 10. KN 1887—92. XVI. 330. öü. 202.

⁶⁰ Herman, 1878/1. Lásd még: 1882. XII. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 160.; 1890. I. 31. KN 1887—92. XVI. 322. öü. 20.; 1885. I. 14. KN 1884—87. II. 47. öü. 381.

⁶¹ 1886. I. 29. KN 1884—87. VIII. 172. öü. 265.

tek sajátosságait figyelembe vevő fejlesztését. A függetlenségi ellenzéken belüli ellentétet is felerősítő agrárius-merkantilista vitában (ismeretes, hogy Ugron és frakciója az agrárius érdekeket pártfogolta) határozottan fellépett az „őstermelésre utalt földművelő magyar állam” és az iparos Ausztria leegyszerűsítő szembeállításával, a másodlagos agrárius sérelmek feszegetésével és a harmonikus, sokoldalú gazdaságpolitika kialakítását akadályozó, egyoldalú túlzásokkal, valamint az eredeti függetlenségi programot felhígítással fenyegető 1894-es közgazdasági tervszel szemben. A Budapesti Hírlapban megjelent cikkében nézeteinek átfogó összegzését adja. „Földművelés, ipar és kereskedelem egy fölbonthatatlan egységet alkot, a melynek részei arányosan fejlesztendők. Oly viszony ez, mint az emberi szervezet, mely csak addig ép, a míg a táplálkozás, a vérkeringés és az idegrendszer rendben van. Bármelyiket iktassuk ki, a megmaradó kettőnek rovására tesszük. Az összhangnak meg kell lenni . . . De hallom, hogy: mi »földművelő állam« vagyunk; igaz és éppen az a szerencsétlenségünk, hogy csak az vagyunk. Egy országos fagy és évtizedekre meg vagyunk bénítva, holott más államokban a hatalmas lüktető ipar és kereskedelem játszva segíti ki a bajból a károsult részt” — utal az egészségtelen gazdasági szerkezet következményeire, s elutasítja az azt idealizáló, annak fenntartására irányuló törekvéseket.⁶²

Követendő példaként az Angliában megvalósított gyakorlatot emeli ki. Elmarasztalja a magyar kormányokat, mert azok „elmulasztották, hogy a felföld és az alföld közt egy egészséges endoszmozist teremtsenek meg”. Felső-Magyarországot természeti adottságai és történelmi hagyományai alapján egyértelműen az ipari termelésre tartotta alkalmasabbnak, mivel vízi erőművek felállításához szükséges feltételekkel rendelkezett. Súlyos hiányosságnak nevezi, hogy a kormányok nem éltek a kínálókozó lehetőségekkel, a lakosságot kedvezőtlen körülmények között is mezőgazdasági tevékenységre kényszerítették.⁶³ Pedig már 1875-ben figyelmeztetett arra, hogy a „vérmérséklet, mely jelentékeny tényezője a nemzeti jellegnek, a földirati fekvéshez kötött természeti viszonyok, melyek ellenállhatatlan hatalmat gyakorolnak nemcsak az élet módra egyáltalán, hanem még a hajlam, képesség, de sőt a kedély világára is: mindezeknek lehetőleg legbehatóbb ismerete, számbavétele leglényegesebb föltételét képezi a gyakorlati sikernek”, amit a helyi ismeretekkel nem rendelkező bürokratikus eljárás semmiképpen nem pótolhat.⁶⁴

Hermantól távol állott, hogy az ország lehetőségeit kritikátlanul a fejlettebb nyugati országokéval vesse egybe, hogy azok színvonalát adja meg mércének. A gépies utánzást elutasító véleménye szerint azt „kell kifejtenuünk, a minek csírája meg van, nem szabad azt erőszakolnunk, a mi egyebütt virágzik, de a minek nálunk talaja nincsen most . . . Abban a haladásban, a melyre szükségünk van, van fokozatosság, ugrás nincsen; minden lépésnek feltételei vannak, melyek nélkül nem tehető.”⁶⁵ A más országokban bevált módszerek indokolatlan átvételében tehát az általa ideálisnak bemutatott fejlődés,

⁶² Herman, 1900/1. „. . . igazi virágzó magyar ipar csak az lehet, a mely a magyar mezőgazdaságra egészségesen visszahat.” 1894. XII. 15. KN 1892–97. XXI. 404. öü. 389.

⁶³ 1894. XII. 15. KN 1892–97. XXI. 404. öü. 387.

⁶⁴ Herman, 1875/1.

⁶⁵ Herman, 1875/2.

ti. a minőségi ugrásokat kizáró előrehaladás legfőbb zavaróját vélte felismerni. A külföldi tapasztalatok hasznosításától nem zárkózott el, az átvett eljárásoknak „a tipikus magyar sajátosságokkal” való egyeztetését azonban elengedhetetlennek tekintette. Bírálta a kereskedelmi minisztériumot, amely szerinte ahelyett, hogy a meglévő iparágakat emelné ki „primitív állapotjukból”, olyan „dolgokat importál, a melyeknek eredményére nézve semmiféle garantiánk nincsen”.⁶⁶

Nem kevés — a primitív állapotokból kiinduló evolucionista fejlődés elsőbbségét hirdető — leegyszerűsítéssel, az őstermelő rétegek felemelkedésének egyoldalú hangsúlyozásával közelíti tehát meg a magyar gazdaság felvirágoztatásának lehetőségét. Elképzelései az adott korszak gazdasági-ipari fejlődésétől messze elmaradt őstermelés fejlesztésére épültek. Ebből kiindulva helytelenítette a gépek behozatalát. Az import helyett véleménye szerint ugyanis „a primitív kezdetből felfelé való fejlesztés első sorban azt követelné meg, hogy a kistermelőknek könnyíttessék meg a munka és adassanak neki oly gépek, a melyek olcsók és a könnyörtelen munkát megkönnyítsék és midőn a kis termelők már megerősödtek, akkor lehet majd átmenni a magasabb fokú gépekkel való feldolgozásra. Itt tehát nem arról van szó, hogy a bolognai vagy cesenai eljárást alkalmazzuk a Bácskában vagy akárhol, . . . hanem, hogy az Olaszországban tapasztaltakat iparkodjunk Magyarország viszonyaihoz alkalmazott módon meghonosítani elsősorban, így fogunk magasabbra emelkedhetni.”⁶⁷

Az elmondottak szellemében értékelte a műipar jellegét, az ipar szerkezetében betöltött szerepét. Elmarasztaló hangon szólt az egyébként világszerte elterjedő iparkiállításokról. Veszélyes mozzanatnak tekintette ugyanis, hogy azok a haladás és a fejlődés látogatát keltve indokolatlan elégedettséget szülnek, miközben valóságos értékeket csak meglehetősen kis százalékban képviselnek. A számon kért hiányosságokat az „erős alsó” kisiparosrétegekkel kiépítendő szoros kapcsolat hiányára vezette vissza. „A műiparnak ott van helye, a hol a társadalom a maga feleslegéből költ, hogy a maga kényelmét megszerezze” — állapítja meg, s az arisztokratikus irányzatnak nevezett ágazat túlzott fejlesztése helyett a nyeresztermékek elsőfokú (félkész termékek gyártására szorítókozó) feldolgozását szorgalmazza.⁶⁸

Ugyancsak a magyar gazdasági struktúra nem kívánt torzulásaként értékelte a főváros nyomasztó gazdasági túlsúlyát, a vidéki fejlesztés rovására megvalósuló túlzott centralizációt. A tapasztalt negatívumokkal kapcsolatos ellenvéleményét több ízben kifejtette, s nemzeti érdekként sürgette, hogy a fővároson kívül több vidéki centrum épüljön ki.⁶⁹ Pozitív változás jeleként üdvözölte, hogy az Apatinban rendezett kiállításon „a vidéki ipar némely ágban, pl. a bútoriparban megverte Budapestet! Ez a legértékesebb eredmény, mert első lépés arra, hogy a vezérsereg az elnémetesedett, önző budapestiek kezéből, hazafiasabb kezekbe kerüljön” — fejt ki Kossuth Lajoshoz írott levelében

⁶⁶ 1882. VII. 6. KN 1881—84. IV. 72. öü. 65.; Herman, 1878/1.

⁶⁷ 1882. III. 6. KN 1881—84. IV. 72. öü. 66.; 1882. XII. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 160—164.

⁶⁸ 1882. III. 6. KN 1881—84. IV. 72. öü. 64—68.; 1882. XI. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 162.

⁶⁹ 1885. XII. 9. KN 1884—87. VII. 147. öü. 162.; 1896. VI. 23. KN 1892—97. XXIII. 644. öü. 473.

a napi politizálás szintjén megfogalmazott, ugyancsak naív véleményét.⁷⁰ Számos kifogásolnivalót talált ugyanakkor Budapest fejlődésében is. Mindenekelőtt a szegényebb lakosság életkörülményeinek visszaesését, a munkások lakásellátásában megnyilvánuló szociális igazságtalanságokat leplezte le, s rámutatott a világvárosi növekedés és az azzal párhuzamosan fokozódó nyomor ellentéteire. „... minél messzebbre és minél tovább halad Magyarország fővárosa az ú. n. világvárosi arányokban, azok az elemek, a melyek szerény existenciára . . . vannak utalva, mindinkább kiszorítatnak” — állapítja meg, s ráirányítja a figyelmet arra a gyakorlatra, amely következtében „nálunk a szegényebb népet a pazar és esztelen építkezés mind” a nedves „szuterrénekbe és pinczékbe utalja”.⁷¹ További bíráló észrevételeket tett a várostervezéssel, az épületek esztétikai kivitelezésével és elrendezésével, valamint a tiszta levegőt biztosító parkok hiányával kapcsolatban.⁷²

A gazdasági fejlődéshez Herman elengedhetetlennek tartotta a gazdasági képzés, mindenekelőtt az alapfokú jártasságokat nyújtó szakoktatás kérdéseinek megnyugtató rendezését. Tudta, hogy az ipari fejlettség és a szakoktatás színvonala egymással szoros kölcsönhatásban áll, s hogy az előrelépés a két oldal párhuzamos fejlesztését kívánja meg.⁷³ A magyarországi szakemberképzés hibájának forrását az elmélet és a gyakorlat összhangjának hiányában kereste, mindenekelőtt abban, hogy a rendelkezésre álló gazdasági szakirodalom a társadalom számára hasznos, gyakorlati felkészítés helyett szinte szolgáian a német szakirodalom útmutatásait veszi át.⁷⁴ Úgy ítélte meg, hogy a gazdasági intézetekben folyó oktatás elrugaszkodik az országos adottságoktól, nem számol annak „climaticus, agronómiai viszonyaival”, s nem „iparkodik azon gazdaságot tanítani, melyet az életbe kivéve, Magyarországon rögtön sikeresen alkalmazni lehet”. Ezzel magyarázta, hogy a tanulmányaikkal végző és munkába álló hallgatók „egy formális átgyúrási processuson kell, hogy keresztül essenek, úgy szólván előbb ki kell verni a fejökből mindazon theoreticus, a gyakorlati életben használhatatlan dolgot, hogy azután empiricusok által vezetessenek be a voltaképeni gazdálkodásba”. A rossz felkészítés, a gazdasági intézetekben uralkodó hibás tanrendszer következtében a magyar gazdálkodás szerinte „nem a szakszerűleg képzett gazdászok, hanem az empiricusok, tapasztalt emberek kezében van”, amit a leghatározottabban kárhozzát.⁷⁵

A zsákutcaként ábrázolt szituációból a kivezető utat az alapok megreformálásában jelölte meg. A leghaladóbb eszmék gyakorlati megvalósításának egyik fő akadályát ugyanis a közműveltség alacsony szintjében, s az abból származtatott nagyfokú bizalmatlanságban vélte megtalálni. Tervei megvalósításának kiindulási pontjaként tehát a tudati

⁷⁰ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1876. aug. 28. MTA-K Ms. 285/15.

⁷¹ 1893. XI. 13. KN 1892—97. XIV. 246. öü. 111.; 1884. IV. 29. KN 1881—84. XVII. 250. öü. 58.

⁷² 1884. I. 23. KN 1881—84. XIV. 294. öü. 175.

⁷³ Herman, 1875/1.

⁷⁴ 1882. XII. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 161.; 1894. IV. 19. KN 1892—97. XVIII. 329. öü. 105.

⁷⁵ 1882. XII. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 161.; 1882. III. 6. KN 1881—84. IV. 72. öü. 62.

„A magyar, ún. tanyagazdaságnak határozottan kifejlett jellege van, tehát gazdasági oktatásunknak arra kellene törekednie, hogy ezt, meghagyva speciális típusát, magasabb álláspontra emelje.” 1886. I. 29. KN 1884—87. VIII. 172. öü. 266.

szint magasabbra emelését, a közfelfogás átalakítását nevezte meg.⁷⁶ „Minálunk a reális a valóságos gazdasági ismeret sem kellőképpen elterjesztve, sem elegendő mélységre víve nincsen” — állapítja meg 1890. november 14-i beszédében, amelyben legsürgősebb ten-nivalóként az elemi gazdasági iskoláztatás elemi iskoláztatással történő összekapcsolását határozta meg.⁷⁷ 1882. március 6-án a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisz-terium költségvetési vitájában földművelési iskolák felállítását sürgette. „Iskolát, nem akadémiát, nem egyetemet. Ez a nép annyira van, hogy valósággal érzi szükségét annak, hogy az új nemzedék valamivel magasabb műveltséget sajátítson el . . . sőt annyira van-nak, hogy az extensív irány káros voltát belátják és belátják azt, hogy lassanként az in-tensív irányban kell gazdaságunkat átfordítani” — mutat rá a társadalmi igények jelent-kezésére.⁷⁸ Hiányolja a gyakorlatban a határozott célszerűséget, sérelmezi a gyakran megnyilvánuló protekciórendszert, s mindenekelőtt azt kifogásolja, hogy a felállított intézetek száma és elosztása nem követi az egyes kerületek igényeit, valódi adottsága-it.⁷⁹

Felhívta ugyanakkor a figyelmet arra is, hogy terveinek megvalósítása a gazda-sági tanárok magasabb szintű képzése nélkül elképzelhetetlen; követelte annak bizto-sítását, hogy a tanárjelöltek ne kényszerüljenek külföldi tanintézet látogatására, hanem Magyarország viszonyainak megfelelő „nézetekkel lépjenek a tanítás terére”.⁸⁰

A gazdasági élet felvirágoztatásának egyik fontos garanciáját a tudomány termelésbe történő minél intenzívebb bekapcsolásában kereste. Az erdők racionális kihasználása érdekében elsők között követelte az erdészeti kémia komoly művelését; országgyűlési fellépése következtében került elérhető közelségbe az alkalmazott kémia önálló egyetemi tanszékének felállítása is. A mezőgazdaság intenzív művelésének elősegítése érdekében ugyanakkor a szántóföldek szakszerű trágyázásának jelentőségét hangsúlyozta.⁸¹

A tudományos és a nemzetgazdasági tevékenység összekapcsolásának szemléletes pél-dáját mutatta be a halászatban. Nemzetközi hírnevet hozó néprajzi tevékenysége mellett felfigyelt a halászatban rejlő kihasználatlan gazdasági lehetőségekre. Parlamenti beszé-deivel, publicisztikai tevékenységével egyaránt harcolt annak a szemléletnek a megvál-toztatásáért, amely nem tekintette a halat a gazdaság szerves tartozékának. Kimutatta, hogy a halászat regenerálása 5—8 millió forintot jelentene a közzgazdaság számára, sőt tovább fokozná a hasznot, ha a külföldön megvalósult gyakorlatot követve az arra alkal-mas területeken „váltó-gazdaságot létesítünk, a hol . . . három évig pontyot tenyészte-nénk, s miután a haltenyésztés a területét betrágyázta, azt három éven át takarmány ter-melésre használnánk fel”.⁸²

A modern elvekre alapozott racionális haltenyésztés megalapozása érdekében s a folyó-

⁷⁶ Herman, 1875/1.

⁷⁷ 1890. XI. 14. KN 1887—92. XIX. 407. öü. 299.

⁷⁸ 1882. III. 6. KN 1881—84. 72. öü. 61.

⁷⁹ 1886. I. 29. KN 1884—87. VIII. 172. öü. 266.

⁸⁰ 1887. II. 18. KN 1884—87. XV. 325. öü. 260.

⁸¹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23. OL R. 90. I. 6390.; 1886. I. 29. KN 1884—87. VIII. 172. öü. 267.

⁸² 1889. V. 17. KN 1887—92. XII. 245. öü. 41.; 1893. XI. 17. KN 1892—97. XIV. 250. öü. 209.

szabályozások következtében elpusztult ívóhelyek pótlására a nagy vizek mellett költő-és tótelepek létesítését javasolta, majd azt, hogy az ott megerősödött halakat bocsássák a folyókba, így adva vissza, „a mit elvettünk”.⁸³ Terveinek végleges kialakításához tanulmányutakat tett Lengyelországban, s az ott szerzett tapasztalatokat kívánta felhasználni. „Magyarországra nézve az irányt és mértéket mindenesetre Silézia és részben Lengyelország — kivált a Varsó körüli — minta halgazdaságai szabják meg”,⁸⁴ mivel szerinte „az ott folytatott gazdasági rendszer egyike a legrationalisabbaknak, egyike azoknak, melyek kevés beruházást követelnek, a mely nagy hasznot hajt, a mennyiben holdanként 18—24 frt biztos hasznot hoz”.⁸⁵

Herman működésére a kormányzat is felfigyelt, és messzemenően akceptálta politikai ellenfelének szakmai tudását. Hieronymi Károly fel is kérte arra, hogy tanácsokat adjon a tengeri halászattal kapcsolatban felmerült kérdésekre. A probléma megoldására Herman kapcsolatba lépett Apáthy Istvánnal, akinek válaszleveléből megtudjuk, hogy Herman a quarnerói halászat előmozdításához az öböl élővilágát s életviszonyait szakszerűen vizsgáló tudományos intézmény, ökológiai kísérleti állomás felállítását tartotta szükségesnek, bizonyítva ezzel, hogy számára a tudomány és a modern gazdasági tevékenység szerves kapcsolata alapkövetelményként jelentkezett.⁸⁶

Hasonló megfontolások vezették abban a filoxéraellenes országos küzdelemben, amit a Természettudományi Közlönyben megjelent tudományos írásaival, ismeretterjesztő előadásaival, valamint a Than Károssal és Wartha Vincével együtt — többek között az ő kezdeményezésére — felállított filoxéra-bizottságban végzett munkájával folytatott. A lehető legalaposabb szakmai felkészülés érdekében Herman ismét igyekezett külföldi tapasztalatokra szert tenni. Marburgba, illetve Karlsruheba utazott, hogy személyesen tájékozódjon az ottani kísérleti állomás munkájáról, Blankerhorn kutatásainak eredményeiről.⁸⁷ Személyes ismeretei és olvasmányai alapján dolgozta ki programját és terjesztette elő parlamenti határozati javaslatát: „Utasítsa a ház a földművelés-, ipar- és kereskedelmi ministert, hogy a phyloxera kísérleti állomáson a borászatilag fontos magyar szőlőfajok is a kísérletek körébe vonassanak; továbbá, hogy ugyanott Magyarország futóhomok területei borászati használhatóság tekintetében meghatározassanak s a meghatározások eredménye nyilvánosságra bocsáttassék; végre, hogy megfelelő homokterületeken a francia módszer szerint kezelt szőlőtelepek létesíttessenek.”⁸⁸

Elképzelései szerint a jövőben Magyarország szőlőtermelésének fő bázisát a tönkremenő szőlőhegyek helyett az immunisnak bizonyuló kecskeméti homoknak és a szabolcsi

⁸³ 1893. XI. 17. KN 1892—97. XIV. 250. öü. 208.

⁸⁴ Herman Ottó beköszöntője a magyar halgazdaságról írott munkájához. NM-EA 4286.

⁸⁵ 1889. V. 17. KN 1887—92. XII. 245. öü. 41. „Nem rég jártam fel Silézia halastavait, gyönyörködtem a nép inderült vállalkozó szellemén, s szemlélődés közben mindig szemem előtt volt a magyarság rongya: hiszen sem földjével, sem vizével élni nem tud.” Herman Ottó levele Horváth Gézának. Feketehegy, 1887. júl. 28. TTM-K.

⁸⁶ Hieronymi Károly levele Herman Ottónak. Bp. 1904. dec. 20. MTA-K Ms. 260/72.; Apáthy István levele Herman Ottónak. Nápoly, Aquaro, 1904. dec. 27. MTA-K Ms. 250/a/74.

⁸⁷ Herman Ottó levele Pulszky Polyxeniának. Marburg, 1880. aug. 17. OSZK-K. Vö. Lambrecht Kálmán, 1920. 42.; 1896. III. 17. KN 1892—97. XXXI. 586. öü. 195.

⁸⁸ 1882. III. 7. KN 1881—84. IV. 73. öü. 98.

buckáknak kell képviselnie.⁸⁹ A még meglevő ültetvények megmentésére az ún. gyérítési eljárást tartotta a legalkalmasabbnak, ami azt jelentette, hogy „csak annyi szénkéneget adjunk évenként a tőke mellé, hogy a phylloxerának egy bizonyos mennyiségét elpusztítsa, a tőkének ne ártson és így a tőke újból erőhöz kaphasson”. A terv megvalósításához elengedhetetlennek tekintette tapasztalt szakemberek alkalmazását és minden borvidéken kísérleti állomás felállítását.⁹⁰ A fontos nemzetgazdasági ágazat pusztulásának megakadályozása, a hathatós védekezés megszervezése központi irányítást, szakszerű állami beavatkozást igényelt. Aggodalommal figyelte a földművelési minisztérium intézkedéseiben szerinte megnyilvánuló rendszertelenséget, kapkodást és a hozzáértés hiányát. Visszatérően figyelmeztetett a filoxéraellenes intézkedésekről szóló törvény átgondolt megtárgyalásának, a kívánt lépések, eljárások koordinálásának sürgető szükségességére.

Helytelenítette és károsnak minősítette az USA-ból hozott szőlővesszőkkel folytatott próbálkozásokat, mert a franciaországi kísérletekből azt a tanulságot vonta le, hogy a vad-alanyok a betegségeknek jobban ellenállnak. Hasonló megfontolások alapján szorgalmazta a Kadarka-szőlők előtérbe állítását, de javaslata nem talált meghallgatásra. A tudományosan megalapozott védekezési munkálatok eredményességét ugyanakkor veszélyeztetve látta a kísérleti állomások rossz területi elosztása miatt: a minisztérium „a kísérleti telepek koncentráálásával semmire sem fog menni. Mert a budapesti, illetőleg budai kísérleti telep nem fog mondani egyebet, csak azt, hogyan viselkednek a szőlők Budapesten, illetve a budai hegyekben. . . az amerikai vesszőkkel való kísérletezés világosan megmutatta, hogy hiába próbáljuk ki az alanyokat egy adott helyen, az más helyre nem ad semmiféle útbaigazítást.”⁹¹

Szükségesnek tartotta azt is, hogy a filoxéra terjedése ellen nemzetközi együttműködés keretében, egyezmények megkötésével vegyék fel a harcot. Parlamenti beszédében kifejtette, vannak a filoxerának „közvetett és közvetlen terjesztési módjai. A közvetett terjesztési módok azok, midőn a phylloxera nemcsak magukkal a szőlőtőkékkel, hanem más növényekkel is, melyek phylloxerás szőlőterületekről származnak, behurczoltatik”, s éppen ezért erősen kifogásolja, hogy az új tervezetből hiányoznak a hasonló veszélyeket kiküszöbölő, az 1881-es egyezményben megfogalmazott garanciák.⁹²

A magyarországi gazdasági élet fejlődése szempontjából nagy jelentősége volt a központi irányítás kérdésének. A gazdasági folyamatokba történő, egyre elkerülhetetlenebb állami beavatkozás megítélése a liberalizmus egyik gyakorlati alapkérdése volt. Ismeretes, hogy 1873 és 1878 között az egyszemélyes magyar politikai közvéleményt megmozgató vita zajlott le a nemzeti gazdaságpolitikát meghatározó alapelvekről, a gazdasági fejlődés

⁸⁹ 1886. II. 3. KN 1884–87. VIII. 174. öü. 325.

⁹⁰ 1889. V. 17. KN 1887–92. XII. 245. öü. 44.

⁹¹ 1896. III. 17. KN 1892–97. XXXI. 586. öü. 196.; 1882. III. 7. KN 1881–84. IV. 73. öü. 95–97.; 1882. X. 12. KN 1881–84. VII. 126. öü. 42., 1889. V. 17. KN 1887–92. XII. 245. öü. 42. Portugáliában „a magról természetett szőlőtőkét többre becsülik az amerikai töveknél, mert nem csak a filloxerának ellentállanak, hanem a vidium s egyéb európai szőlőbetegségek ellen is védettebbek. Emlékszem, hogy 25 év előtt Bátyám is hirdette ezt.” Lóczy Lajos levele Herman Ottónak. Bp. 1913. febr. 24. NM-EA 5075.

⁹² 1889. VI. 1. KN 1887–92. XII. 258. öü. 364.

kívánatos irányáról. A többség az arányosabb és kiegyensúlyozottabb növekedés mellett szállt síkra, s a szükséges változtatásokhoz nélkülözhetetlennek látta az állami támogatást. „A *laisser faire* elve csak addig bir jogosultsággal, a míg a természetes fejlődés lehetséges . . . Hátra maradt országokban a fejlődés útja elé gördülő akadályok oly nagyok, hogy azoknak elhárítása az állam tevékeny közreműködése nélkül alig elképzelhető . . . Rendes körülmények között nálunk a magán-tevékenység nem igen kezdeményező, de ösztönzés mellett, vagyis ha a kezdeményezés első nehézségei leküzdettek, nálunk is tevékeny lesz a vállalkozás” — fogalmazza meg gróf Zichy Jenő az ipar fejlesztése érdekében 1880-ban közzétett emlékiratában a többség álláspontját.⁹³ Az idézett megfontolásból került sor 1881-ben az adó- és illetékmentesség bevezetésére a magánvállalkozók tevékenységének ösztönzése érdekében.

A kapitalista kibontakozást szolgálta a céheket megszüntető, a szabad — de semmilyen hatáskörrel nem rendelkező — ipartársulatok szerveződését ösztönző 1872-es ipartörvény. Az európai gazdasági fejlődés 1873-ban bekövetkező megtorpanása azonban Magyarországon is hozzájárult az antiliberális tendenciák megerősödéséhez, melyeknek hordozói elsősorban az új viszonyokhoz alkalmazkodni nem tudó, a gazdasági versenyben alulmaradó, a tőkének teljesen kiszolgáltatott, s ezért az iparúzés szabadságának korlátozását követelő kézműipar képviselői voltak. Fellépésük eredményének tudható be a kamatot 8%-ban maximáló 1883-as uzsoraellenes törvény, valamint az 1884-ben hozott ipartörvény, amely az iparúzést szakképesítéshez és az ipartestületekbe való belépéshez kötötte. Mindez azonban nem jelentette a gazdaságpolitikai gyakorlat alapvetően liberális jellegének feladását.⁹⁴

1875. augusztus 11-én megjelent cikkében Herman helyesléssel fogadta az állami vezetés magatartását, ti., hogy a már megalakult vagy alakulóban levő ipartestületekkel szemben „tökéletes szabadelvűséggel jár el”. Ezzel egyidőben azt is kívánatosnak tartotta, hogy a testületi mozgalom számszerű gyarapodásával párhuzamosan igyekezzenek minél nagyobb mértékben biztosítani annak társadalmi jellegét is.⁹⁵

Öt évvel későbbi írásában szembefordult az Országos Magyar Iparegyesület tevékenységével. Megváltoztatva a liberális közgazdasági alapelvek továbbfejlesztéséről, a megváltozott körülményekhez történő alkalmazkodásról tanúskodó korábbi álláspontját, az új társulatok alakításában nem lát már rációt, szaporodásukban kifejezetten a szétforgácsolódás veszélyeit sejtí meghúzódni. Alkalmatlannak tekinti az ipari egyesületet eredeti feladatának (a helyes gazdaságpolitika kialakításában és végrehajtásában való aktív részvétel) ellátására azért is, mert nem kevés elfogultsággal úgy ítéli meg, hogy annak intéző bizottságában Tisza Kálmán hívei ragadták magukhoz az irányítást, s az egész mozgalmat pártérdekeik szolgálatába állították.⁹⁶

1882. március 6-i beszédében korábbi félelmeinek beigazolódására, a protekcionális rendszer szerinte helytelen alkalmazásának következményeire hívja fel a figyelmet. Ve-

⁹³ Zichy Jenő, 1880. 15–16., 32., 43.

⁹⁴ Lásd: Magyarország története, 1979. 934–943.

⁹⁵ Herman, 1875/1.; Herman, 1875/2.

⁹⁶ Herman, 1880/8.

szedelmes jelenségnek nevezi azt az egyesületek javaslataiban megnyilvánuló tendenciát, hogy „tegyen az állam, az állam initiáljon, az állam segíyezzen, az állam fedezze a deficitetek a mérlegben”. A fontos társadalmi-gazdasági problémát sokban pártproblémává leegyszerűsítő Herman úgy látja, hogy a nemzet érdekeinek szem előtt tartása helyett a kormány — élve a kifogásolt közszellem nyújtotta lehetőséggel — a kegyosztó szerepében tetszeleg, s paternalista magatartásával hozzásegíti a társadalmat ahhoz, hogy „az összes megyék és egyletek mindig csak arra speculálnak, a másik adójából ők protectionáltassanak”. A károsnak és veszélyesnek ítélt gyakorlat megváltoztatására olyan politika alkalmazását javasolja, „mely a nemzet primitív factorait tanulmánya tárgyává teszi és ott alkalmazza a hathatós támogatást, a hol valóban szükséges”.⁹⁷

Az 1884-ben elfogadott új ipartörvény képviselőházi vitájában többször felszólaló Herman a reakció jelének minősítette az iparosoknak azt a kérését, hogy törvény mondja ki az ipartestületekbe történő belépés kényszerét. A korlátlan iparszabadság ellen forduló követeléseket ugyanakkor a céhek átmenet nélküli megszüntetésének törvényszerű visszahatásaként fogta fel. Számos konzervatív elemet tartalmazó érvelése szerint a „czéh, mint szervezet nem volt rossz, de az idő folyamán elfajult. Az tehát, aki komolyan akart volna javítani és a ki számolt a társadalom akkori viszonyaival és állapotával, bizonyára távol tartotta volna magát attól, hogy a reformálás helyett a kész szervezetet elvesse, mert midőn a czéh eltöröltetett, a helyett, hogy reformáltatott volna, következett ez állapot, a melyről azt mondják, hogy korlátlan iparszabadság, de magyarán kifejezve anarchia.” Az erősen negatívnak ábrázolt állapotból kivezető útként azt javasolja, hogy az iparosok ismét társulatokba tömörüljenek, mindenfajta kényszer nélkül. A valódi megoldással nem kecsegtető elgondolás részleteit szintén 1882. március 6-i beszédében fejt ki: „Én tehát a társulást kívánom, de ellenkezőleg, mint régen volt, midőn az egyes iparágak czéhekhez tartoztak, most a rokon iparágak alkossanak csoportonként egészséges, fejlesztésre alkalmas társulatokat, melyekben azután ezen csoportiparágak — például a fémipar, bőripar stb. . . — emberei találkoznak, szélesebb alapon fejleszthetik, előmozdíthatják a maguk érdekeit.”⁹⁸ A céhek változtatás nélküli korábbi formájának visszaállítását határozottan elveti. Márpedig a kénysztársulások és a kvalifikáció bevezetését sürgető törekvések tendenciája szerinte e károsnak ítélt irányba hat. A negatív fejleménynek minősített változás gyökereire rámutatva megállapítja, hogy az „egész Schulze-Delitzsch-féle mozgalom desavouálása annak a korlátlan iparszabadságnak, melyet annak apostolai hirdettek”⁹⁹

Elméleti bizonytalanságait leleplező ellentmondásos hozzáállása ellenére végül is felismeri a polgári társadalom és a kapitalista gazdasági rend bizonyos törvényszerűségeit és szerencsésen egyezteteti azokat liberális felfogásával. A fejlettebb nyugati országok példája arról győzi meg, hogy az egyesületi szellem terjedése gazdasági, kulturális és társadalmi vonatkozásban egyaránt a szellemi kapacitás koncentrációját jelenti, és ezzel a fejlődő

⁹⁷ 1882. III. 6. KN 1881—84. IV. 72. öü. 65—68.

⁹⁸ 1882. III. 6. KN 1881—84. IV. 72. öü. 63. Vö. Szabó Miklós, 1974. 11—12.; 1882. XII. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 162.

⁹⁹ 1882. XII. 12. KN 1881—84. VIII. 151. öü. 163.

dést szolgálja. A „társulást nem szabad nekünk egyáltalán liberális vagy illiberális szempontból bírálni, hanem meg kell bírálni a szerint, a mint van, mert ez a most fennálló államrendszernek egy követelménye, tehát szüksége . . .” — szögezi le.¹⁰⁰

Láthattuk, hogy Herman Magyarország gazdasági fejlődését a dualista államberendezkedés függvényének, lehetőségeit a politikai viszonyok által sokban meghatározottnak tekintette, s ebből következően nemegyszer túlságosan is negatív színben tüntette fel a kormányok működését. Követeléseinél az önálló vámterület, a független bank és hitelviszonyok megteremtésére, a delegációk megszüntetésére irányult. Általános gazdasági kérdésekkel kapcsolatos elképzeléseit gyakran naivitás, tévedés (seholy sem tesz említést például az ipari beruházásokhoz szükséges hazai tőke hiányáról) jellemezte, ami korántsem akadályozta meg abban, hogy konkrét gazdaságpolitikai fejtegetéseiben helytálló részmegállapításokhoz is jusson. A helyes észrevételektől azonban nem mindig jut el a megfelelő következtetések levonásáig, mivel figyelmen kívül hagyja az ipari forradalom megindulását, s annak általános következményeit. Ezzel magyarázható, hogy bár felismeri: a modern nagyipari technológia importja csak megfelelő hazai gazdasági fejlettség mellett kecsegtethet sikerrel, s ezzel összefüggésben mintegy ösztönösen a tőkés nagyipar kialakulásának klasszikus, szerves útját igenli, a kívánt folyamat jelentőségét azonban indokolatlanul abszolutizálja, s így értetlenül szemléli a hagyományos szervezetű kézműipar válságát, mint ahogy azt sem érti meg, hogy a hazai kedvezőtlen feltételek mellett az állam ipartámogató politikája nélkül a modern kapitalista gazdasági kibontakozás egyszerűen elképzelhetetlen.

A továbblépés lehetőségeit kutató Herman a magyar gazdasági jelenségeket európai folyamatokba ágyazva igyekezett vizsgálni, s kortársaihoz hasonlóan elsősorban a mezőgazdasági cikkek, s az első fokon feldolgozott ipari nyersanyagok kivitelének fokozásával képzelte el a nemzetközi munkamegosztásba történő, alapvető fontosságúnak minősített beilleszkedést. A nemzetközi tapasztalatok hasznosítása mellett sürgette a különböző gazdasági ágazatok arányos, az ország és az egyes országrészek adottságainak megfelelő fejlesztését. A gazdasági fejlődés és az alapfokú szakoktatás kölcsönhatásait szem előtt tartva nyomatékosan hangsúlyozta a gazdasági képzés megreformálásának szükségességét. Visszatérően figyelmeztetett a tudomány fokozottabb bevonásának nélkülözhetetlenségére, amit gyakorlati tevékenységében is igyekezett bizonyítani. A vázolt feladatok megvalósításához döntőnek tekintette az állami, központi irányítás és a gazdasági szabadság viszonyának helyes rendezését, bár annak problematikáját sokszor a céhekhez kötődő romantikus-konzervatív elképzelések hatása alatt közelítette meg. Javasolataival, hozzászólásaival, mindenekelőtt azonban gyakorlati tevékenységével olykor súlyos tévedései ellenére is hozzájárult a továbblépés feltételeinek megteremtéséhez.

¹⁰⁰ 1884. III. 31. KN 1881—84. XVI. 337. öü. 181.

II. Az ellenzéki politikai útkeresései

1. A dualizmus elleni küzdelem általános irányelvei

A minden vonatkozásában elutasított dualista államberendezkedés megváltoztatása, a magyar nemzeti fejlődés kívánatos kereteinek kialakítása jelentette Herman életművének lényegét, törekvéseinek tartalmát. A kitűzött feladat megoldásához több irányból közelített, az ellentmondások felszámolására egyszerre több területen tett kísérletet. Jól látta ugyanis, hogy a látszatra sokszor elkülönülő jelenségek között szoros összefüggés áll fenn, hogy a különböző szférákban jelentkező torzulások közös eredőre vezethetők vissza, hogy azok egy elhibázott mechanizmus megnyilvánulásai, megjelenési formái. Magyarország regenerációjának három elengedhetetlen feltételét nevezte meg. „Az első a nemzet individualitásának kivívása, biztosítása az önállóság és a függetlenség formájában; a második átgondolt közgazdasági politika; a harmadik egy egészséges alapokra fektetett népnevelés, közművelődés. Én nehezen tudnám megmondani, melyik helyezendő ezek közül első helyre, mert valóban mind a három kiegészíti, nem zárhatja ki egymást, az egyik oly fontos, mint a másik” — emeli ki a közoktatási költségvetés vitája során elmondott beszédében.¹ A kifejtett felfogás jellegéből, a megjelölt feladatkomplexum természetéből egyenesen következett, hogy a tudományos munka és a politikusi tevékenység számára egységet képezett, egymással összefonódva, egymást kiegészítve és ösztönözve szolgálta ugyanazt a célt, ugyanazokat az elképzeléseket. S bár a „politikus vagy tudós” dilemmája többször jelentkezett nála — sokban a politikai színtér elhagyására ösztökélő Kossuth hatására is —, a volt kormányzóhoz írott levelének egyik megállapítása egész életében meghatározó érvényűnek bizonyult: „A képviselőségnek reám nézve . . . két jó oldala van: könnyebben boldogulok kutatáskor; a tudományos körökben létező sok és erős ellenségeimmel szemben pedig biztos védelmet nyújt . . . Az üléselés nem zavar, mert minden beszédem rögtönzés, s így otthon az időt felhasználhatom és — bevallom — nekem ez a kettős lét egy kicsit természetes is — egyféle foglalkozás sohasem elégített ki —, lehet ez rossz tulajdonság, de nem tudok másként.”²

¹ 1882. II. 11. KN 1881—84. II. 53. öü. 387. „A mi harcunk elsősorban az, hogy a népet az alkotmány, a művelődés és a munka sáncaiba bevezessük.” Herman Ottó levele Seffer Lászlónak. Bp. 1890. jan. 10. PIM V. 4128/a/15.

² Herman Ottó levelei Kossuth Lajosnak. Bp. 1889. jún. 26. OL R. 90. I. 6892. Vö. Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23., 1884. dec. 13., 1887. szept. 12. OL R. 90. I. 6390., 6519., 6694.

Céljai eléréséhez Herman a fennálló viszonyok reális számbavételével kereste az utat. Elveit mindig szembesítette a lehetőségekkel. Így akarta elkerülni, hogy a tömegek támogatását nélkülöző, valóságos háttérrel nem rendelkező politikussá váljon. „Jóllehet a köztársaság az eszményem s minden lépésemmel feléje törekszem, számolok a viszonyokkal is és tudom, hogy az uralkodó közszellemnél fogva a haladás még sok időkre csak lassú lehet, de sőt, hogy az erők legjavát sokszor nem is a haladás előmozdítására, hanem a visszaesés feltartóztatására kell fordítani” — vallja a kossuthi érdekegyesítő politika türelmességére és belátására sokban emlékeztető soraiban.³ Alkalmazkodókészségének azonban megvoltak a szigorú elvi határai. Emberi és politikai szuverenitásának megőrzése minden körülmények között alapvető szempontként határozta meg magatartását és döntéseit. Az 1870-es évek elején azért utasította el a neki felajánlott tanári állást a kolozsvári egyetem zoológiai tanszékén, mert annak megadását Kossuth elveinek megtagadásához kötötték.⁴ Hasonló határozottsággal utasítja vissza az önállósága megsértésére irányuló kísérletet, amikor a Nemzeti Múzeum segédőri státusát elvállalja. Ráth Károlyhoz írott levele szerint: „Feltételeimnek legeleje az volt, hogy nem avatkozom tisztársaim politikai ténykedésébe, de nem is tűröm, hogy az enyémbe avatkozzanak; felelek a reámbízottakról, de azontúl független akarok maradni. Én tehát új minőségemben sem szűnök meg barátja, ha kell munkása lenni annak az ügynek, amelyet eddig is szívem, eszem és meggyőződésem után pártoltam, a miből következik, hogy igyekezni fogok a főváros illető köreibe bejuthatni.”⁵ Feltehetően a fentiekkel jelzett, számára teljesíthetetlen politikai feltételek miatt nem vállalta el 1888-ban a Műegyetem zoológiai tanszékén felajánlott tanári állást sem.⁶ Az elvi szilárdság és a politikai alkalmazkodás

³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1875. márc. 2. OL R. 90. I. 5559.

⁴ A felkérés körülményeiről lásd Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23. OL R. 90. I. 6390. „Zsigmondy Vilmos, a kútfürő és inkarnatus mameluk velem járt Selmezbányán egy lakodalomban s jelen volt mikor unokaöcsémet, ki Péch Antal leányát vette nőül s kincstári erdész, elbocsátottam szegény özvegyanya házatól. Igen sok tisztviselő és ifjúság volt jelen, mert a fiú igen kitűnő és közszeretben áll. Beszédet mondtam; Zsigmondy könnyezett, megölelt és kérve kért, hogy menjek katedrára, hagyjam abba a politikát. De hát az út — az az út oda! Bizony belátta, hogy úgy kellene tennem, mint régentén a lutheránus, a ki katolikus hitre tért. Az elhatározó ceremónia abban állott, hogy a konvertita odaállította az oltár elé, a pap a lába elé tette a bibliát s azt ki kellett rúgnia az utcára (ezt a szertartást megértem 1853-ban Krompach városában!). Hát bizony odaállítanak Trefort íróasztala elé, odatennék például Kossuth Lajos iratait s kirúghatnám én azt talán a — Hentzi szoborig, a honvédelmi minisztérium palotáján álló Árpád szobor szemeláttára. Hiszen a *hetvenes évek elején* (kiemelés tőlem — E. G.) járt nálam a miniszter biztos a kolozsvári egyetem dolgában: hasonló föltétellel! Nem használt semmit, hogy én valósággal a hátamon hordtam össze azt az anyagot, a melyen a zoológia katedrája áll; nem az sem, hogy tudták, hogy ha ráodom a fejemet valamire, egészen annak élek: nekik az ünnepélyes fogadalom — megalázkodás garanciája kellett. Hát ilyenek ők! Olyan ember, mint Szily Kálmán, a műegyetem rektora, ritka itt mint a fehér holló. Ismeri a társadalmat, a magasabb köröket s ismer engem is. Azt mondja: »a hogy most vagy, csak úgy van értelmel; a mint egy hajszálnyt engedsz, oda vagy előttem is«. Ez az igazi.”

⁵ Herman Ottó levele Ráth Károlynak. Doroszló, 1875. márc. 7. OSZK-K. „Trefort arra fektette a súlyt, hogy »állami« tisztviselő vagyok, azt mondtam: nemzeti intézetet szolgállok, úgy, a mint a tudomány követeli.” Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1878. febr. 25. OL R. 90. I. 5764.

⁶ „... ha megkínálják a tanszékkel, ajánlatuknál semmi oly feltétel elő nem fordul, ami Herman politikai pártállásának bárminemű módosulását involválná, még ha az csak passzivitásra vonatkoznék is; mert ha ilyesmi előfordulna, határozottan azon a nézeten volnék, hogy nem szabad az állást elfogadni.” Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Turin, 1888. nov. 28. OL R. 65. I. 356.

megfelelő gyakorlati érvényesítéséről kialakított nézeteit parlamenti beszédében a következőképpen foglalja össze: „... nekünk egy eszményünk van, ennek az eszménynek neve: önálló, független Magyarország. Ennek az egy eszménynek a magam messzire előrehaladott személyes eszményét (ti. a republikanizmust — E. G.) mindenkor készségesen alárendelem, mert én nem vagyok az, akinek engemet szeretnek bemutatni; hogy íme, hisz ez a magyar nemzetet egyszerre oda akarja ragadni, a hol ő áll. . . . vagyunk mi is gyakorlati politikusok, de nem vagyunk olyan gyakorlati politikusok, hogy mi magunknak egy szép existenciát, fényt és dicsőséget akarunk szerezni, hanem mi azt akarjuk, hogy Magyarország legyen Magyarország.”⁷

Figyelembe véve az erőviszonyok alakulását, s nem kevésbé saját belső meggyőződésétől vezettetve, a dualista rendszer megdöntését, a társadalom átalakítását alkotmányos úton, törvényes eszközökkel képzelte el. Rámutatott azonban arra is, hogy — ellentétben a forradalomcsinálás reá zúduló vádjaiival — az erőszakos átalakulás objektív feltételeit maga a dualista kormányzat, mindenekelőtt Tisza Kálmán módszerei teremtik meg. 1882. május 24-i beszédében részletesen kifejtette, hogy „bizonyos gádzádkodás vihet egy népet, egy nemzetet a kétségbeesésbe. A kétségbeesés nem mindig az, hogy az a nép desperál, és talán öngyilkosságot követ el. A legtöbb nemzet felocsudik éppen akkor, mikor leggyengébbnek véli azt a nyomorító, s azután a hatalmat lerázza a nyakáról . . . És akkor, ha majd bekövetkezik az, a mit én nem óhajtok, hogy az a proletáriátus csakugyan meg fog mozdulni, akkor azok a férfiak, kik a mai napra vissza fognak emlékezni, vagy azokról olvasni fognak, azt fogják mondani, hogy egyes emberek nem csinálták a forradalmat, hiszen sem egy Mazzini, sem senkisé tudta azt megcsinálni, hanem megcsinálta a rossz rendszer, megcsinálta az, hogy a népeket zaklatták, zsarolták s a helyett, hogy kenyeret adtak volna . . ., ágyúkat adnak neki. Ha jó nevelés, a nemzeti erő jó felhasználása helyett oly kormányzatot folytatnak, hogy az emberek ezrével kénytelenek kivándorolni: akkor azt fogja constátálni a történelem, hogy a nagy izgatók nem azok voltak, a kik válságos percekben itt a magyar törvényhozás kebelében felszólaltak s azt mondták, idáig és ne tovább, hanem a kik könnyelműek és elég lelketlenek voltak arra, hogy ezen nemzetet a végromlásba vezették.”⁸ Egyszerre védő- és vádbeszédnek is beillő figyelmeztetése tehát a békés fejlődést igenli, de egyben előre felmenti a bűnvád alól a forradalomba esetleg belekényszerített tömegeket. A forradalmat jogos fegyvernek tekinti az ember kezében, amennyiben azt a természetes jogaik gyakorlását s megélhetésük biztonságát akadályozó elnyomó apparátus ellen fordítják. Az elnyomottak melletti kiállása egyben a munkások védelmezését is jelentette. Tettének jelentőségét az egykorú munkásellenes hangulat felerősödésekor az az elméleti pontatlansága sem csökkentheti, hogy minden megkülönböztetés nélkül egyenlőségjelet tett az elnyomottak és a proletárok közé, s a két fogalmat szinonimaként használta.

Az ellenzéki függetlenségi mozgalom tagjainak többségét jellemző, annak programjában is rögzített merev forradalomellenességet Herman tehát már a kezdetekben el-

⁷ 1882. I. 20. KN 1881—84. II. 42. öü. 151.

⁸ 1882. V. 24. KN 1881—84. VI. 111. öü. 85. Vö. 1882. I. 20. KN 1881—84. II. 42. öü. 150.

kerülte, s álláspontját a továbbiakban sem változtatta meg. Sőt, az események alakulása véleménye helyességéről győzte meg, s végül a forradalom szükségességének elfogadásáig is eljutott. Én „nem rettenek vissza az erőszaktól sem, mert nekem a társadalom, az állam mai összealkotása nem tetszik s én a romokra új államot akarok alapítani” — jelenti ki 1884. december 4-én.⁹ Két év múlva a forradalmi tanok kiirtására esküdő Trefort ellen fordul. Elmarasztalja, gyáva embernek nevezi azokat, „akik a forradalomban nem látnak mást, csak vérpadot, csak a gyilkosságot és borzasztóságot, a kik épen félelmükben nem látják a tulajdonképeni elvet, melyet kölcsönöz neki nem az egyházi malaszt, hanem az emberiség elévülhetetlen jogaira való tekintet”. Véleményét összegezve egyértelműen leszögezi: „Én a forradalom jogosultságát mindenképpen elfogadom, azt hirdetem, hogy az emberiség elnyomott részének soha sincs másképp módja, hogy a ránehezülő igazságtalan elnyomástól felszabaduljon.”¹⁰ Emlékeztet ugyanakkor arra is, hogy egy forradalom sikeres megvívása számos feltétel egybeesését kívánja meg, hogy a „forradalmakra meg kell lenni az okoknak, meg kell lenni a talajnak és meg kell érve lenni az eszméknek, ekkor lehetnek indokoltak és üdvösek”.¹¹ A felsorolt körülmények megérését Magyarországon egyre közelebbinek érzi. Kossuthhoz írott, 1890. szeptember 12-i levele szerint „az ébredést én nem látom, békei úton nem is várom; hanem inkább várom nagy esemény során, a mikor a nagy veszedelem, a koczkára vetett létkérdés talán még felrázhatja az elemeket. Mintha arra tanított volna a forradalmak tanulmányozása, hogy a nagy tömegek mélyre sülyedhetnek s — nem egyszer — hirtelenül ismét magasra emelkedhetnek erkölcsben, hazafias tettekben.”¹² Az idézett sorok arról tanúskodnak, hogy a századforduló felé közeledve Herman a dualizmus békés megváltoztatásához fűzött korábbi csekély reményét is elvesztette, s a kedvező fordulatot — belső meggyőződéséből fakadó ellenérzéseit legyőzve — a Magyarország függetlenségét helyreállító, s ezzel egy magasabb szintű, alkotmányos, a politikai rendszer demokratikus átalakítása előtt álló akadályokat megszüntető forradalmi események mélyén kereste.

2. Kísérlet a közjogi keretek meghaladására, egy önálló iparpárt megteremtésére

A köztársasági érzelmű, s a forradalom lehetőségével is számoló, a tevékenységének kereteit meghatározó adottságokat azonban szem előtt tartó Herman az 1870-es évek elején, Kolozsvárott került először kapcsolatba a politikával. A Szabadelvű Párt megalakulása 1875-ben a belpolitikai erőviszonyok átrendeződését vonta maga után, ami a korábban megfogalmazott elképzelések újragondolását, az új szituációnak megfelele-

⁹ 1884. XII. 4. KN 1884—87. II. 30. öü. 13.

¹⁰ 1886. II. 5. KN 1884—87. VIII. 176. öü. 365.

¹¹ 1885. I. 26. KN 1884—87. III. 57. öü. 218.

¹² Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1890. szept. 12. OL R. 90. I. 3145.

program kialakítását tette szükségessé. Az iparosok mozgalmát személyesen is megismerő Herman új ambíciókkal, tervekkel vetette magát újra a politikai küzdelmekbe. Magyarországon az iparmozgalomnak ez időben két központja volt. Közülük a budapesti a fennálló politikai viszonyokat elfogadva, azok keretei között kívánt működni, míg az alföldi — amelyhez Herman csatlakozott — egy új, a polgári törekvéseket jobban képviselő párt megalakítását tűzte ki célul.

A szegedi mozgalom szervezőinek elképzeléseiről elsősorban Herman Kossuthhoz írott leveleiből tájékozódhatunk. Megtudhatjuk belőlük, hogy Herman a magyar politikai élet fejlődésében tapasztalt bajok forrását a társadalmi csoportosulások szerinte hibás alakulásában, mindenekelőtt az igazi középosztály hiányában keresi. A mozgalom legfőbb céljának éppen ezért — illúzióktól sem mentesen — a középosztály megerősödésének elősegítését jelöli ki, s ennek érdekében törekszik az iparkörökben meglévő egyesülési hajlam fokozására, parlamenti képviselőtük rendezésére. Tervei megvalósíthatóságának reményében csatlakozik mozgalmukhoz. Azt reméli, hogy „az iparosokat külön párttá csoportosítva oly elem nyerhető, a melyhez a polgárság többi részei is inkább csatlakoznak... Ily módon talán kivihető lesz a nemzet legnagyobb eleme a corruptió és megfélemlítés befolyása alól... Egy ép pártélet kiragadná a legjobb elemet a politikai indifferentismus alól, melynek nyomai mind sűrűbben nyilatkoznak.”¹³

A hermani elgondolás egyik alapmotívuma tehát az 1870-es évek közepe pártviszonyainak alakulásával és jellegével, a közjogi szempontok korlátlan érvényesülésével szembeni elégedetlenség volt. A bírált szisztéma pozitív irányú megváltoztatását a társadalmi szempontok előtérbe állításával képzei el. A nemzeti fejlődés zálogának ki nyilvánított középosztály felvirágoztatásával járó folyamat megindulását egy polgári, elsősorban a hagyományos kézműipar művelőiből toborzott iparpárt megalakításával igyekezett elősegíteni. Elképzelései korántsem tekinthetők előzmény nélkülieknek, mi több, éppen kapcsolódni látszanak a törekvéseiben 1875-re kifulladás, önálló politikai irányt, liberális középpártot létrehozni kívánó fiatal értelmiségek mozgalmához. Igaz, Herman nem osztozott velük a kiegyezés elfogadásában, tervei mégis rokonságot mutattak; ekkor még bizonyos illúziókat táplált a kiegyezés által kínált keretek tágasságát, azok módosíthatóságát illetően. Az 1867-es rendezés és a liberális gyakorlat alapvető ellentmondásait fel nem ismerő fiatal liberálisok elvetélt kísérletei (az 1848, a Századunk és a Reform című politikai napilapok sorsa) sejteni engedték, hogy a velük — egymással ellentétes kiindulópontjuk ellenére — sokban rokon, a pártokon belüli lassú átcsoportosulás, s az iparpárt körüli polgári tömörülés kérdésére vonatkozó hermani tervek ugyancsak rövid életűek lesznek.¹⁴

Mindebből Herman egyelőre nem sokat sejtett. Sőt a 19. századi magyar fejlődés fő irányával nem számoló középosztályi illúzióktól vezérelve, a hazai gazdasági-társadalmi

¹³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1875. márc. 2. OL R. 90. I. 5559. Vö. 1875. II. 20. MTA-K Ms. 285/12.; 1887. I. 17. KN 1884–87. XIV. 299. öü. 43.

¹⁴ Gergely–Veliky/2.

fejlődés korlátait és az elképzeléseinek realizálásához szükséges társadalmi bázis szükségét figyelmen kívül hagyva éppen arról szötte álmait, hogy Szegedből magyar Manchestert, azaz egy olyan ipari-polgári központot teremtsen, amely komoly politikai tényezővé válva sikeresen szállhat szembe a fúzió által jelentősen megerősödött kormánypárttal.¹⁵ Óriási energiával vett részt a szervező munkában. Tagja lett az 1867-ben alakult Országos Magyar Iparegyesület képviselő-bizottságának, választmányi tagja a Központi Iparkereskedelmi Hitelintézetnek, s az egyik választmányi titkára az Iparos Körnek. Motorja volt az országos iparkiallítások megrendezésének, s egyik kidolgozója a létrehozni kívánt pártprogram tervének. Többnyire személyesen vett részt a döntések meghozatalában, távolléte esetén elsősorban Bakay Nándortól, a volt szegedi kötélgyárostól, a szegedi iparkiallítások kezdeményezőjétől, Szeged I. kerületének függetlenségi képviselőjétől kapott információkat. A budapesti iparmozgalommal való összeköttetést a királyi tábla alelnöke, 1873-tól Budapest főpolgármestere, Ráth Károly biztosította számára.¹⁶ A munkakörülmények megismerésével párhuzamosan azonban egyre inkább rádöbrent arra, hogy a kitűzött célokhoz szükséges feltételekkel a mozgalom nem rendelkezik. Elsősorban a vezetés területén ütközött akadályokba, talált számtalan kifogásolnivalót. Bakayban mindenekelőtt azt, hogy a hatalom képviselőivel együttműködve próbál előrejutni, azt gondolván, hogy kisebb-nagyobb engedmények árán ő is, a mozgalom is kedvezményekben részesülhet, s végül célhoz érhet.¹⁷ Hiányolta a szükséges képességeket Ráth Károlyból is. „Mondottam Önnek már egyszer, hogy Ön jó szervező, de rossz stratega s a válságos percekben nem bírja áthatni a »chlumi ködöket« ... Általános modora nem arra való, hogy ragaszkodó szeretetet arasson utánna. ... szereti a szellemi fölényét éreztetni olyan elemekkel szemben is, a melyeket így felemelni és ragaszkodásra bírni nem lehet” — sorolja fel fegyvertársa hibáit.¹⁸ Személye iránti bizalmatlanságát többek között az is jelzi, hogy már korábban elutasította Ráthnak egy Iparos Lap vezetésére vonatkozó felajánlását, s azt, hogy amíg nem talál a fővárosban lakást, nála lakjon.¹⁹ Ellentétük kiéleződésére mutat, hogy amikor Herman a szegedi iparosgyűlésbe beépült provokátorokról panaszkodik Kossuthnak, köztük nevezi meg Ráth Károlyt, a „pesti matadort” is.²⁰

A felmerült problémák, a mozgalmon belül jelentkező szubjektív hiányosságok felismerésének hatására Hermanban a korábbi reményeket kételyek váltják fel. Tanácsot

¹⁵ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Pest, 1875. ápr. 5. OL R. 90. I. 5584. Vö. Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Pest, 1875. jún. 3. OL R. 90. I. 5597.

¹⁶ Bakay Nándor levele Herman Ottónak. Szeged, 1875. márc. 19., 1874. febr. 17. MTA-K Ms. 250/a/162., 161.; Ráth Károly levele Herman Ottónak. Bp. 1874. júl. 16.; 1875. jan. 17. MTA-K Ms. 274/63., 70. Vö. Herman, 1876/3.

¹⁷ Herman Ottó levele Ráth Károlynak. Doroszló, 1875. jan. 23. OSZK-K; Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1876. ápr. 12. OL R. 90. I. 5637.; Bakay Nándor levele Herman Ottónak. Szeged, 1875. ápr. 5. MTA-K Ms. 250/a/164. Bakayról lásd Kossuth Lajos levele Herman Ottónak. Collegno, 1875. márc. 17. In: KLI IX. 28–29.

¹⁸ Herman Ottó levele Ráth Károlynak. Doroszló, 1875. jan. 23. OSZK-K.

¹⁹ Ráth Károly levele Herman Ottónak. Bp. 1875. jan. 17. MTA-K Ms. 274/70.

²⁰ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1875. jún. 3. OL R. 90. I. 5597.

kérve, megoldást remélve Kossuthhoz fordul, s mellékelve a tervezett programot, feltárja előtte a pártszervezés egész problematikáját. A volt kormányzó válasza szigorú kritikát tartalmazott. Bár a speciális üzletérdekek alapján alakuló szervezetek létrehozását maga is helyeselte, azt azonban egyértelműen elvetette, hogy új pártot alapítsanak, nemcsak feleslegesnek, hanem kimondottan veszélyesnek is tartva azt. Véleménye szerint az ilyen kísérlet egyet jelent a speciális érdekek közérdek fölé emelésével, megosztja az ellenzékot, holott az ismertetett gazdasági törekvések egy egységes függetlenségi párt programjába tökéletesen beleillenek. A továbbiakban szóvá teszi a közjogi kérdés megítélésében fellelhető túlzott óvatosságot, valamint a magyarországi szociális ellentétek szerinte túldramatizált — „bitorló” osztályokat és társadalmi rétegeket, valamint osztályok küzdelmét említő — ábrázolását. Társadalmi elméletek helyett a közlő választások által sürgető gyakorlati lépések felé irányítja a figyelmet, s az ellenzék egységes fellépésének biztosítására szólít fel.²¹

A több napilapban közzétett válaszlevél Hermant korábbi álláspontjának felülvizsgálására készítette. Maga is ráébredt arra, hogy dualista keretek között, a fennálló közjogi problémák megoldása — tudniillik a politikai jogok kiterjesztése — nélkül elképzelései kivitelezhetetlenek. Pártalapítással kapcsolatos tervét feladta, amihez hozzájárult korábbi aggodalmainak beigazolódása, az iparosmozgalom árnyoldalainak, gyengeségének lelepleződése is. Bár az ellenzett Budapest-centrikusság csökkentését szolgáló országos iparkiallítások szervezésében továbbra is részt vesz, a politikai tevékenységre alkalmas terepet a későbbiekben az ellenzéki függetlenségi mozgalom keretei között keresi. Elhatározását közli a Függetlenségi Párt egyik vezető személyiségével, Helfy Ignáccal is, aki azonban — tartva szociális nézeteitől, és hitelt adva az azokról elterjedt véleményeknek — arra igyekszik rábeszélni, hogy kizárólag a tudomány területén működjön tovább.²²

A politikai sikertelenség Hermant átmenetileg visszavonulásra kényszeríti. A belpolitikai viszonyok alakulása pesszimizmus eluralkodását váltja ki benne. A tudomány sáncai közé menekülve próbálja meg kivárni, amíg a politikai fellépéshez kedvező alkalom kínálkozik. Az iparmozgalom elbukott, s én „azt hiszem, hogy a »szabadelvű« mámor tartamára jó lesz a könyvek közé menekülnöm, ott várom be az alkalmasabb idők bekövetkezését, melyek talán nincsenek is oly nagy távolságban. Akkor aztután — az igaz, hogy ismét sisyphusi érzelmekkel — ismét hozzáfogok a munkához” — számol be terveiről Kossuthnak.²³ A visszavonultságban — kerülve a társaságot, rossz benyomások emlékei között — még tudományos munkája hasznosságát illetően is elbizonytalanodik egy pillanatra, és aggódva kérdezi: „Van é értelme az én törekvésem-

²¹ Kossuth Lajos levele Herman Ottónak. Collegno, 1875. márc. 17. In: KLI IX. 18. Vö. Bakay Nándor, Emlékirat az 1875-ik évi magyar országos nemzetgazdászati tanácskozmány ügyében. MTA-K Ms. 250/a/226.; Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Collegno, 1875. márc. 25. OL R. 65. I. 117.; Tóth Ede, 1967. 267–269.; Herman Ottó levele Ráth Károlynak. Doroszló, 1875. márc. 7. OSZK-K.

²² Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1875. jún. 3., 1876. ápr. 12., aug. 29., máj. 26. OL R. 90. I. 5597., 5637., 5658., 5643.

²³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. jún. 3. OL R. 90. I. 5597.

nek? nem lesz e ennek mindössze az az eredménye: hogy egykoron létezett egy nemzet, melynek egy embere ilyen és ilyen könyvet írt?”²⁴

Tevékenységének súlypontja tehát rövid időre áttevődik a tudományokra, hogy politikai, társadalmi és nemzeti céljait más módszerekkel és eszközökkel, de ugyanolyan határozottsággal és következetességgel szolgálja.

²⁴ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1876. ápr. 12. OL R. 90. I. 5637. Vö. Herman Ottó levele Pulszky Ferencnek. Zombor, 1876. márc. 22. OSZK-K.

III. Demokratikus kultúrpolitika a nemzeti és az egyetemes fejlődés szolgálatában

1. Az öncélú és praktikus tudomány dilemmája

Az utóbbi időben „összes tevékenységemet szakom művelésére fordítottam, mely szintén polgári kötelesség” — számol be munkájáról Herman, ismét aláhúzva, hogy a tudományos és a politikusi feladatkör számára egymásba kapcsolódik, hogy a tudós munkája szemében egyben politikai tevékenységet is jelent.¹

A tudományos tevékenység legfőbb célja és értelme Herman felfogásában maga az ember, az emberi történelem és az azt befolyásoló mozzanatok megismerése. Elfogadja és meggyőződéssel hirdeti a hasznos és praktikus tudomány pozitivista tételét, mely a tudomány minél elmélyültebb művelését a társadalom megjavításával kapcsolta egybe. A tudományos kutatások eredményességét és színvonalát mindig a közéletre gyakorolt hatásával mérte, és minősítette, ellentétben azokkal, akik csupán az élvezet forrását keresték benne: „az ornitológia főfeladatainak egyike az, hogy jegyezze meg a hasznos és kártékony madarakat, s mutassa ki a hasznot vagy kárt a lehető legpontosabban, hogy ha ezt nem teszi, pusztá időtöltéssé alacsonyul” — állította előtérbe a társadalmi hasznosság elvét már 1865-ben, s ezzel — a magyar biológusok között első között hangsúlyozva a tudomány gazdasági orientáltságát — az elméletet a gyakorlathoz kapcsoló, a tudományos eredményeket a mindennapi élet problémáinak megoldásában eszközként használó, modern, napjainkban is érvényes biológiai szemlélet előhírnöke lett.²

A jobb, igazságosabb társadalom kialakításához szükséges tudományos feltételek megteremtésében döntő állomásnak tekintette a darwinizmus elterjedését, ami lehetővé tette a szabad gondolkodást, pezsgő szellemi élet kialakulásához és heves vitákhoz vezetett. A 19. század legnagyobb vívmányának azt tartja, hogy a „vakhittel, erőszakkal” és műveletlenséggel szemben vívott harcából győztesen kikerülve, az ember elérte, hogy „szabadon kutatja a természet legkisebb és legnagyobb jelenségeit, mert tudja,

¹ Herman, 1876/5.

² Herman, 1866. 85. Lásd még: Lambrecht Kálmán, 1920. 22.; Székely Sándor, 1955. 17.; Herman, 1885. 13.; Herman, 1902/2. 3.; Herman, 1892/1. 311. Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 59., 71., 75.; Ábrahám Ambrus, 1968.; Chernel István, 1914. XII. A kifejtt elvek érvényesítését, a kártékony állatok irtásának s a hasznosak megvédésének megszervezését sürgeti parlamenti beszédében is. Lásd: 1894. I. 30. KN 1892—97. XV. 285. öü. 519., 527.

hogy minden felkutatott igazsággal oszlik a homály, s ahol az igazság, ott az ember-szeretet is, a hol az emberszeretet, ott a valódi szabadság”.³

A tudománynak a hétköznapi életre gyakorolt hatását kiemelve, a figyelmet a történelem törvényszerűségeire irányítva kereste a társadalom békés átalakításának biztosítékait. A forradalmak kiiktatására irányuló comte-i pozitívizmus ismert tételének hatása alatt — nem kis optimizmussal és idealizmussal — kezdetben maga is úgy ítélte meg hogy az „ember szervezete az önalkotta társadalomban (a társadalmat tehát emberi produktumnak tekinti — E. G.) tisztán is hathat, . . . s ha szeretettel, valóban erkölcsösen teszi, hozzájárul ahhoz az összhanghoz, mely föltétele a békesség fejlődésnek”.⁴

Miközben reménykedve szólt a tudományok pozitív szerepéről, aggódva emlékeztetett az új felfedezések eredményeit visszajára fordító tendenciákra is. Az állatélet mint munka című tanulmányában arról beszél, hogy az ember „átfúrja a hegyet, eltereli a folyamat, hogy áldást árásson a saját fájára; másfelől fölfedezi a robbanó löveget, a gyilkolás ezer szerét, melyet csak kivételesen használ védelemre — ki ellen is? saját faja, tehát önmaga ellen”.⁵

Herman jelentős szerepet szánt a tudósoknak a társadalom irányításában, megszervezésében. Mentés maradt ugyanakkor mindazoktól a Magyarországon is ható túlzásoktól, melyek a tudományban a társadalmi fejlődést alapjaiban determináló eszközt (Comte), illetve a „jövőnek prófétáját” (Renan) keresték.⁶

A társadalmi fejlődés előmozdításán túl kulcsszerepet szánt Herman a tudománynak a nemzeti előrehaladás folyamatában is. A kis nemzetek, elsősorban a svédek példáját tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy mindenekelőtt a nemzeti szellem megőrzése szükséges a kitűzött célok megvalósításához. 1895. január 30-i képviselőházi beszédében az egykorúak által közhelyként használt megállapítással élve azt hangsúlyozta, hogy „a nemzetnek jövőjét nem annyira a kard, nem annyira a megalkuvás bizonyos hatalmakkal, hanem a tudás, a szellemi hegemonia biztosíthatja”.⁷ A nemzeti tudomány művelésén keresztül a történelmi tudat erősítése, annak remélt „egységesítő” hatása a soknemzetiségű Magyarország összetartásához reménnyel kecsegtető eszköznek tűnt számára.⁸ Erre vonatkozó véleményét részletesen kifejti a Kossuth és Erdély ügye című könyvében, mely szerint: „az emberiség általános elvegyülésében, mely mindinkább elenyészteti a faji typust (race), a társadalmi egyesítő nem az, a mi az emberben — hogy úgy mondjam — zoológiai, hanem az, a mi értelmi, első sorban az

³ Herman, 1881/1. 102–104. Vö. Herman, 1876–79. II. 21.

⁴ Herman, 1879/1. 104. Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 40.

⁵ Herman, 1879/1. 50.

⁶ Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 71., 75.; Németh G. Béla, 1976. 9., 13.

⁷ 1895. I. 30. KN 1892–97. XXII. 419. ö. 210.; 1893. XI. 11. KN 1892–97. XIV. 245. ö. 65. Vö. Herman Ottó levele Madarász Józsefnek. Bp. 1899. márc. 2. OSZK-K. „. . . mert fajunk mint nemzet, csak a kultúra segítségével ígérhet magának jövőt, én azt mondom, fordítsunk minden kitelhető erélyt a magyar faj nevelésére, magyar kultúrájára” — figyelmeztet Kossuth 1877. márc. 22-i levelében a tudomány, a kultúra szerepére a nemzeti fejlődésben. In: KLI IX. 175.

⁸ Herman, 1866/1. 6., 16.; Herman, 1876–79. I. XI. Herman Ottó levele Eötvös Károlynak. Bp. 1908. máj. 8. OSZK-K. Vö. Sőtér István, 1963. 107.; Várkonyi Ágnes, 1961. 255., 257., 260.; Herman, 1971. 24.; Székely Sándor, 1955. 32.

ún. történelmi tudat . . . , s ez minden esetben talál, bármely nemzetet vegyünk is, bármily vegyes elemekből alakult legyen is”⁹.

Törekvései a nemzetiségi megfontolások mellett elsősorban a nemzeti függetlenség külföldi elismertetésére irányultak, amit — egyetértve több kortársával — az ország tudományos tekintélyének növelésével igyekezett hathatósan előmozdítani.¹⁰ Céljai megvalósításáért megalkuvás nélkül dolgozott, sokszor nem is kevés sikerrel. Így például a negyedik nemzetközi ornitológiai kongresszuson határozott fellépésével megakadályozta, hogy a magyar tudományt szinte automatikusan az osztrák részének tüntessék fel. Ugyanezért tiltakozott 1910-ben a berlini konferencia ideiglenes programjának megismerésekor, s a magyar küldöttség külön feltüntetéséhez kötötte részvételét. Elvei állandó szem előtt tartásáról tanúskodik az a Falk Miksához intézett levele, amelyben arról számol be, hogyan sikerült a prozsa tudós, Baenitz magyarellenségét megingatni.¹¹

A nemzeti szellemű magyar tudomány kibontakozásának legfőbb akadályát a történelmi fejlődésből következő negatívumokon — mint például a korlátozott állami függetlenség, elszigetelt nyelvi státus s a „polgári elemek csaknem teljes hiánya” — túl az idegen szellem túlzott behatásában kereste.¹² Nyilvánosan is fellépett a német nyelv egyes tudományokban a század utolsó évtizedeiben általánossá váló uralma ellen. „E, szerintem minden jogosultságot nélkülöző áramlat határozottan német, chauvinisztikus; célja nem más, mint az, hogy csak bizonyos választott nyelvek legyenek érvényesek a tudományban, a nem választott nyelvektől tehát tagadtassék meg minden jogosultság, ti. az e nyelveken hirdetett és mívelt tudomány minden eredményeivel együtt legyen egyszerűen semmis” — fejt ki a német nyelven is megjelentetett, a müncheni múzeum alkalmazottjának, dr. Kriechbaumernek ajánlott — a világszerte megnyilvánuló, különösen Közép-Európában érezhető tendencia következményeit kissé eltúlzó — munkájában, nyomatékosan utalva arra, hogy a bírált jelenség ellentétes a tudományt az „egész emberiség elidegeníthetetlen kincsének” tekintő felfogásával.¹³ A hozzáállásában fellelhető erős szűklátókörűség jeleit is felvillantva, Csató Jánosnak arról számol be, hogy a londoni ornitológiai kongresszuson „magyarul kezdtem előadásomat minden okoskodás ellenében . . . — Egyszerűen azt mondtam: az alkalom nemzetközi s így a nyelvekre nézve egyenjogúság áll fenn.”¹⁴

Tudomány és társadalmi fejlődés, tudomány és nemzeti fejlődés, e szempontok érvényesítése határozta meg Herman tudományos életművét. Munkássága szervesen illesz-

⁹ Herman, 1886/1. 16.

¹⁰ Vö. Várkonyi Ágnes, 1975. 612.; Jankó János, 1900. 5.

¹¹ Herman Ottó levele Darányi Ignácnak. Bp. 1910. febr. 22. OL P. 1441. 5. doboz 15. tétel; Herman, 1905/1.; Herman Ottó levele Falk Miksának. Bp. 1888. dec. 12. OSZK-K. Vö. C. Baenitz levele Herman Ottónak. MTA-K Ms. 250/a.

¹² Herman, 1891. 7. Lásd: Székely Sándor, 1955. 97. Az idegen sablonok követését veti szemére Csató Jánosnak Kolozsvárról írott 1868. okt. 27-i levelében. TTM-K. Lásd: Székely Sándor, 1955. 21.

¹³ Herman, 1881/2. 3., 9. Vö. Sötér István, 1963. 621.

¹⁴ Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1905. júl. 3. TTM-K. Vö. Herman Ottó levele Horváth Gézáknak. Bp. 1876. máj. 19. TTM-K. Lásd: Székely Sándor, 1955. 33., 106.; Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1897. aug. 2. TTM-K; Herman, 1876–79. I. XII.; Herman, 1892/1. 311–312.; Herman, 1971. 63.

kedett a polgári nemzeti tudományok megteremtésének a 19. század utolsó harmadában kibontakozó folyamatába, s részét képezte azoknak a hazai törekvéseknek, melyek arra irányultak, hogy „közéletünk egész mezején, megfeszített erővel, a végsőkig menő áldozattal is »századok mulasztásait pótoljuk«”.¹⁵

2. A nemzeti és az egyetemes tudomány kapcsolatáról

A tudomány és a nemzeti célok összekapcsolása Hermannál korántsem vezetett azokhoz a konzervatívok által népszerűsített nemesi-romantikus leegyszerűsítésekhez, melyek a „polgárosodás vagy nemzetiség, tudomány vagy magyarság” hamis dilemmáját fogalmazták meg, s a modern tudományt és a nemzeti érdekeket egymással szemben álló kategóriának beállítva a nemzeti tudomány feladatát — kizárva az egyetemeshez kapcsolódás legkisebb lehetőségét is — egyoldalúan a nemzetiség védelmében határozták meg.¹⁶ Buckle útmutatásait követve, s a hazai demokratikus hagyományok továbbfolytatójaként, a kortársak és elődjei közül elsősorban Erdélyi János és Láczy Gyula nézeteivel találkozva ő is azt a Hunfalvy János által megfogalmazott tételt vallotta, hogy mivel „a tudomány nemzeti hivatását csak az európai látókör, egyetemes érték-kategóriák alapján teljesítheti”, minden nemzetnek törekednie kell „a közös szellemi munkában minél nagyobb részt venni, magát az emberi szellemre nézve mintegy nélkülözhetlenné tenni, s ezáltal jövődjét biztosítani”.¹⁷ Nem kis érdemeket szerzett abban, hogy a Néprajzi Társaság alapszabályzata a nemzeti kultúrát az egyetemes elválaszthatatlan részének nyilvánította, s középpontba az egyetemes törvényszerűségek kutatásának szükségességét állította.¹⁸

Saját álláspontját a Magyarország pókfaunájában így fogalmazza meg: „minékünk magyarokul, szintén szellemünk sajátosságaihoz képest, részt kell vennünk e munkában, e menetben, e részvétel érdekünk, jogunk és kötelességünk s a midőn ezt észre vesszük, gyakoroljuk és teljesítjük, feltaláljuk létünk okát, létünk jogát, azt a mit Kossuth »raison d'être«-nek nevezett. És jövönk ebben van.”¹⁹ A nemzeti és az egyetemes harmóniáját a nemzet fennállásának és továbbfejlődésének nélkülözhetetlen feltételeként ábrázolta, s miközben a tudomány művelésében és a külföldi tapasztalatok átvételének kérdésében joggal hangsúlyozza a nemzeti adottságok, a „szerves fejlődési menet” figyelembevételének szükségességét, sosem téveszti szem elől a hazai alap továbbfejlesztésének és az arra érdemes külföldi eredmények hasznosításának szerves összefüggéseit.²⁰ Ezt

¹⁵ Herman, 1902/1. 1. Vö. Kodolányi János, 1973. 5.

¹⁶ Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 166., 203.; Lambrecht Kálmán, 1920. 64.

¹⁷ Hunfalvy János, 1859. 87.; Várkonyi Ágnes, 1973. I. 61., Zsigmond Gábor, 1974. 22.; Erdélyi János, 1885.

¹⁸ Vö. Kósa László, 1976. 83.

¹⁹ Herman, 1876—79. II. 21. „... minden nemzet, tehát a magyar is, akkor szolgálja meg az emberiség szabadságát, a mikor a saját magát fejleszti, faji és történeti individualizálásához képest” — hangsúlyozza. Herman, 1896.

²⁰ Herman Ottó recenziója Méhely Lajos: A magyar denevérek faunája című munkájáról. Budapesti Szemle, 1901. 289. sz. 122—123.

emeli ki, egyszerre tiltakozva a mechanikus utánzás, valamint a provinciális elzárkózás ellen a „néprajz híveihez és barátaihoz” intézett felhívásában: „... mi az egyetemes irányzatot is követni akarjuk, működésünk csak akkor lehet hézagpótló, művelődésünket termékenyítve előmozdító, ha összehasonlító alapon működik és ha ezt az alapot is, a lehetőségek határáig, magunk teremtjük ki, ha nem csak kölcsönzünk hanem fejlesztve alkotunk is.”²¹ Nem tér el álláspontjától még a számos vonatkozásban alapvető tévedésektől és ideológiai torzulásoktól terhes A magyar nép arca és jelleme című könyvében sem, amelyben korábbi felfogása szellemében azt tekinti a „magyar népköltés, szólásmód, példabeszéd . . . legnevezetesebb tulajdonságá”-nak, hogy „egyetemes”.²² Bár az 1907. november 4-én elmondott debreceni műemlékvató beszédében — az egyetemes kárára, de a kettő kapcsolatát nem bontva meg — mintha nagyobb hangsúlyt kapna a nemzeti mozzanat, egy 1908-as cikkében azt nevezi a miskolci paleolit lelet felfedezése legfőbb pozitívumának, hogy a magyarok is hozzájárultak „az egyetemes tudás legfőbb kérdésének”, az ember származásának megfejtéséhez.²³

Herman egész pályafutása alatt világosan látta, hogy a magyar tudományos élet nem nélkülözheti a külföldi kultúra megtermékenyítő hatását. Ezt bizonyították előtte a magyar történelmi múlt tapasztalatai is. A Mátyás király és Bethlen Gábor fejedelem uralkodása alatt kifejlődött magas kulturális szint elérését azzal magyarázza, hogy „az előrehaladottabb külföld és Mátyás (illetve Bethlen — E. G.) udvara, illetőleg társadalma között szerves kapcsolat állott fenn, hogy egymásra hatottak a kulturális tényezők. . . . itt a fejlettebb és kevésbé fejlett nemzet között fennállott a szoros kapcsolat . . . Magyarország javára.” Véleményében a magyar irodalmi élet alakulása visszamenőleg is megerősíti, mert abból azt olvassa ki, hogy „a magyar belátás mindig oda terelte az áramlatokat, hogy igazi erőket vitessen ki külföldre, ottan alapos tanulmányokat végeztesen velük, hogy visszahozva ezeket értékesítse a nemzeti kultúra javára”.²⁴

Herman nézeteit több irányból érte támadás. A bírálók egy része sovinizmussal, másik része pedig éppen a nemzeti érdekek feladásával vádolta. Álláspontjának védelmében szólva kritikával illette Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrpolitikáját, mert az szerinte a német intézményrendszer szolgálai követésével próbálja megol-

²¹ Herman, 1892/1. 249—250. Elvem „mélyre vágó szakítást jelent a külföldieskedés tekintetében; de nem foglalja magában azt, hogy már mindent, a mi külföldön van, ott tapasztalható, azt egyszerűen megvessük, mert ez ellen a józan ész tiltakozik; a dolog veleje az, hogy az idegent is meg kell nézünk, hogy átvehesük mindazt, a mi saját viszonyaink között is fogatos lehet” — fejt ki a magyar halgazdaságról írott könyvének tervezett beköszöntőjében. NM-EA 4286. Vö. 1887. I. 17. KN 1884—87. XIV. 299. öü. 43.

²² Herman, 1902/1. 167.

²³ Herman, 1908. 545. Vö. Herman, 1971. 166. „Tiszta magyar kultúrát kell teremtenünk, ne téveszszük meg magunkat az internacionalista mozgalmaktól. Ami hasznos és czélszerű a külföldi tudományosságban . . . azt átvehetjük, de le kell szűrniünk azokat s a magyar szellem zömánczával kell bevonunk.” Idézi: Lambrecht Kálmán, 1920. 179.

²⁴ 1893. XI. 22. KN 1892—97. XIV. 254. öü. 296—297. Herman a magyar kultúrpolitika nagy fogyatékoságának nevezi, hogy a „külfölddel nem ápoljuk összeköttetéseinket”. Szini Gyula, 1912. Kautz Gyula akadémiai megnyitó beszéde szerint „magyar tudomány nem létezik és nem is létezhetik. . . . francia, vagy német, vagy magyar logika, metafizika, kémia vagy közgazdaságtan eszméye: képtelenség”. Horváth Zoltán, 1961. 81.

dani a nehézségeket.²⁵ Ugron Gábor érveit visszautasítva pedig azt szögezi le újból, hogy a „tudomány kozmopolitizmusa . . . abban nyilatkozik, hogy én saját hazámnak természeti viszonyait csak a nagy világegyetem természeti viszonyaiban bírom fel ismerni és bírom helyesen megítélni”.²⁶

Felmérve a lehetőségeket, s a magyar tudomány fejlettségi színvonalának ismeretében Herman a magyar fél részéről várta, hogy megtegye az egyetemes áramlathoz való kapcsolódás kezdeményező lépéseit. A felismert feladatok gyakorlati megvalósítását számos vállalkozása jelzi. Jelentőségében és sikereiben egyaránt kiemelkedik közülük a Természetraxi Füzetek megalapítása, az első olyan jellegű magyarországi próbálkozás, mely arra irányult, hogy egy szakfolyóirat segítségével a magyar tudomány számára a saját eredmények terjesztését, s ezzel egyidőben széles nemzetközi tájékozottság megszerzését biztosítsák. Lapja megjelenésének Herman a kísérlet súlyának megfelelő jelentőséget tulajdonított: „Ide csatolom az általam szerkesztett Természetraxi Füzetek I. és II. dik számát is, az én legkedvesebb gyermekemet . . . Evvel a vállalattal vagy bukom, vagy iskolát csinállok, mert ez az utóbbi nagyon kell nálunk” — írja Kossuth Lajosnak.²⁷

A Természettudományi Múzeumban őrzött levelezéséből megismerhetjük a lap megindításához vezető út állomásait s a szerkesztés közben felmerülő nehézségeket. „A dolog váratlanul jól fejlődik . . . Pulszky belement a dolgokba, megbízott egy terv és költségvetés kidolgozásával. . . félévenként egy revue mely a külfölddel közvetít” — közli Horváth Gézával az örömhírt, s beszámol neki a Lóczy Lajostól, valamint Janka Viktor-tól, Frivaldszky Jánostól és Krenner Józseftől (a Nemzeti Múzeum Állat-, Növény-, illetve Ásvány- és Őslénytan Tárának igazgatójától) kapott segítségről. A kezdeményezés kibontakozását hamarosan komoly problémák késleltették. Az aktív támogatók száma megcsappant, a továbbra is hű munkatársak pedig sokszor lassan dolgoztak (Mocsáry „ha jön többet fecseg mint dolgozik”), de nem volt hiány a rosszakarók nyílt támadásaiban sem. Megtudjuk, hogy a lapalapítás körül támadt bonyodalmak idején Herman jelentős erkölcsi támogatást kapott Gyulai Páltól, aki felajánlotta, hogy kudarc esetén még a Budapesti Szemlét is rendelkezésére bocsátja a harc folytatására, és a későbbiekben is értékes információkkal, tanácsokkal igyekezett az ügy sikeréhez hozzájárulni.²⁸

A Természetraxi Füzetek legfőbb rendeltetése az volt, hogy német nyelven szerkesztett mellékletével (Revue) keretet nyújtson a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítéséhez és azok állandó bővítéséhez. A terv megvalósulásáról számol be Herman levele: „A külföldi társulatoknak, könyvtáraknak stb. vagy 200 példány füzet ment s jönnek a cserék is, itt rendben volnánk.”²⁹ A lap kapcsolatrendszerének kiterjedéséről az 1878.

²⁵ 1885. I. 23. KN 1884—87. III. 55. öü. 171.; 1886. II. 5. KN 1884—87. VIII. 176. öü. 366. „Én is jól tudom, hogy a tudományok alapja mindenütt ugyanaz” — szögezi le Herman. 1887. II. 17. KN 1884—87. XV. 324. öü. 243.

²⁶ 1894. VI. 26. KN. 1892—97. XIX. 360. öü. 276. Vö. Horváth Zoltán, 1961. 39.

²⁷ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. 1877. ápr. 10. OL R. 90. I. 5709.

²⁸ Herman Ottó levele Horváth Gézának, Bp. 1876. márc. 2., nov. 14., dec. 21., 1877. ápr. 17. TTM-K. Gyulai Pál arra figyelmeztet, hogy „a Krenner clique megkezdte ellenem az áskálódást”, hogy „felsüljek, de Lóczy Lajos megvédett” — írja Herman Ottó Horváth Gézának 1877. ápr. 15-én. TTM-K.

²⁹ Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1877. márc. 10. TTM-K.

évi kiadás hírei és a beérkező postai levelezőlapok szolgálnak adalékokkal. Ezek alapján fő vonalaiban rekonstruálható az a rendszeres csereviszony, melyben Washington, Philadelphia, London, Cambridge, Edinburgh, Hannover, Brüsszel, Bern, Róma, Nápoly, Trieszt, Bécs, Königsberg, Szentpétervár, Odessza és Bukarest múzeumai voltak a legjelentősebb partnerek.³⁰

A Természetrzaji Füzetek mellett a külföld felé nyitás számos más példájával is találkozunk Herman munkásságában. Kolozsvárott megszervezte az Erdélyi Múzeum-Egylet tudományos folyóirata *Analyse des Inhalts des Erdélyi Muzeum-Egylet Évkönyvei* című rovatát, amely az évkönyv közleményeiből közölt idegen nyelvű kivonatokat; megindította a Magyar Ornithológiai Központ lapját, az *Aquilát*, a külföldi terjesztés előmozdítása érdekében két nyelven (németül is) írta meg a Magyarország pókfaunája című könyve I. és II. kötetét, és helyesléssel fogadta azt a kezdeményezést, hogy külföldi tudósokat hívjanak meg a millenneumi kiállításra.³¹ Fáradozásainak eredményeiről magabiztos öntudattal emlékezik meg: az 1893-ban létrehozott Magyar Ornithológiai Központ az „első a maga nemében és egyetlen a földön”, amely az egész kontinensre kiterjeszti vizsgálatait, „s a melyet Európa minden nevesebb intézménye elismer”³² — írja, s állításának alátámasztására az egykor ismert ornitológust, Quinet-t is megszólaltatja francia nyelven megjelentetett rövid vitáiratában: „Mais voici la Hongrie qui, le premier en Europe.”³³ Saját érdemeinek is tudatában felsőfokon nyilatkozik a népies halászat kutatásában — melyben szerinte „a nyugat legműveltebb nemzetei sincsenek azon a fokon, a melyet magyarok elértünk”³⁴ — kivívott nemzetközi tekintélyről. Különösen nagy jelentőségű eseményként értékeli a magyar tudomány nemzetközi hírnevének javítása szempontjából a részvételt azon az 1900-as párizsi világkiállításon, ahol, szem előtt tartva a magyar művelődés egyetemességbe „befolyó” elemeit, „mi magyarok . . . éppen mint a francziák, összefüggő sorozatban, kézzelfoghatóan és a valódiság alapján bemutattuk történelmi fejlődésünk rendjét és menetét, ebben a döntő súlyú alapot: ki is vívtuk az elismerést”³⁵

A nemzetközi fejlemények nyomán követése és az egyetemes tudományhoz való kapcsolódás egy olyan állandó önkontroll kialakítását tette lehetővé Herman számára, mely megfelelő védelmet nyújtott az egyoldalúság veszélyeivel szemben. Mindezt elsősorban személyes ismeretségei és a szakirodalomban tanúsított nagyfokú — bár olykor csak felszínes — tájékozottsága révén érte el. Már a hatvanas évek derekán szívesen látott

³⁰ Természetrzaji Füzetek, 1878. 1. sz. 58.; TTM-K. Ny. sz. 153., 170., 325. Vö. Herman Ottó levele Csiky Ernőnek. Bp. 1899. jan. 14. TTM-K.

³¹ Herman, 1902/1. 2.; Lambrecht Kálmán, 1920. 177.; Székely Sándor, 1955. 32.

³² Aquila, szerkeszti Herman Ottó. Budapesti Szemle, 1894. 211. sz. 157—158. „Színed elé terjesztek egy francia és egy hollandi kiadványt, a »L'Oiseau etc.« és a »Verlag etc.« címűt . . . Mindkét mű világosan kimondja, hogy nyomunkban halad” — írja Herman Ottó Darányi Ignácnak. Bp. 1895. jún. 9. OL P. 1441. 5. doboz 5. tétel.

³³ Herman, 1906/1. 5.

³⁴ Herman, 1898/1. 4.

³⁵ Herman, 1902/1. 4.; Herman, 1900/1. A párizsi kiállítás anyagával sikerült „a magyarnak a nemzetek sorába visszahelyezkednie a szabadságszeretet, a munka és a tudás alapján”. Herman, 1900/2.

vendég volt a bécsi zoológusok körében, állandó levelezésben állt a párizsi E. Simon, a brüsszeli Sélys-Longchamps, a genfi Saussure, az osztrák Tschusi és korábbi támogatója, Karl Brunner von Wattenwyll ornitológusokkal és a párizsi Landois, illetve az uppsalai Thorell pókászokkal. Olyan tekintélyes, európai hírnévvel rendelkező tudósokkal tartott fenn szoros kapcsolatot, mint Bastian, Bartels, Finsch, Lubbock és Virchov, de tágabb ismeretségi köréhez tartozott többek között a finn Sirelius és Setälä, az angol antropológus John Bedoe, a berlini Verein des Museums für deutsche Volkstrachten und Erzeugnisse des Hausgewerbes munkatársa, Sökeland, valamint a szarajevói Otmar Reiser is.³⁶ Külföldi kapcsolatainak kiterjedtségével is összefüggő nemzetközi elismertségét bizonyítja többek között az, hogy 1893-ban a bécsi Antropológiai Társaság rendes, 1895-ben a bécsi, 1899-ben pedig a Német Ornithológiai Társaság tiszteletbeli tagjává választotta.

A szakirodalom tanulmányozása számára az alkotómunka elengedhetetlen feltételét jelentette, és nagy segítséget nyújtott kutatásai elméleti megalapozásában. Óriási „tárgyi anyag gyűlt föl, . . . mind erősebb hatást gyakorolt reám, még pedig két irányban is: mind tüzetesebben kellett foglalkoznom az idevágó szakirodalommal és mind szélesebb alapon kell alkalmaznom az összehasonlító eljárást” — írja.³⁷ „Elérkezett az idő, hogy az ősfoglalkozások külföldi irodalmát végigvegyem” — közli Thallóczy Lajossal 1906. március 22-én.³⁸ Bár a hosszú és sokoldalú tudományos tevékenysége alatt feldolgozott szakirodalom teljes ismertetésére természetesen nem vállalkozhatunk, több szempontból is igen tanulságos, hogy legalább átfogó kép erejéig, tematikai egységekre lebontva betekintsünk kútforrások hosszú sorába. Ennek alapján meggyőződhetünk arról, hogy Herman a lehető legszélesebb ismeretek alapján próbálta megalkotni véleményét, s így esetleges tévedései nem információszegénységre, hanem egyéb okokra vezethetők vissza. Az egyes témakörökre vonatkozó olvasmányjegyzékek ugyanakkor jól tükrözik a komplex vizsgálatokról vallott felfogását s annak alkalmazására irányuló törekvéseit.

Természettudományos és archeológiai kérdéseket feldolgozó, illetve érintő munkáinak utalásaiban többször találkozunk Linné, Lamarck, Lyell, Geoffroy Saint-Hilaire, Darwin, Cuvier, Haeckel, Wallace, Thorell, Klatsch, Peschel, Mortillet, Hoernes, Body-Dawkins (angol barlangkutató), Degeer, Anton Fritsch, Brehm nevével, és megtudjuk, hogy rendszeresen olvasta a Wiener Etnologische Monatschrift, a Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, a Zeitschrift für Ethnologie, a Monatschrift der Gesellschaft für Heimatkunde der Provinz Brandenburg, a Revue Prehistorique és az Annales de

³⁶ Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1897. jan. 9. TTM-K; Otto Finsch levele Herman Ottónak. Braunschweig, 1904. aug. 16. NM-EA 4321.; Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1901. júl. 23. TTM-K; Herman Ottó levelezése John Bedoevel. NM-EA 5153.; Herman Ottó levele Pulszky Polyxeniának. Bp. 1881. okt. 18. OSZK-K; Herman Ottó levelezése H. Sökelanddal. NM-EA 4309.; Otmar Reiser levele Herman Ottónak. Sarajevó, 1910. szept. 12. NM-EA 4330. Vö. Herman, 1898/1. 73.; Herman Ottó jelentése a norvégiai útról. Természettudományi Közlöny, 1888. 230. sz. 371.; Csermák Géza, 1955. 495.; Herman, 1971. 142.; Max és Paul Bartels 11 levele Herman Ottónak. MTA-K Ms. 251. Sirelius és Setälä „Jankó fellépését elítélik, tudását keveslik” — írja Herman Ottó Horváth Gézának a finn tudósok levelére hivatkozva. Bp. 1901. júl. 23. TTM-K.

³⁷ Herman, 1909/1. XII.; Szabadfalvy József, 1975. 20.; Herman, 1971. 56.

³⁸ Herman Ottó levele Thallóczy Lajosnak. Bp. 1906. márc. 22. OSZK-K.

Paléontologie című szaklapokat. ³⁹ Halászati monográfiájában Rau (Prehistoric Fishing in Europe and North-America), Friedel (Aus der Vorzeit der Fischerei), Blanchère (La Pêche) munkáit és Retzius nevét emeli ki.⁴⁰ Nagy vitát kirobbantó háztípustanulmánya megírása előtt kétségkívül megismerte Meldahl, Meringer, Grunez, Frobenius, Goetz, Löwl, Teutsch, Nordhaff, Meitzen, Lippert, Mayer, Bünkner, Levier, Lursch, Radde kutatásainak eredményét.⁴¹ Antropológiai jellegű tájékozódása folyamán Weinbach (Körperuntersuchungen veschiedener Menschenrassen), Lavater, Gratiolet és Ripley műveit, valamint a L'Anthropologie című szaklapot forgatta.⁴² Ki kell emelnünk Bastian, Bartels, Ratzel és Virchov — a későbbiekben vizsgálandó — közvetlen hatását néprajzi szemlélete alakulására. Mindössze jelzésszerűen utalhatunk a magyar őshaza és a honfoglalók problematikáját felölelő, az ázsiai, kaukázusi és oroszországi útleírásokra is kiterjedő olvasmányaira.⁴³

Sokoldalú tájékozottságához az európai gyűjtemények megismerése is hozzátartozott. Feljegyzései, rajzai arról tanúskodnak, hogy járt többek között a tromsói, a bergeni és a hamburgi múzeumokban, és alaposan feltérképezte a berlini Museum für Volkstrachten és a Märkisches Provinzialmuseum, valamint a párizsi Trocadéro anyagát is.⁴⁴

Az egyetemes kultúrához való kapcsolódás nélkülözhetetlen eszköze a nyelvismeret. Anyanyelvi fokú német tudását Herman családi örökségként hozta magával, de törekedett a francia és az angol legalább alapfokú elsajátítására is. Utóbbit elengedhetetlenül fontosnak tartotta az akkori Magyarországon általánosan elterjedt német orientáció visszaszorításához s a francia és az angol kultúrkapcsolatok kiépítésére irányuló elképzelései megvalósításához. Nyilvános fórumon fejezte ki meggyőződését arról, hogy a „szaktudományok területén . . . az angol nyelv tudása a legnagyobb fontossággal bír”. Felháborodottan utasította vissza a francia ornitológus, Quinet célzásait, melyek, felróva a francia szerzőkre való hivatkozás elmaradását, a francia nyelv nem tudásának látszatát keltették.⁴⁵ A hagyományos nevelés negatív következményeit azonban ő sem tudja kikerülni. „Én tanultam, a mennyit lehetett, tudok annyit francziául a mennyivel megértem a szakmunkákat, angolul is annyit a mennyi mellőzhetetlen; de már arra nekem soha nem volt időm, hogy e nyelvek valamelyikét úgy elsajátítsam, hogy ne csak leírásokat, hanem gondolatokat is ki tudjak fejezni benne” — számol be nehézségeiről Kossuth Lajosnak.⁴⁶ A beismert hiányosságok mindennapi munkáját is megnehezítették. Így például többször kénytelen volt barátja, Horváth Géza segítségét kérni egy, a Ter-

³⁹ Herman, 1887/1. I. 218., 339., 577.; Herman, 1909/1. 5., 10., 19., 33–34., 37., 68., 71.; Herman, 1893.; Herman Ottó levele Csiky Ernőnek. Bp. 1904. nov. 26. TTM-K.

⁴⁰ Herman, 1887/1. I. 339., 35–36., II. 761.

⁴¹ Könyvészeti adatgyűjtések. NM-EA 4320., 4322., 5051. Vö. Lambrecht Kálmán, 1920. 164–165.

⁴² Herman, 1902/1. 25.; Herman, 1909/1. 49.; Könyvészeti adatgyűjtések. NM-EA 5007.

⁴³ Könyvészeti adatgyűjtések. NM-EA 5050., 5241.; Herman, 1909/1. XXI–XXIII.; Lambrecht Kálmán jegyzetei. NM-EA 4338.

⁴⁴ Herman Ottó norvégiai útinaplója 1888. NM-EA 4273.; Rajzok, jegyzetek. NM-EA 4307.; Herman, 1887/1. I. 6.; Herman, 1885. 18.

⁴⁵ Herman, 1905/1.; Herman, 1906/1. 20. Vö. Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1878. jún. 17. TTM-K.

⁴⁶ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1876. máj. 26. OL R. 90. I. 3643.

mészetrzaji Füzetek szerkesztősége nevében írott, külföldi múzeumokat csereviszony létesítésére kapacitáló felhívás francia nyelvű megfogalmazásához, illetve recenziók elkészítéséhez.⁴⁷ Jellemző ugyanakkor, hogy párizsi ismerőseivel, dr. Capitannal és M. le Docteur Reymond-nal, a Revue Préhistorique igazgatójával németül levelezett.⁴⁸ Végül is a későbbiekben még továbbfejlesztett tudása elegendőnek bizonyult tudományos tevékenysége folytatásához, lehetővé tette, hogy alapvető összehasonlító olvasmányként használja többek között a Musée d'Art et d'industrie de Moscou francia nyelvű kiadványait, az Histoire d'Ornement Russe című munkát, vagy Rau Prehistoric Fishing című művét;⁴⁹ s hogy némi segítség igénybevételével lépést tartson a nemzetközi szakirodalommal is.⁵⁰

3. Tudományos fejlődés és egészséges közművelődés

Ahhoz, hogy a magyar tudomány betöltse hivatását, hogy a neki szánt kettős feladatot (ti. a társadalom megjavítása és a nemzeti fejlődés előmozdítása) ellássa, s hogy az egyetemes tudomány részévé válhasson, Herman szerint mindenképp a tudományos közélet demokratizmusának biztosításán és a helyes közművelődési politikán keresztül vezet az út. Műveit a közműveltség általános emelésére és a tudományt művelő, illetve ismerő közönség állandó bővítésére irányuló törekvések hatották át. Tudatosan fordult szembe a csupán egyéni érvényesülést szem előtt tartó és kizárólag a külföldi hírnévvel törődő, a hazai szükségleteket figyelmen kívül hagyó, a tudományt csak a tudományért művelők seregével és azzal az elsősorban a nyolcvanas években elterjedő, az „eszmeik elnyomordásának” minősített gyakorlattal, mely „áthathatatlan falat” húzott a tudósok és a közönség közé.⁵¹ A helytelenített eljárással kapcsolatos ellenvéleményét többször kifejtette, mert a német, az angol, a francia, az amerikai és az orosz példa arról győzte meg, hogy a „legszabadabb és legerősebb népek nem azok, a melyeknél egyes rétegek, vagy kivételes egyes szellemek válnak ki műveltségök . . . által, holott a nép zöme a sötétségben fetreng, hanem azok, a melyeknél a bár szerényebb fokú műveltség minél egyenleesebben hatja át az egészet”; hogy „azok a társadalmak legtöbbször mennek, melyekben legegyszerűsebben van elterjedve a műveltség”.⁵²

Szem előtt tartva a tudományok és a közművelődés egymást fejlesztő állandó kölcsönhatását, már 1865-ben kimondja, hogy a „tudomány igazságai ugyan — legyenek bár

⁴⁷ Herman Ottó levelei Horváth Gézának. Bp. 1876. nov. 27., 1877. jan. 8., ápr. 15. TTM-K.

⁴⁸ MTA-K Ms. 260/12., 260/48.

⁴⁹ Herman, 1892/1. 317.

⁵⁰ „Mit csinált Sir. Charles Lyell, ki nem tudott németül? Készítettett magának kedves életpárjával, ki tudott németül, kivonatokat; és mit csinált Mr. Charles Darwin? Körülbelül azt, a mit Sir. Ch. Lyell csinált.” Herman, 1881/2. 9.

⁵¹ Várkonyi Ágnes, 1961. 232–233.; Herman, 1888/3.; Herman, 1888/4. 63., Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1876. máj. 26. OL R. 90. I. 5643.

⁵² Herman, 1888/1. Vö. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Kolozsvár, 1868. okt. 27. TTM-K; Herman, 1878/1.

tatár nyelven kimondva — mindig igazságok maradnak, de gyakorlatilag csak akkor lehetnek üdvösek egy nemzetnek úgy szellemi, mint anyagi létére, ha a nemzet minden rétege és osztálya egyaránt és szükséghez mérten sajátjává teheti, ha a nemzetnek a szó legtágabb értelmében, közvagyonát képezik”.⁵³ A kitűzött cél pedig úgy érhető el, ha a „tudomány művelői nem mint külön testület fognak működni, hanem felfelé minél magasabbra, lefelé minél általánosabb hatásra fognak törekedni”.⁵⁴ „Le kell vetni a rendiségnek utolsó árnyékát is teljesen, egész őszinteséggel le kell vinni a népet a tudomány sáncaiba” — adja ki a jelszót a fennálló viszonyok demokratikus igényű megváltoztatására.⁵⁵ Lépéseiben az a határozott meggyőződés vezette, hogy a nép általános műveltsége az állami élet minőségét sokban meghatározza, hogy a nemzeti lét legfőbb garanciáját a nemzet zömének történelmi tudata biztosíthatja a leghatásosabban.⁵⁶ A nemzeti műveltség általános szintjének emelését művei megírása mellett népszerűsítő előadások tartásával kívánta előmozdítani. Bár az ún. nyilvános felolvasások intézménye Magyarországon ekkor még kezdetleges állapotban volt, személyes példamutatással törekedett annak elérésére, hogy „nálunk is arra a fokra fejlődjék, mint a művelt külföldön látjuk, a hol egyes nevezetes írók városról városra mennek és megtartják ugyanazt a felolvasást, a mi nem közömbös dolog, mert a mit valaki olvas, nem tehet reá olyan közvetlen hatást, mint ha azt magától az írótól hallja”.⁵⁷ A tudománynépszerűsítés fontos orgánumának tekintette a sajtót. Súlyos mulasztásként könyvelte el, hogy a sajtó nem kíséri figyelemmel a hazai és az egyetemes tudományos élet fejlődését, s megelégszik a felületes érdeklődés kiszolgálásával.⁵⁸

Herman koncepciójában a nemzeti tudomány tehát nem egyszerűen csak az egyetemes tudomány részét képezte. Elválaszthatatlanul hozzátartozott a szó jelentéstartalmához az össznépi, mélyen demokratikus törekvések követelése és szolgálata is. Elzárkózott ugyanakkor a programot eredeti tartalmából kifordító, azt dogmatikus értelmezéssel kisajátító és valódi céljai ellen felhasználó hivatalos kurzustól, mely az általános művelődésről szóló érveket elsősorban az ország nemzetiségi lakosainak magyarosítására kívánta felhasználni.⁵⁹

A minél szélesebb rétegeket felölelő közművelődési program megvalósításához szükség volt az eddig hiányzó és az egyszerű közönség számára is érthető tudományos műnyelv megteremtésére. Miután meggyőződése szerint a társadalom széles rétegeire hatni kívánó tudomány kezében a nyelv nélkülözhetetlen eszközt jelentett, s ezzel a kultúra és a közművelődés szempontjából döntő tényezővé vált, vezérelvként azt állította fel társai és maga elé, hogy „a mit írunk, azt érthesse meg nemcsak a szó szoros értelmében

⁵³ Herman, 1866/2. 87. Vö. Herman, 1888/4. 63.; Herman Ottó levele Horváth Gézának. Doroszló, 1876. júl. 14. TTM-K.

⁵⁴ Herman, 1888/3.

⁵⁵ Herman, 1888/1.

⁵⁶ Herman, 1871/2.; 1893. XI. 25. KN 1892—97. XIV. 257. öü. 370. Vö. Herman Ottó beszédével a Szily Kálmán emlékérem átvételekor. Herman Ottó ünneplése. Budapesti Hírlap, 1906. febr. 10.

⁵⁷ 1884. II. 22. KN 1881—84. XV. 315. öü. 182.

⁵⁸ Szini Gyula, 1912.

⁵⁹ Vö. Várkonyi Ágnes, 1961. 257.

vett szakember, hanem minden művelt magyar ember is”.⁶⁰ Példaképként állt előtte Petőfi és Arany, akiknek óriási hatását a tudatos közérthetőségre való törekvéssel, s az élő népnyelvvel való szerves kapcsolat ápolásával magyarázta. Hangsúlyozta, hogy a népies magyar költők legnagyobbjai éppen a csalhatatlan és természetes forrásként megjelölt népnyelvre támaszkodtak, s abból „merítették azt a bámulatos hatalmat, a mellyel a szépirodalmi nyelv romlását megakadályozták s a helyes irányt megteremtették”.⁶¹

A természettudomány művelői számára Petényi Salamon Jánosnak, a múlt egyik legnagyobb magyar ornitológusának törekvéseit, a tudományos szaknyelv kialakításában végzett munkáját állítja fel követendő mércének. Sajnálattal állapítja meg azonban, hogy kortársainak legtöbbje letért a Petényi által kijelölt útról, aminek káros következményeit a halászati szakirodalom területén maga is tapasztalta. A hibás gyakorlat felülkerekedéséért elsősorban a természettudományos magyar szaknyelvet létrehozó, mintegy 40 ezer magyar orvosi és természettudományi műszót összegyűjtő, a szerinte „túlzásokat halmozó” Bugát Pált és iskoláját teszi felelőssé, aki arra „vitte az írókat, hogy mindenütt »tabula rasa«-t képzeljenek, melyek betöltése egyedül rájuk vár . . . Nem törődve az élő nyelvvel, sem avval, hogy minden szavával egy ösfoglalkozásba ütközött, fölösleges alkotásokhoz fogott s evvel lemondott arról, hogy megállapíthassa a nyelv szellemében való alkotás törvényét, azt, amiben a nyelv igazi hatalma rejlik, a mi nélkül élő, fejlesztő hatás még csak nem is képzelhető” — fogalmazza meg némi elfogultsággal, nem kevés túlzással, alapjaiban egyébként helytálló álláspontját.⁶² Reménykeltőnek találja ugyanakkor, hogy a Bugát-iskola képviselőinek száma egyre csökken, s a nyelv területén is az egészséges ellenhatás jeleivel találkozhat. Az új irányzat megerősödését rendszeres összejövetelek megszervezésével támogatta, melyeken több neves nyelvész vett részt, köztük az általa a folyamat egyik hajtóerejének ábrázolt Szarvas Gábor.⁶³ Ő maga a halászati szaknyelv megteremtésével veszi ki részét az össznemzeti munkából. Munkájában Linné tételét követi, mely szerint „a tárgyaknak elnevezése valamely tulajdonságra alapítandó”.⁶⁴ A műnyelv felkarolása érdekében egy magyarázó szótár elkészítését szorgalmazta, s mintegy az előmunkálatokhoz kapcsolódva, közzétette közel 2500 összegyűjtött mesterszavát.⁶⁵ Sürgette a népi elnevezések gyors feltérképezését azért is, mert azok a „gyorsan terjedő művelődés, a gazdasági élet gyökeres átalakulása” következtében rohamos enyészetnek indultak.⁶⁶

A tudományos stílus kérdésében elvetette a Toldy Ferenc-féle irányzat egyoldalú

⁶⁰ Herman, 1877/1. 69.; Herman, 1877/1. I. 11.; 1883. III. 5. KN 1881—84. X. 193. öü. 309.

⁶¹ 1883. III. 5. KN 1881—84. X. 193. öü. 309.; Székely Sándor, 1955. 86.

⁶² Herman, 1887/1. I. 9.; 1884. IV. 2. KN 1881—84. XVI. 339. öü. 216.; Beköszöntő a Magyar halgazdaságról írott munkához. NM-EA 4286.

⁶³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23. OL R. 90. I. 6390.; Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1878. ápr. 11. TTM-K.

⁶⁴ Herman, 1887/1. I. 11. Vö. Herman, 1898/1. 4.; Herman, 1899/1. 4.

⁶⁵ Herman, 1887/1. I. 401—410., 760—843.

⁶⁶ Herman Ottó kérvénye Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszterhez az ösfoglalkozások emlékeinek megmentése érdekében. Bp. 1901. márc. 25. NM-EA 4280.

nézeteit. Elveit és törekvéseit a legtömörebben és a legkifejezőbben a Budapesti Szemle-ben fogalmazta meg: „Nekem a közérthetőség mellett arra kellett törekednem, hogy a nyelv lehetőleg tiszta legyen s a szárazságot elkerüljem, tehát valami ismeretterjesztő műfajt meghonosítani igyekezzem. A nyelv tekintetében be kellett bizonyítanom, hogy újabb halászati irodalmunk tele van hibás és fölösleges szóval, mely éppen fölösleges voltánál fogva a közérthetőséget csorbítja; . . . A szárazságot, mely a munka természetében fekszik, élénkebben lüktető leírásokkal iparkodtam enyhíteni. . . . nem követtem azokat, a kik nyelv dolgában mindenáron és minden szükség nélkül kreátorok, hozzá pedig német szellemben írnak, mert jól tudom, hogy a rossz szót és azt a bizonyos tudákosságot a magyarság be nem veszi, lévén neki saját nyelve és saját eszejárása; de igenis tanultam a francia íróktól, kik még az exact tudományok terén is a nyelv tisztaságára és szellemre törekednek s ennyiben szépírók is” — utal pozitív és negatív élményeire, a szakirodalom és a szépirodalom összetartozásáról vallott nézeteinek külföldi forrásaira, ihletőire.⁶⁷

A tudomány aktív művelőivel szemben támasztott elvárásoknak saját írásaiban maga is messzemenően eleget tett. Nyelvezetének közérthetőségét dicséri egyik könyvének recenziója 1888-ban, mely szerint Hermannak „olyan szerencsésen sikerült egyesítenie az értekező próza, a tudományos esszé és a legnemesebb értelemben vett ismeretterjesztés stíluskövetelményeit, . . . hogy párja ma sincs”.⁶⁸

A Herman által szorgalmazott közművelődési elképzelések realizálása megkövetelte a magyarországi közoktatási rendszer továbbfejlesztését. A pozitív előrehaladást jelentős mértékben hátráltató körülménynek bizonyult az, hogy Magyarországon 477 798 gyerek nem részesült oktatásban, hogy Zala megyében 27 község, Vas megyében pedig 240 nem rendelkezett elemi iskolával, hogy csak a legkirívóbb eseteket említsük. A helyesnek vélt közművelődési modellt s az oktatás benne elfoglalt helyét 1882. február 11-i beszédében így határozta meg: „A közművelődés egyáltalában olyan, mint egy gúla, annak legszélesebb talapzatát kell, hogy képezze az elemi oktatás; és kell, hogy az illető, a ki a gúla építését vezeti, tudja, hogy a legalsó iskola mit kell, hogy adjon a tanulónak . . . Szükséges tehát, hogy mi akképp haladjunk, következetesen fokról fokra, a legmagasabb csúcsig, a hol a valóságos tudomány és azok székelnek, a melyek a tudományt előre viszik, kifejezik és akkor el fogjuk érni azokat a lépcsőket, melyek a gúla csúcsát még magasabbra emelik. És e fény vissza fog sugározni és egy része, bár gyengén, de le fog hatni az alsó rétegbe.”⁶⁹

Herman igen fontosnak tartotta, hogy a nemzeti fejlődés szempontjából elsőrendű oktatásügyben tapasztalt hiányosságokat kimutassa. Kifogásolta, hogy a meglévő, s az 1893-ban előterjesztett oktatási rendszer túlságosan centralizált, s a kinevezési rendszer és a felügyeleti gyakorlat következtében akadályozza a társadalom egészséges lüktetését. Rámutatott ugyanakkor a nevelési szempont elsikkadására s annak romboló társadalmi

⁶⁷ Herman, 1887/2. 316—317.; Herman, 1887/3. Vö. Herman, 1886/2. 463.

⁶⁸ Herman Ottó: A halgazdaság rövid foglalatja. —s.— Budapesti Szemle, 1888. 142. sz. 154.; Herman, 1971. 42.; Lambrecht Kálmán, 1920. 44.

⁶⁹ 1882. II. 11. KN 1881—84. II. 53. öü. 388.

következményeire: „Itt encyclopedicus az eljárás, a gyermek fejlesztésére absolute semmi súly nincs fektetve, és én már ma látom azt a nemzedéket a társadalomban, mely ki van vetkőztetve minden élénkebb hazafias érdemből, és jellemből s a mely házról házra protectióért faggat, a helyett, hogy mint önérzetes, felvenné az életharczot és iparkodnék magának a megélhetésre igazi férfias álláspontot megteremteni.⁷⁰ A megoldás első lépéseként — anélkül, hogy részletekre lebontott konkrét programot vázolt volna fel — egységes közoktatási koncepció kidolgozását sürgette, s azt, hogy vesse-nek véget a szerinte szervezetlen és tájékozatlan kísérletezgetéseknek.⁷¹

Az oktatási rendszer egyik alapvető — mindenekelőtt a középiskolában fellelhető — hibájaként a szakmailag megfelelően képzett tanerő hiányát említi. Herman úgy vélte, hogy egy jól felkészült gárda még a legrosszabb tanrendszer mellett is képes lehet eredmények felmutatására, mint ahogy fordítva is az ellentétpár érvényesülését tapasztalta. Meg volt győződve arról, hogy „a tanári hivatás különösen a magyar nemzet kebelében és különösen most nemcsak egyike a legfontosabbaknak, hanem legfontosabb, tekintettel művelődésünk állapotára és helyzetére”.⁷² Érthető tehát szenvedélyes tiltakozása amiatt, hogy a tanári állás betöltésénél a protekció érvényesül, hogy a rokonsági viszonyok és a baráti ajánlások a minőségi szempontok fölé emelkedtek, hogy „ma Magyarországon a tanári pálya nem hivatás többé, hanem hivatal”.⁷³ Felhívta a figyelmet a pedagógusképzésben uralkodó tervnélküliségre is, arra, hogy az évenként végző tanárok száma messze meghaladja a társadalmi igényeket, és „szellemi proletariátus” kialakulásához vezet. A racionális tervezés mintáját Svájcban kereste, ahol a szükségleteket figyelembe véve válogatják ki a jelentkezőkből az erre legérdemesebbeket. „Nem kasztról van szó (utal Trefort vádjaira — E. G.), hanem arról, hogy ne csábíttassanak a vizsgák megkönnyítése által megfontolatlan ifjak olyan pályára, a mely kenyeret csak egy bizonyos számnak adhat.”⁷⁴

Herman az oktatási rendszer megreformálásáról átfogó tervet nem dolgozott ki, elképzeléseit az egyes részproblémákról szólva elsősorban parlamenti beszédeiben ismertetette. Az egyes elemekből rekonstruálható program kiindulópontját a vallás- és a közoktatás következetes szétválasztásában jelölte meg, „mert egy nemzet kultúrája elsősorban a pozitív tudás és annak terjesztésének ügye, a vallás a hité, a kettő pedig sok lényegesben össze nem egyeztethető”.⁷⁵ Az alapok lerakását az Eötvös-féle törvény által előírt ingyenes népiskolai oktatás gyakorlati megvalósulásával javasolta megkezdeni. Következő lépcsőfokként pontosan meghatározta a középiskolák funkcióját. Ezek szerint „az egységes középiskola egyenes vonalat kell, hogy képezzen a népiskolától az egyetemig. De nekünk számolnunk kell az étellel és én már akkor mondtam, hogy gondoskodni kell bizonyos megállapodási pontokról, a honnan az egyes tehetségek,

⁷⁰ 1883. III. 5. KN 1881—84. X. 199. öü. 310.

⁷¹ 1886. II. 5. KN 1884—87. VIII. 176. öü. 367.

⁷² 1895. I. 30. KN 1892—97. XXVII. 419. öü. 304.; 1887. II. 19. KN 1884—87. XV. 326. öü. 299.

⁷³ 1882. XII. 16. KN 1881—84. VIII. 155. öü. 248.; 1895. I. 30. KN 1892—97. XXII. 419. öü. 206.

⁷⁴ 1882. II. 14. KN 1881—84. III. 55. öü. 36.

⁷⁵ 1893. XI. 22. KN 1892—97. XIV. 254. öü. 295.

akár a gyengébb tehetségek, akár azok, kik más pálya felé gravitálnak, folytathassák a maguk tanulmányait a gyakorlati életre való tekintetből.” Elvárja minden végzős tanulótól, hogy „a természetnek, a társadalomnak jelenségeivel szemközt ne legyen ignoráns, hogy azokkal a jelenségekkel szemben, a melyekbe minden ember az életben okvetlenül belebotlik, azoknak megfejtése iránt élénk érzéssel és egészséges alappal bírjon”.⁷⁶

Ahhoz, hogy a középiskolák megfeleljenek a magasabb szintű elvárásoknak, szükségnek tartotta az egész tanrend megújítását. A tananyag megválasztása és a kor követelményeinek megfelelő csoportosítása — úgy, hogy nem „a sokat rosszul, hanem a jót kellő mértékben” — jelenti számára a kivezető utat. A középiskolásokkal szemben támasztandó követelményeket Huxley nyomán a következőkben határozza meg: „Egy 16 éves ifjúnak tudnia kellene anyanyelvének használatát, mégpedig olyformra érzékkel, mely a classicus írók tanulmányozásából folyik; általánosságokban hazája történetét, a társadalmi lét nagy törvényeit is, ismernie kellene a természettudományok alapvonalait, hozzá úgy a szám-, mint a mértan elemeit; a logicát inkább gyakorlatilag, mint a szabályok alapján kellene elsajátítani, míg a zene és a rajz inkább csak időtöltés, semmint munka volna a gyakorlás tárgya.”⁷⁷

A gimnáziumi reformok központi kérdését az adott korban a reál és humán tárgyak viszonyának rendezése, a rohamosan térhódító természettudományok és a klasszikus nyelvek közötti helyes arányok megállapítása jelentette. A két elem harmonikus egyeztetésére törekedett Herman is. Egyetértve Hoitsy Pál előterjesztésével, azt hangsúlyozta, hogy „az oktatás ügye főleg matematikai és természettudományi alapra fektessék, a jellemképzést pedig fektessék arra az irodalomra, mely a modern kor számára valóság-gal jellemet fejleszteni alkalmas”. A reál és a humán tárgyakat tehát egymást jól kiegészítő, a teljes személyiség nevelését kitűző oktatásban egyaránt nélkülözhetetlen komponenseknek minősítette. A klasszikus tárgyak korábbi monopolhelyzetének védelmezőivel szemben elutasította az egyoldalú természettudományos törekvéseket feltételező vádakat. Hangsúlyozva a klasszikus tárgyak oktatásában rejlő „jellemképző lehetőségek” társadalmi fontosságát, leszögezte: „A mit mi kívánunk, az az, hogy a pozitív szaktudás avval a tudással, a mellyel a középiskolából kimenő ifjú az életben, a szellemi régiókban is állást foglalhat, e kettő arányba legyen hozva, mert csak így található meg azon összhang, a mely nékem egész embert szolgáltat.”⁷⁸ Herman bízott abban, hogy a természettudományok a modern kultúrát hatalommá fejleszthetik, s az igazság és az abszolút törvények megismertetése érdekében helyeselte azok fokozottabb előtérbe állítását az oktatásban. Egyetértett Csáky Albin miniszterrel a görög nyelv tanításának eltörlésében, de nem feledkezett meg a klasszikus nyelvek pozitív szerepéről sem. „Nem kell kilöknöni a classicus nyelveket végleg, mert északpézők, szabályaik szabatoságánál és megállapodottságánál fogva határozott hatásuk van a gondolat kifejtés szabatoságára is”

⁷⁶ Herman Ottó 1878. júl. 14-i szarvasi programbeszéde. Lásd: Lambrecht Kálmán, 1920. 99. Vö. 1883. IV. 5. KN 1881—84. XI. 217. öü. 318.

⁷⁷ 1882. XII. 16. KN 1881—84. VIII. 155. öü. 249—250.

⁷⁸ 1883. III. 17. KN 1881—84. XI. 210. öü. 219—220.

— hangsúlyozza, s egyben hozzáteszi azt is: „ugyanakkor még inkább megvan e tulajdonsága az exact tudásnak: a mathematicának és egyáltalában minden felismert természeti törvénynek”.⁷⁹ A klasszikus nyelvek túlsúlyának megszüntetését azonban ő is sürgeti, mert azt várja, hogy „abban a percben, a mint az élő nyelvek emancipálódtak a rabságból és a classicus nyelvek nyomása alól, a tudás és oktatásának tökéletes demokratizálása következett be. Megszűnt a czéh, megszűnt a czopf és minden nemzet, mint egy önálló individualitás saját nyelvén egész elemét iparkodik szellemileg fejleszteni.”⁸⁰

Az oktatási rendszer átalakításának mintegy zárókövét jelentette volna az egyetemi oktatás megreformálása, amihez Herman kész volt Csáky Albin kezdeményezéseit is támogatni. A legfőbb problémát a tudós-, illetve szakemberképzés kettősségéből adódó, a korszakban számára feloldhatatlannak tűnő ellentmondásban látta, de figyelmeztetett a tanszabadság elvének hibás alkalmazására, az általános színvonal nagyfokú csökkenésére, valamint a vizsgarendszerekből következő torzulásokra is. „Én azt a chaost, mely előállott tanügyi rendszerünkben, egyenesen káros és beteges irányzatnak tudom be. Mert ennek a tudásképzésnek legelső következménye az, hogy a tanszabadság félremagyaráztatik, . . . akként értelmeztetik, hogy a methodus, melyek segítségével a hallgatóságba annyi tudomány csepegtetendő, a mi őt képessé teszi valósággal pályát választani és azt igazán be is tölteni, elvetendő és következik belőle, hogy 8—10 tanár iparkodik azon egyetlen fiúba az ő speciális tudományát bele erőszakolni. Mi aztán ennek a következménye . . . ? A vizsgarendszer túltengése és az, hogy miután kettőn áll a vásár, valahol ezen rendszer megbosszulja magát, és pedig abban, hogy miután az illető intézetek részére nem épen dicsőség diplomája az, ha sok hallgató bukik, következik a félig képzett, vagy még annál is alacsonyabban álló hallgatóknak a szigorlatokon kegyelem útján való átbozsátása” — foglalja össze az egymásból következő és egymást felerősítő negatívumokat.⁸¹ Kívánatosnak tartotta, hogy az egyetemi tanárok munkája ne korlátozódjék az előadások megtartására, hanem publikációkon keresztül mérjessenek meg a tudományos közvélemény előtt. Az európai kultúrállamok gyakorlatára hivatkozva egyenesen azt javasolja, hogy az egyetemi oktatói státusok betöltését minden esetben tudományos munkássághoz kössék.⁸²

Többször állást foglalt a harmadik egyetem felállításának kérdésében. Az elképzelés megvalósítását csak abban az esetben tekintette reálisnak, ha előtte a második — ti. a kolozsvári — felszerelése a modern követelményeknek megfelelően megtörtént. Előtérbe állítva a nemzetiségi szempontokat, elvetette azt a javaslatot, hogy az új egyetem Pozsonyban találjon otthonra. „Csak olyan harmadik egyetemet tudnék pártolni, mely épen a magyar nemzeti érdek szempontjából terveztetik . . . Bármily fokra fejleszti is

⁷⁹ 1890. I. 29. KN 1887—92. XV. 321. öü. 349—351. „Nekem Newton, Darwin, Linné kell, kik az értelem és tudomány fejlődését tanítják, a mit az önök classicus tudományaiból sohasem tanul meg az ifjúság, ti. az absolut igazságot és törvényeit, melyeket más, mint mathematicai tudomány által megtanulni nem lehet” — érvel Herman Ottó a „dogmatizmus” védelmezőivel szemben. 1883. IV. 3. KN 1881—84. XI. 215. öü. 289.

⁸⁰ 1890. I. 29. KN 1887—92. XV. 321. öü. 350.

⁸¹ 1890. I. 28. KN 1887—92. XV. 320. öü. 322.; 1882. XII. 16. KN 1881—84. VIII. 155. öü. 248.

⁸² 1887. II. 17. KN 1884—87. XV. 324. öü. 326.

végső következményében az eszmék tisztázását, mint a tudományok legfőbb érdekét”⁸⁹, az állam az ún. nemzetiséglakta vidékek kulturális intézményeit, soh’ sem alapíthatja meg ott a magyar szellemnek azt a hatalmát, melyet elnyerhet azzal, ha alföldi városainkat fejleszti” — agitált Szeged mellett.⁸³ Azt remélte ugyanis, hogy az alföldi város egyeteme alkalmas lehet arra, hogy „megadja a magyar kultúrának azt az igazi magyaros zamatot, a melyet a kultúra nem nélkülözhet”.⁸⁴

4. A demokratikus tudományos közélet intézményes feltételei

A közművelődési program végrehajtása a tudományos közélet megfelelő demokratikus kereteinek kialakítását feltételezte. Herman úgy ítélte meg, hogy a magyarországi viszonyok a kívánalmaktól messze elmaradnak, hogy a tudományos élet társulatok, azon belül is néhány — a fiatal tehetségek kibontakozását féltékenységből akadályozó — ember monopóliuma. Különösen kártékonynak nevezte a korábbi évtizedek szemléletét meghatározó, a még az egykorú elképzeléseket is erősen befolyásoló Toldy Ferenc működését, tudományos közéleti szerepét, s elutasította a szépirodalom jelentőségét a tudományos irodalommal szemben egyoldalúan felértékelő, s ezzel az utóbbit „ignoráló” fellépését.⁸⁵ Hasonlóképpen értékelt Margó Tivadar és Than Károly szerepét a természettudományok területén, mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy gyengén és keveset dolgozó embereik a szakmai kérdések eldöntésében abszolút hatalommal rendelkeznek.⁸⁶

Külön kiemelte a negatív jelenségek közül a hivatástudat hiányát, azt, hogy legtöbbször csak a pénzszerezés egyik formáját keresik a tudományos munkában, s így a különböző intézmények „tudományos mázzal bevont tisztviselőktől” hemzsegnek.⁸⁷ Káros körülménynek nevezte a kutatók — függetlenségüket is megkérdőjelező — anyagi kiszolgáltatottságát. Ő maga a képviselői mandátum elfogadásával igyekszik megteremteni az önálló tudományos munka hiányzó feltételeit, s e pozícióból a társadalmi nyilvánosságra is hatást gyakorolva támadja az Akadémiát, a Kisfaludy Társaságot, az egyetemet s az összes fontos intézményt kezében tartó klikket.⁸⁸

A demokratikus tudományos közélet alapelemeit a vita és a publikálás szabadságában, az őszinte, nyílt, hátsó gondolatok nélküli polémiákban, egymás véleményének és személyének tisztelőben tartásában jelölte meg. Még az antidarwinista Fuchs Tivadar irányában is követeli a sajtószabadságot, „a discussio szabadságát, folytonosságát, tehát végső következményében az eszmék tisztázását, mint a tudományok legfőbb érdekét”⁸⁹,

⁸³ 1893. XI. 22. KN 1892—97. XIV. 254. öü. 298.; 1890. I. 28. KN 1887—92. XV. 320. öü. 323.

⁸⁴ 1890. I. 28. KN 1887—92. XV. 320. öü. 323.

⁸⁵ Herman, 1887/3. Vö. Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Kolozsvár, 1868. jan. 30. TTM-K.; Székely Sándor, 1955. 22.; Herman Ottó levele Grünwald Bélának. Bp. 1888. febr. 29. OSZK-K.

⁸⁶ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1893. júl. 23. OL R. 90. 6390.

⁸⁷ Herman Ottó levele Horváth Géának. Doroszló, 1876. szept. 28.; Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1907. szept. 29., 1908. szept. 5. TTM-K.

⁸⁸ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23. OL R. 90. I. 6390.

⁸⁹ Herman, 1888/2. 12.

mert véleménye szerint a „társadalmilag gyakorolt praeventív kritika káros, akadályozza a kezdők önálló kibontakozását, kényszerű változtatásokba kényszeríti őket”.⁹⁰ Kossuthnak írva beszámol arról a tervéről, hogy „jövő évben (1884) folyóiratom mellett »Szemlét« fogok adni, mely objektív kritikának lesz szánva”. Így kíván ugyanis fórumot teremteni a hatalmat monopolizálók korlátlan — a klikkszellem befolyását tovább erősítő — publikálási lehetőségeit bírálók számára.⁹¹

Elutasította, mert tudományellenes jelenségnek tekintette a hibák elhallgatására irányuló, rossz értelemben alkalmazott „collegialitást”, a tudományos szempontokat nélkülöző „pajtáskodást”⁹², és sajnálattal tapasztalta, hogy az sokszor egyszerűen gyávaságból eredő cinkos hallgatással párosul. „Itt a nagy bökkenő, hogy az emberek nem vállalnak harcot és hagyják veszni az igazságot, nem véve észre, hogy a tudatlanságot istápoljuk” — panaszkodik Lóczy Lajosnak.⁹³ A hallgatással egyenértékű vétségként szólt a durva, rosszindulatú hangnem felerősödéséről, mely szintén „tudományos művelődésünk közveszedelmét alkotja és legfőbb akadálya annak, hogy igazi tudományos közszellem kialakuljon”.⁹⁴ A személyeskedések gyakorlatának mellőzése érdekében szögezi le Apáthy Istvánnak írva, hogy bár „nézeteink több pontban térnek el egymástól, erre nézve méltóztassék tudomásul venni, hogy legfőbb érzetem szerint én Önnek ellenfele nem vagyok”⁹⁵; és a nyilvánosság előtt sem késik kijelenteni, hogy a számára oly lényeges nemzeti egység megóvása érdekében — amennyiben az nem történik a tudományos etika rovására — „én ma beérem a jóval s a fősúlyt nem a kritikára, hanem a példaadásra s az ifjú erők buzdítására fektetem”.⁹⁶

Herman már pályája kezdetén úgy ítélte meg, hogy a „nemzet szellemi életének s így értékének kifejezői s képviselői, mindig és mindenkor annak tudományos intézménye voltak és lesznek”. A tudományos munka megfelelő szintű végzéséhez az információk megsokszorozódásának időszakában szükségesnek látta a kutatók tevékenységét koordináló, egyben a specializálódás feltételeit megteremtő intézmények jelenlétét. Elképzeléseinek pozitív gyakorlati megvalósítását tapasztalta a Szily Kálmán elnöklete alatt működő Természettudományi Társulatban, amely a tudományművelés intenzív és extenzív formájának összeegyeztethetőségét bizonyította számára, sokban meghatározva álláspontjának alakulását. A tudományos társulatok megalakításának halaszthatatlan szükségességét hangsúlyozta Hunfalvy János már 1859-ben: „Elszigetelten dolgozó embe-

⁹⁰ Herman, 1886/3. 172.

⁹¹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23. OL R. 90. I. 6390.

⁹² Herman Ottó levele Simonyi Zsigmondnak. Bp. 1901. júl. 24. MTA-K Ms. 102666/13. „Jankó felkereste Melichet. Arra kérte, hogy „ne bírálja meg művét, és kiéreztem, hogy hajlandó a kérést teljesíteni. Ez a legifjabb generáció még akkor is összetart, a mikor rossz” — írja felháborodottan ugyancsak Simonynak. Feketehegy, 1901. aug. 6. MTA-K Ms. 12666/13.

⁹³ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Lillafüred, 1907. szept. 29. TTM-K. Vö. Herman Ottó levele Apáthy Istvánnak. Bp. 1900. máj. 25. OSZK-K.

⁹⁴ Herman Ottó tiszteletbeli tag levele Szalay Imrének, a Magyar Néprajzi Társaság elnökének. Bp. 1909. márc. 22. Lásd: Ethnographia, 1909. 1. sz. 256.

⁹⁵ Herman Ottó levele Apáthy Istvánnak. Bp. 1887. nov. 7. OSZK-K.

⁹⁶ Herman, 1886/4. 329. Vö. Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1907. dec. 5. TTM-K.

rek most már sokra nem mehetnek; egyes ember sem az óriásilag növekedő tudományt nem képes magába fölvenni s átfogni, sem a szükséges eszközöket és tudományos készségeket nem bírja magának megszerezni . . . Központokra van szükség, melyek körül az egyesek egybegyűlhessenek s egyesült erővel a tudományok terjesztésén és gyarapításán munkálkodhassanak; intézetekre, melyeknél fogva az illetők minden idejüket a tudományos foglalkozásnak szentelhessék.”⁹⁷

A meghirdetett program megvalósítása azonban igen lassan haladt. 1867-ben Herman még úgy ítélte meg, hogy Budapesten „nincsen valóban számbajöhető tudós kör, a szó komoly és teljes értelmében”, s hogy nagy küzdelemre van szükség a körülmények megjavításához. Minden energiáját, szervezői képességének teljes egészét az ügy szolgálatába állítja. Munkája eredményét jelzi többek között a Magyar Ornithológiai Központ létrehozása. Nagy szerepet vállal a Magyar Néprajzi Társaság 1889-es megalakításában, egyetemes színvonalú programjának kidolgozásában, még inkább 1892-es újjászervezésében. Vállalkozása jelentőségét az Ethnographiában közzétett felhívásában így fogalmazza meg: „Magában már törekvésünknek e vázlata is elégségesen bizonyítja, hogy itt a népelet és néplélek ezerféle megnyilatkozásának, minden egyes vonásának felgyűjtése, tehát nagy munka előtt állunk, melyet csak az egyesült erő és czélszerű munkafelosztás győzhet le sikeresen.”⁹⁸

Felismerte, hogy az egyes részterületeken elért eredmények csak átmeneti jellegűnek bizonyulnak, amennyiben nem találkoznak helyes központi irányítással, az egész magyar tudományos életet átfogó szervezettséggel. Megkülönböztetett figyelemmel fordult azért a nemzeti tudomány letéteményesének tekintett Akadémia felé, és meglehetősen sötét színekkel festette meg annak helyzetét. Kifejti, hogy az Akadémia felépítése és működése korántsem felel meg a kor igényeinek, s nemhogy elősegítené a fejlődést, hanem kifejezetten gátolja azt. „A tudományok terén a specializmus korát éljük . . . Le is tűnt az a korszak, a mely a czéhes Akadémiákat létrehozta, a melyekben a »univerzális tudóság« létezett . . . Az önálló tudományos republica aztán a fejlődésnek természetes követelménye, mert csak ez engedi meg a céltudatos és czélszerű rendelkezést — más nem. És mit látunk Akadémiánknál? A szakosztályok autonómiával nem bírnak, leglényegesebb indítványok felett nem az osztály, ti. a szakértő rész, hanem az Akadémia plénuma határoz.” Mindehhez pedig bürokratizmus és a személyes érdekek miatt a minden változást elutasító vezetők önző, féltékeny magatartása társul. A felsorolt negatívumok ismeretében természetesnek találja, hogy az Akadémia iránti érdeklődés csökken, és a legjobb tudósok a tudomány társadalmi feladatának megvalósításához megfelelőbb kereteket kínáló különböző tudományos társaságok felé áramlanak, melyek népszerűségének rohamos növekedését az önállóság iránti vágy és szükséglet kielégítésével magyarázza.⁹⁹

⁹⁷ Hunfalvy János, 1859. 87—89.; Herman, 1871/2. A „külföldi legkitűnőbb intézetekben is rendszeresen egy disciplinára van kiválóan minden ág berendezve és az illető tanár a legkitűnőbb eredményeket érheti el, mert egy tárgyra fordíthatja egész tevékenységét”. 1884. I. 23. KN 1881—84. XIV. 294. öü.175.

⁹⁸ Herman, 1892/2. 251.; Herman Ottó levele Horváth Gézának. Doroszló, 1876. máj. 19. TTM-K. Vö. Hermann Antal levele Herman Ottónak. Bp. 1887. dec. 1., 1890. nov. 25. MTA-K Ms. 259/37., 243.

⁹⁹ Herman, 1878/2. 201—202.

Kifogásolja az Akadémián belül uralkodó despotikus szellemet, a vezetők összetételében és szakképzettségében megnyilvánuló hiányosságokat. Nem is kíván olyan testületnek tagja lenni, melyben a „döntés főbb része oly dignitáriusoké, kiknek méltóságos voltát nem bolygathatom ugyan, de akiknek tudományos értékéről nekem — tudományos munkálataik sajnos hiánya miatt — fogalmam sincsen” — írja az akadémiai tagság gondolatát magától elhárító levelében, feltehetően Arany Jánosnak.¹⁰⁰

Az Akadémia felépítését bíráló Herman a tudomány szükségszerű centralizációja mellett bizonyos decentralizáció végrehajtását szorgalmazza. A „magyar tudomány gyarapodását nem ott keresem, hogy csak a fővárosban legyen a hozzá való alkalom, hanem kell, hogy az decentralizáltassék és minél több ponton, minél több könyvtár váljék hozzáférhetővé országszerte”.¹⁰¹ A különböző tudományos társaságok növekvő népszerűségéből a kívánt folyamat spontán megindulására következtet. „Itt a csendes, egyenletes, buzgó munkálkodás a fő. Mindebből következik a decentralisatio szükségessége” — szól 1904-es felhívása a Budapesti Szemlében.¹⁰² A központosítás és a decentralizálás helyes arányait keresve az utóbbi túlhajtásában rejlő veszélyekre is figyelmeztet, és annak bekövetkezésével magyarázza a német tudományban eluralkodó, egyoldalú, a tudományos vitát személyes háborúskodássá változtató mozzanatok tartós jelenlétét.¹⁰³

A tudományos közélet fontos, az adott nemzet fejlettségi színvonalát is tükröző fórumának tekintette a múzeumokat. „A múzeum hivatva van arra, hogy hazánkat bizonyos oldalról kimerítően ismertesse, még pedig ismertesse úgy, hogy más országokkal v. tulajdonképpen a tudománnyal lépést tartson minden tekintetben” — állapítja meg.¹⁰⁴ Értékét, a közművelődési szempontokat tőle érdekes módon kissé háttérbe szorító megállapítása szerint „csakis az irodalmi productum (akár a közvetlent, azaz: egy intézetnek rendes kiadványa, akár közvetett, azaz: amelyhez az anyagot szolgáltatata — vesszük) határozza meg . . . A többi kifolyásai másodrendűek, pl.: az a benyomás, felvilágosítás, útbaigazítás, amelyet a szemlélődők zöme tárgyai megtekintéséből meríthet.”¹⁰⁵ Az alábecsült funkciók valódi jelentőségéről a későbbiekben saját negatív tapasztalatai alapján győződhetett meg. Wlassics Gyulához intézett 1898. június 16-i parlamenti beszédében felrója, hogy mióta ösfoglalkozási gyűjteménye alapjait 1885-ben lerakta, „került az padlásokról kamrákba, . . . hevert zugokban, földrehányva, minden felügyelet nélkül; sok része elpusztult . . . De még ma sincsen meg a mód arra, hogy a gyűjteményeket teljes authenticitással, tehát úgy állíthassuk fel, hogy igazán szolgálatot tehessenek az összehasonlító néprajzi fontos tudományszaknak.” Különö-

¹⁰⁰ Herman Ottó 1884-es hírlapi nyilatkozata. Lásd: Lambrecht Kálmán, 1920. 176.; Csaba József, 1958. 122. Vö. Herman, 1898/2. 139. A „francia akadémiaira csak olyan tudósok juthatnak be, a kik maguknak már nagy érdemeket szereztek az irodalom és a tudományosság terén” — utal a helyesnek tartott gyakorlatra. 1889. V. 27. KN 1887—92. XII. 254. öü. 269. Vö. 1886. II. 5. KN 1884—87. VIII. 176. öü. 301.

¹⁰¹ 1890. XI. 29. KN 1887—92. XX. 420. öü. 215.

¹⁰² Herman, 1904/1. 474.

¹⁰³ Herman, 1881/2. 11.

¹⁰⁴ Herman, 1866/2. 87.

¹⁰⁵ Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Kolozsvár, 1868. okt. 27. TTM-K; Herman, 1878/2.

sen elszomorítónak látja a hazai állapotokat, amikor a skandináv és a német múzeumokéval veti azokat egybe.¹⁰⁶

A tudományos fejlődés elengedhetetlen feltételének tekintette a vélemények kicserélésének lehetőségét. Ezt a funkciót Magyarországon sokáig a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése töltötte be. Herman úgy ítélte meg, hogy bár a gyülekezet csupán létével is pozitív szerepet töltött be a reformkorban és az abszolutizmus idején, a hetvenes évekre minden haladó vonását elvesztette, és az egyszerű mulatozás színterévé, laikusoknak kirándulási lehetőségeket biztosító, idejétmúlt intézménnyé vált. Jelentőségének rohamos csökkenésében és teljes térvésztésében az is közrejátszott szerinte, hogy „az encyklopédia mellett tért foglalt a szakszerűség, bekövetkezett a munkafelosztással a szakok erősödése, ügyeik megbeszélésére egy vándorgyűlés szakosztálya szűk lett”. A felsorolt szakmai és emberi gyengeségek együttesen arra a szintre süllyesztették a vándorgyűléseket, hogy amennyiben azonnali gyökeres megreformálásukra nem kerül sor, további működésüket Herman egyenesen feleslegesnek tekintette.¹⁰⁷ Nem értékelt sokkal pozitívabban a negyedik nemzetközi ornitológiai kongresszust sem, s azt a fentebb bírált vándorgyűlésekhez hasonlította. Elmarasztaló véleményét a következőkkel indokolta: „A londoni ornitológiai összejövetel sem volt kongresszus a szónak bevett, helyes értelmében; nem volt kitűzött tárgya, a melyet nemzetközileg megvitatni és esetleg eldönteni lehetett volna. Mindenki azt hozta, a mije épen volt és iparkodott érvényesíteni, a hogyan tudta.” Rövid volt a rendelkezésre álló idő is, „a mi ellene van minden behatóbb vitának, mely nélkül az eszmék tisztázása, esetleg a döntés lehetetlen”. Jövőre vonatkozó megoldásul azt javasolja, hogy egy kongresszus lehetőleg egy, legfeljebb két témát tűzzön csak napirendjére.¹⁰⁸ Bírálata korántsem tekinthető rosszindulatú, elvont elméletieskedésnek. Megalapozottságát önmagában is elegendően bizonyította a kritikában kifejtett elvek alapján megrendezett 1891-es budapesti ornitológiai konferencia, mely mintául szolgált minden utána következő kongresszus számára.¹⁰⁹

A nemzeti tudomány fokmérőjeként vizsgálta továbbá az elsősorban általánosabb jellegű kiállításokat. Megfigyelte, hogy a kezdetben egyértelműen domináló ipari és gazdasági keretek közé fokozatosan nyomult be a művelődés, a tudomány és a művészet, s követelt magának egyre nagyobb területet. A világkiállítások jellegében bekövetkező változásokat felismerve már 1891. december 9-i országgyűlési beszédében a millenniumi kiállítás olyan előkészítését és tervezését szorgalmazta, hogy az alkalmassá váljon Magyarország valóságos értékeinek bemutatására.¹¹⁰

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy Herman, a tudós munkáját rendkívül felelősségteljes állampolgári feladatnak tekintette. Felismerve a tudomány

¹⁰⁶ Herman, 1898/1. 258—259.; 1881. V. 13. KN 1878—81. XIX. 397. öü. 26—27.; 1890. I. 31. KN 1887—92. XVI. 322. öü. 21.

¹⁰⁷ Herman, 1879/2. 313.; Herman, 1879/3. 389.

¹⁰⁸ Herman, 1905/1. 570.

¹⁰⁹ Vö. Herman, 1971. 102—103.

¹¹⁰ Herman, 1902/1. Vö. Ethnographia, 1891. 10. sz. 404—405.

társadalmi és gazdasági, nemzeti és egyetemes történeti jelentőségét, annak művelését a politikusi tevékenységtől elválaszthatatlan cselekvésként fogta fel. Munkásságának egyik központi célja a nemzeti tudomány megteremtésére irányult, de azt csak az egyetemes tudományműveléssel összhangban, ahhoz szorosan kapcsolódva tartotta megvalósíthatónak. A nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedést, a hazai és a külföldi gyakorlat harmonikus egyeztetését számos egyéni vállalkozásával igyekezett előmozdítani. Világosan látta, hogy a tudományoknak tulajdonított politikai funkció betöltése demokratikus tudományos közéletet és egészséges közművelődést feltételez. Kíméletlen bírálatban részesítette Toldy Ferenc károsnak ítélt, 1876-ban bekövetkezett halálát követően is erősen ható közéleti szerepét. Sürgette a tudományos intézetek, mindenképp az Akadémia kor követelményeinek megfelelő átszervezését, és követelte a publikálás és a tudományos vita szabadságának biztosítását. Leleplezte a csupán az egyéni érvényesülést szem előtt tartó, a tudósok és a közönség közé merev elválasztó vonalat húzó törekvéseket. Külföldi megfigyelései arról győzték meg, hogy a társadalmi és a nemzeti fejlődés a közművelődés színvonalával egyenes arányban áll, s mélyen demokratikus társadalmi tartalmat adva a nemzeti tudomány jelentésének, törekedett arra, hogy a lehető legszélesebb rétegek számára tegye lehetővé a tudomány eredményeinek befogadását. E program megvalósításának részeként teremtette meg saját szakterületén az addig hiányzó tudományos műnyelvet, szorgalmazta a kítűzött feladatok végrehajtásához szükséges alapokat biztosító magyarországi oktatási rendszer korszerűsítését. Elképzelései az Eötvös József által megfogalmazott közoktatási törvényhez képest nem jelentenek minőségileg új koncepciót. Mint a fennálló viszonyok vizátságait és hiányosságait leleplezni hivatott ellenzéki politikusnak nem is önálló, új teoretikus alapvetések kidolgozása volt feladata. Egyetemes érvényű, a korabeli modern szempontokból kiinduló kritikai észrevételei sokkal inkább aktuális problémákra, a hivatalos normáktól elszakadó, azokkal éppen ellentétes gyakorlatra irányultak. A dualizmus oktatási rendszerét megalapozó politikusok hozzáértését és pozitív céljait nem kérdőjelezi meg, annál inkább kárhoztatja azt, hogy a későbbi kormányzat kultúr- és oktatáspolitikája a szakmai szempontokat aktuálpolitikai érdekeknek rendelte alá, s az iskola-rendszer fejlődését úgy befolyásolta, hogy az egyre kevésbé felelt meg a „demokrácia és a társadalmi haladás ezen túlmutató követelményeinek”.¹¹¹

5. Korszerű elképzelések — ellentmondásos gyakorlat

(A tudomány anyaggyűjtés és megismerés kérdései)

A tudomány művelőivel szemben felállított magas szintű követelmények teljesítése a feladatok összetettségének megfelelő, s azok színvonalával egyenértékű módszertan kialakítását kívánta meg. A tudományos megismerésről vallott, a mindennapi munká-

¹¹¹ Magyarország története, 1978. 873–892. A korábbi évtizedekre lásd: Magyarország története. 1979. 1395–1476.; Felkai László, 1979.

ban vezérelvként alkalmazott felfogását Herman az egyetemes szempontokból kiindulva, a nemzetközi szakirodalom tanulmányozásából szerzett tapasztalatok felhasználásával alapozta meg. Mivel a világot egymással kölcsönhatásban álló jelenségek egységes rendszereként fogta fel, egységben képzelte el annak megismerését is. Ennek megfelelően hangsúlyozta az egyes részterületeket vizsgáló tudományok összmunkájának szükségességét, s csak ezen az úton látta megvalósíthatónak azt a hatvanas évek Európájában általánosan teret hódító comte-i pozitivistá célt, hogy a világ, annak minden vonatkozása a sokoldalú összefüggések figyelembevételével, a maga teljességében kerüljön bemutatásra.¹¹² Elképzelései megvalósítására törekedve maga is több tudományban dolgozott. Sokirányú működését az egykorú nemzetközi tudományos életben fellelhető analógiák alapján nem tekinthetjük rendhagyónak. Ő maga is aktív kapcsolatot tartott fenn Virchovval, Bastiannal és Vogttal, akiket az anatómia, antropológia, archeológia és a néprajz — Waitz irányelveire alapozott — egyidejű művelése egyaránt jellemzett. Hosszú évtizedeket felölelő barátságot tartott fenn ugyanakkor Finschsel, aki szintén természettudósból vált néprajzossá, és ugyancsak jól ismerte a természettudományokkal, az etnografiával, a paleoetnológiával és a politikával egyidejűleg foglalkozó angol Lubbock tevékenységét. Korántsem nevezhetjük tehát a specializálódás első lépéseit ugyan már maga mögött tudó, de az átfogó elméleti munkákat ugyancsak nélkülöző magyar tudomány „elkésett jelenségének” vagy „anakronisztikus figurának”, hiszen egykorú aktualitását a külföldi példák mellett a különböző szakterületeken elért eredményei önmagukban is bizonyítják.¹¹³

A tudomány komplexitásáról vallott nézeteit lényegre mutató tömörséggel fejti ki a Magyarország pókfaunája című könyvében. „... ha az élet a természeti erők összességének eredménye, akkor problémájának megoldását is csupán csak mind azon diszciplínák összeműködésével, a melyekre az emberi tudás fölosztható, kísérhetjük meg... és mert e kölcsönösségből foly az összes tudás, az is következik, hogy mihelyt e kölcsönösséget elejtjük, egyoldalúvá válik működésünk s okvetlenül tévednünk kell” — az eltúlzott specializálódást a beszűkülés és a tévedés forrásának megjelölő megállapítása szerint.¹¹⁴ Visszatérően bírálja a mereven elkülönülő szakkutatások módszerét. „És mit akar a gróf az ethnográfus és történetíró elválasztásával? Van ezek között határ?”¹¹⁵ — teszi fel a kérdést a kaukázusi expedíciók vezetőjének, Zichy Jenőnek, s a válaszára önmaga vállalkozik: „a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképpen ellaposodáshoz vezet — és megfordítva: a történet, megfelelő vonatkozásaiban, tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad”.¹¹⁶ Munkáiban a két tudó-

¹¹² Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 71.; Smith, 1969. 23.; Mühlmann, 1948. 87.; Németh G. Béla, 1976. 18.; Lambrecht Kálmán, 1920. 146.

¹¹³ Vö. Herman, 1971. 9.; Lambrecht Kálmán, 1920. 145.

¹¹⁴ Herman, 1876—79. II. 9., 25. Lásd. Székely Sándor, 1955. 41., 44.

¹¹⁵ Herman, 1898/3. 454.

¹¹⁶ Herman, 1909/1. XII. Lásd: Herman, 1971. 68. „... úgy intézem a dolgot, hogy a tárgyi résszel a nyelvi és történeti egybefoglaltassék. Mély meggyőződésem, hogy az az »ethnographia«, a mely nem így készül, vezethet »érdekességhez«, »fontosságához«, de azokhoz a tanulságokhoz, a melyek megmondják: miért érdemes és miért fontos ez vagy az? azokhoz nem vezethet” — fejti ki Herman Ottó Munkácsy Bernátnak írott levelében. Alsó-Hámor, 1898. szept. 9. MTA-K Ms. 10281.

mányág eredményeinek együttes felhasználására törekszik, amikor nem kevésbé neves történészek, mint Tagányi Károly és Takáts Sándor közreműködésével történeti forrásokkal veti egybe recens gyűjteményeit. Többször rámutat a geológia és a régészet történeti kutatásokba való bevonásának elengedhetetlen szükségességére, és egyik legfőbb céljának azt tekinti, „hogyan a historikusok ne süllyedjenek teljesen ignorációba, oly szakokkal p.o. a geológiával és anthropológiával szemben, amelyeket ma már ignorálni nem lehet és nem szabad”.¹¹⁷

Megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított Herman a természettudományoknak, mert — elfogadva Kossuth érvelését — úgy látta, hogy azok „napról-napra határozottabban uralkodnak az emberiség sorsa felett és adnak irányt, és szabnak törvényt jövődjének”.¹¹⁸ Korántsem gondolt azonban a természet- és társadalomtudományok szembeállítására, sőt éppen azok összekapcsolásával törekedett — még ha az előbbi szerepének akkoriban szokásos felértékelésével is — az egyetemes szempontok érvényesítésére, a haladás érdekeinek szolgálatára.¹¹⁹

A tudományok egységét hirdető álláspontjával Herman nem az előrehaladó specializációs folyamat ellen kívánt fellépni. Azt maga is a fejlődés rendkívül fontos ösztönzőjének és egyik alapfeltételének nevezte, s csupán az eszközt célnak tekintő erőszakos felparcellázással, az összefüggéseket mesterségesen szétválasztó eljárással szemben emelte fel szavát. Konceptiójának dialektikus jellegét a Magyar Néprajzi Társaság választmányi ülésén elmondott 1892. március 26-i beszéde hűen tükrözi. „Egyet tudnunk kell és ez az, hogy az emberi ismeret problémáit csupán és egyedül a munkafelosztás alapján oldhatjuk meg, mert csupán és egyedül ez utóbbi szülte a szakokra való elosztást; mert alapjában véve, ha valami egyetemes, úgy a tudomány minden bizonyonnyal az. És éppen ezért az egyetemes szakok között a határvonalat élesen megvonni nem csak bajos, hanem lehetetlen is; mindazonáltal a munkát föl kell egymás között osztanunk, ha nem akarunk visszafejlődni az encyclopaedizmusba. Pedig nem akarunk, mert meg kellene tagadnunk mindazt a haladást, a melyet éppen a munkafelosztásra alapított specializmusnak köszönünk.”¹²⁰

A tudományos munkamegosztás módszertani megalapozásában a biológus Linné tevékenységének tulajdonítja a legfőbb, szerinte a többi tudomány számára is példát nyújtó érdemeket. A svéd tudós fellépésének igazi jelentőségét abban jelöli meg, hogy — míg előtte „az ismeret úgyszólván az egyénhez volt kötve, vele fejlődött — de sírba is szállott” — a binominális (kétnyelvű) nomenklatura bevezetésével olyan, a biológiai kutatásokat forradalmasító és napjainkban is nélkülözhetetlen rendszer alapjait fektette le, mely lehetővé tette az állatvilág rendszerének áttekintését, és megteremtette annak

¹¹⁷ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1907. márc. 20. TTM-K; Herman, 1892/3. 253.; Herman, 1893. 2–3.; Herman, 1899/1. 80., 82.; Szabó József, 1863. 312.; Brassai Sámuel, 1862. 244.

¹¹⁸ Herman, 1876–79. II. 20. A természettudományok hazai helyzetéről lásd: Várkonyi Ágnes, 1973. II. 307. „A magyarság számára létkérdés a természettudományok művelésének foka.” Szily Kálmán, 1877. 136.

¹¹⁹ Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 39., 53.; Németh G. Béla, 1976. 9., 40.; Székely Sándor, 1955. 30.

¹²⁰ A néprajzi társaság reformja. Ethnographia, 1892. 5. sz. 210. Lásd még: Csermák Géza, 1955. 497. Vö. Ratzel, 1887. 19.

a lehetőségét, hogy a megállapított keretet a megfigyelt új alakok beépítésével fokozatosan tágítsák. Jól látta egyúttal azt is, hogy Linné műve korántsem tökéletes, s azt egy olyan épület első kövéhez hasonlította, melynek tégláit végül is a munkamegosztás hordja majd össze.¹²¹ Kiemelte, hogy csak a svéd tudós nyomdokain haladva bontakozhatott ki az a széles körű nemzetközi munkamegosztás, melybe szinte egész Európa legképzettebb tudósai kapcsolódtak be, előkészítve ezzel az evolucionizmus elméletének kialakulását és elterjedését.¹²²

Elméleti ismeretei és a fejlett európai országokban megvalósuló gyakorlat példájából kiindulva sajnálattal állapította meg, hogy Magyarországon a kívánatosként ábrázolt fejlődés feltételei hiányoznak. A továbblépést akadályozó negatív jelenségeket vizsgáló írásában kifejtette, hogy a kisszámú és még igen zsenge értelmiség a rendelkezésre álló igen szerény anyagi erőforrások következtében, valamint az intézetek működését meghatározó rossz szabályok hatására szétforgácsolódik. Fokozza a nehézségeket ugyanakkor a tudósok társadalmi helyzetének rendezetlensége, a sikeres munkához okvetlenül szükséges anyagi alapok hiánya is.¹²³

Az átfogó, enciklopédikus jellegű feldolgozások és az egyes részletkérdések tisztázására irányuló speciális kutatások megfelelő arányát vizsgálja azokban a megnyilvánulásokban, melyek arra a kortársakat élénken foglalkoztató kérdésre kerestek magyarázatot, hogy a szintézisalkotások vagy az azt megelőző aprólékos elemzések jelentik-e a tudományos eljárás helyes irányát. Bár álláspontját a pozitivisták enciklopédikussága erősen befolyásolta, az egzakt tényanyag jelentőségét nem értékelte alá. Törekvései sokkal inkább irányultak a két megközelítés harmonikus egyeztetésére. „Hiába írunk mi egy nagy kör kis részleteiről, mielőtt hogy a nagy körről általános képet nyújtotunk volna annak a társadalomnak, a melyre hatni kívánunk . . . Mi egyes rendek monográfiáit dolgoztatjuk ki, nyilván úgy gondolván az ügyet: ha majd valamennyi rend monografice meglesz, lehet főművet írni. Igen ám! de ez a feldolgozás egy századig is eltarthat, mit csinál addig a művelődés, a haladás, főképpen pedig a terjeszkedés? . . . Mindezeket jól megfontolva, én csak oda jutottam, hogy ha az entomológiai monográfiákkal szolgálni, hódítani akarunk, . . . írjunk először egy általános Entomológiát; legyen az hézagos is, mégis egy teljes képet fog nyújtani s mindenesetre sok emberben fel fogja ébreszteni az érdeklődést a részletek, tehát a monográfiák iránt is” — szembesíti véleményét az általa megvalósulónak látott gyakorlattal.¹²⁴ A felállított normák megsértése, az atomizált egységekben eltévedő tudományművelés következményeként az egyetemes kultúrától való elszakadás és a provinciális beszűkülés veszélyével számol

¹²¹ Herman, 1976—79. II. 13—17. Vö. Herman, 1887/1. II. 558.; Herman, 1887/1. I. 48.; Herman, 1881/1. 49., Mühlmann, 1948. 47—49.; Herman, 1866/1.

¹²² Herman, 1876—79. II. 15.

¹²³ Herman, 1878/2. 203—204.

¹²⁴ Herman Ottó levele Horváth Gézáknak. Bp. 1878. febr. 6. TTM-K. Vö. Herman, 1888/4. 63. K. Kovács László megállapítása szerint Herman „tipikus képviselője az encyclopedikus érdeklődésű evolucionista, természettudományi beállítottságú tudósnak, akit csak a nagy összefüggések és a fejlődés logikusan felépíthető sorozatai érdekelnek . . . eredetelméletei inkább a logika bravúros konstrukcióira, mint tények igazolható sorrendjére építenek”. K. Kovács László, 1948. 6.

s azzal, hogy a tudomány képtelenné válik közművelődési feladatainak megoldására.¹²⁵ Egyetemes képet nyújtó magyar munkák megírását szorgalmazza tehát, amilyenek A magyar halászat könyvét is tekinti, s társait a Nyugat-Európában megvalósult, a közművelődés igényeit és a tudományos célokat egyaránt jobban szolgáló példa követésére szólítja fel.¹²⁶ Addig is, amíg a kívánt alkotások megszületnek — áthidaló megoldásként a hiányok pótlására —, az adott témát egyetemes összefüggésekbe ágyazó bevezetők megírását javasolja, s ha kell, számon is kéri munkatársaitól. „Ön felhossa, még pedig igen szépen Darwint, Önnek kell hogy legyenek általánosabb értékű tételek bevezetésére alkalmas tapasztalatai s ha ezeket a mű élére állítja, az egészet emelni fogja”¹²⁷ — figyelmezteti Horváth Gézát, mert úgy véli, „hogy a ki bár csak egy családdal is úttörő, készen kell, hogy legyen az általános vezérelvekkel az egész rendre nézve”.¹²⁸

A tudományos megismerésről vallott felfogásának lényegét Herman az Ethnographiában megjelent írásában foglalja össze. A leíró etnográfáról szólva, de az elmondottaknak általános érvényt tulajdonítva szögezi le, hogy a megismerési folyamat három alapelve „a megfigyelés hűsége, a jellemzőnek a kifejtése és az összehasonlítás belevonása”.¹²⁹

A tapasztalást a tudományos megismerés egyik legfontosabb kategóriájává avató szemlélet elsősorban Buckle közvetítésével jutott Magyarországra. Nagymérvű elterjedését jelezte többek között Pauler 1870-ben elhangzott kijelentése, mely szerint: „Attól az iskolától lehet a tárgyszerű felvilágosítást várni, melynek legismertebb, ha nem legkitűnőbb képviselője Buckle Tamás”¹³⁰; valamint a 19. századi tudományos mozgalmak egyik legjellemzőbb vonását „az exact tudományok vívmányainak” térhódításában megjelölő Dapsy László recenziója.¹³¹

A pozitív tényanyag mindenek felett álló jelentőségét hirdető felfogása már a Magyarország pókfauunája című könyvében érvényre jutott: „Már pedig igaz marad az mindig, hogy a kritika csak pozitív adatok után ítélhet, a tudomány pedig csak azt fogadhatja be, a mit mindenkor újból is megbizonyíthat.”¹³² A pásztor díszítés eredeti magyarságát megkérdőjelező külföldi állításokra válaszolva a tárgyi bizonyítékok felsőbbrendűségét hangsúlyozza: „a kézzelfogható bizonyítékok, a magyarság sajátos felfogását tükröző berendezések és tárgyak is, amelyek önmagukat bizonyítják és magyarázzák s a melyeknek bizonyító erejét nem csökkentheti a tudatos célzatos tagadás”.¹³³ Jellemző szemléletére,

¹²⁵ „... egy adott területnek még oly gondos kikutatásai is mindig és örökké csak kiszakított, tehát töredékes része marad a jelenségek egyetemességének s épen a határozott fogalmak megállapítására alkalmatlan; már pedig teljesen bizonyos, hogy csak a határozott fogalmak alakulásának lehetősége lehet igazi, termékery hatással a tudomány, mint a közművelődésre is” — emeli ki. Herman. 1888/4. 63—64.

¹²⁶ Herman, 1888/4. 63. Vö. Herman, 1892/2. 251.; Herman, 1971. 48.; Ratzel, 1887. 18., 60.; Várkonyi Ágnes, 1961. 157., 227.

¹²⁷ Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1875. dec. 25. TTM-K.

¹²⁸ Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1876. jan. 26. TTM-K.

¹²⁹ Herman, 1892/1. 311.; Herman, 1899/1. 12.; Várkonyi Ágnes, 1973. I. 53—54.

¹³⁰ Németh G. Béla, 1976. 16—17. Buckle magyarországi hatásáról lásd: Várkonyi Ágnes, 1973. I. 204—205.

¹³¹ Dapsy László, 1872. 176.

¹³² Herman, 1876—79. II. 19.

¹³³ Herman, 1898/1. 5.; Herman, 1895.

hogy felrója Jankónak, amiért az 11 napot töltött Asztrahán múzeumában, s a meglévő 15 halásztelep megtekintésére mindössze 3 napot szentelt. „Nálam megfordítva lett volna, ti. három nap múzeum és könyvtár, tizenegy nap közvetlen kutatás” — jelzi ellenvéleményét,¹³⁴ s valóban, A magyar halászat könyvének megírásához 7 hónapos gyűjtőkörúton vett részt, személyesen térképezve fel a Szernye-mocsarak, a Dráva-szög, az Ecsedi-láp, a Balaton, a Fertő és a Velencei-tó, a Gyilkos-tó, az erdélyi hegyi patakok, valamint a Szinva-patak anyagát.¹³⁵ A terepmunka, a személyes megfigyelés és a gyűjtés előtérbe állításában a német természettudományban 1830 körül meginduló, Hermanra az ornitológus Brehm és Naumann példáján keresztül közvetlenül ható forradalmi változások szemlélete érvényesült, melynek jelszava: „ki a múzeumból és a laboratóriumból a szabad természetbe”.¹³⁶

A tapasztalás elsőbbsége mellett érvelő Herman világosan látta, hogy a tudomány nem mondhat le a hipotézisek alkalmazásáról. A feltételezések pozitív szerepét tagadó Haynalddal szemben — egy, a későbbiekben érintendő vitában — Galilei, Newton és Leverrier példájára hivatkozva Csengery álláspontjával azonosul, elfogadva, hogy amennyiben a rendelkezésre álló források nem nyújtanak megfelelő alapot a teljes megismeréshez, hipotéziseket lehet, sőt kell felállítani, s azok mindaddig érvényesek maradnak, míg helyességüket a tapasztalás nem cáfolja.¹³⁷ Ezt az eljárást követi többek között a Magyarország pókfaunájában, előrebocsátva, hogy „biológiai rendszerem csak kísérlet, mert az irodalom nem tartalmaz elégséges anyagot s így korlátolt körben mozgó saját tapasztalataimra építem föl”;¹³⁸ valamint a magyar ház fejlődéséről felállított elméletének megalkotásában, jelezve, hogy „a föltevést nem birtam egészen kikerülni”.¹³⁹ A hipotézisek alkalmazását az őstörténet és az ősfoglalkozások kutatásában egyenesen nélkülözhetetlennek tekinti, mert szerinte „bizonyos fokig föltevés minden, a mi messze multakra vonatkozik”.¹⁴⁰ Álláspontjának helyességét teljes mértékben alátámasztották a bükki ősember felkutatásában elért eredmények. A munkálatok során egész Európában ismertté váló Kadič Ottokár geológus és Hillebrand Jenő ősrégész az ő útmutatásai alapján kezdték meg a kutatásokat, s találtak paleolit kori szakócákat. A későbbiekben Kadič igyekezett kisajátítani a barlangvizsgálatok ötletét. Túl a tudományos érdemeken, Herman módszertani szempontból is fontosnak találta, hogy utaljon saját szerepére. „Én ezt nem hagyhatom annyiban, mert ez nálam logikai következtetés volt, mely a miskolczi leletből folyt ki, ti.: ha a miskolczi lelet palaeolith, akkor a hegység megfelelő barlangjaiban még inkább kell ennek előfordulnia” — írja Lóczy Lajosnak.¹⁴¹

¹³⁴ Herman, 1900/3. 182. Lásd még: Csermák Géza, 1955. 492. Vö. Herman Ottó levele Takáts Sándornak. Bp. 1899. márc. 29. OSZK-K. Herman, 1866/1.; Herman, 1892/1. 97.

¹³⁵ Herman, 1971. 48.

¹³⁶ Vö. Herman, 1971. 75.

¹³⁷ Herman, 1878/2. Vö. Lambrecht Kálmán, 1920. 45.

¹³⁸ Herman, 1886/3. 171.

¹³⁹ Herman, 1899/1. 57.

¹⁴⁰ Herman, 1902/1. 115.; Herman, 1887/1. I. 46.

¹⁴¹ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Lillafüred, 1907. szept. 24. TTM-K.

Felfigyelt Herman a hipotézisek helytelen alkalmazásában, az elvi ellenőrizhetőség határait túllépő önkényes konstrukciók felállításában rejlő, a századforduló idealista áramlatainak kedvező légkörében különösen fenyegető veszélyre is. A kanti kriticismus érveiből merítő pozitivisták — elsősorban Buckle — hatása alatt a tapasztalati úton nem igazolható állításokkal szembeni állandó kételkedés szükségességét hirdette. „A jó szkepszis az az egészséges, indokolt kételkedés, mely kötve hisz, s csak a tényekből folyó, kényszerítő bizonyítékoknak enged” — állapítja meg. Leleplezi ugyanakkor annak a dogmatikus gyakorlatnak a tévedését is, „mely nem akar látni, nem akar hallani, mely mindent visszautasít, legyen az bár a kézzel fogható módon bizonyítható igazság maga”.¹⁴² Hogy a kérdéskörnek mekkora jelentőséget tulajdonított, jelzik Horváth Gézához írott, egyik előadása sikeréről beszámoló sorai, melyek szerint a „skepszis és dogmatizmus tárgyalása tűzbe hozott s oly passust vágtam ki . . . hogy a nagy auditorium . . . megtapsolt és megéljenzett”.¹⁴³

Elveit sajnos nem mindig tudta megvalósítani. Az idegen, elsősorban a német kultúrhatás visszaszorítását szem előtt tartva a magyar ház eredetéről folytatott vita során alapvető tévedéseket követ el; a minden tapasztalástól elrugaszkodó s elvont eszme-futtatások alapján kreált nemzeti tulajdonságok bemutatására törekvő *A magyar nép arcza és jelleme* című könyvében pedig egyértelműen dogmatikus gondolkodás jellemzi.

A pozitív adatok összegyűjtése csupán alapot, kiindulást biztosít a tudós munkájához, mely általánosítások levonása és a törvényszerűségek megállapítása nélkül nem hozhat igazi eredményt. Herman szerint is „a legközelebbi környezet megfigyelésében, az eredmény tudományos értékesítésében fekszik csirája annak a szellemi életnek és tevékenységnek, a mely . . . az adatok sokaságából kivonja az általános érvényű tételeket, törvényeket, ezekkel tágítva az értelem körét s egyszersmind mély, intéző befolyást gyakorolt a társadalomra, az életre”.¹⁴⁴ A tapasztalati megfigyelés önmagában, a tárgyi világ passzív reprodukálása, azaz a jelenségek tanulmányozása az általános érvényű tételek figyelmen kívül hagyásával, az érzéki tapasztalat szerepének felértékelése s az elméletek jelentőségének alábecsülése számára járhatatlan útnak mutatkozik. A filozófia nélküli tudományművelés zsákutcáira irányítja a figyelmet a *Két beszéd* című vitáiratában. Sokan „óvakodnak a philosophia szövetnekének megragadásától, nehogy az eszmék harctereire kerüljenek . . . Munkálkodásuk természete szerint inkább empirikus, gyűjtenek, meghatároznak különféle clasis segítségével . . . ha ez készen van, akkor a növénytudomány palotájához avval járultak hozzá, a mivel a kőfejtő egy épülethez, melynek tervezete, tehát eszméje nem az övé. Tiszteletre méltó, hasznos munkások, kik maguk is a »tudomány napszámosának« nevezik magukat” — fejt ki véleményét a „nyers empirizmus” képviselőiről.¹⁴⁵

Velük szemben a „szisztematikus megfigyelés” kanti tételét fogadja el. Egy Simonyi Ivánnak írott válaszcikkében *A tiszta ész kritikájából* idézve kimondja: „Valamely tu-

¹⁴² Herman, 1879/1. 99. Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 68.; Németh G. Béla, 1976. 54.

¹⁴³ Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1877. febr. 20. TTM-K.

¹⁴⁴ Árokszállásy Zoltán, 1966. 3.

¹⁴⁵ Herman, 1878/2. 205.; Herman, 1886/1. 3., 173.

dományos módszer művelői választhatnak a szkeptikus vagy dogmatikus eljárás között, kötelességük azonban rendszeresen eljárni.”¹⁴⁶

A konkrét tapasztalás során szerzett ismeretek feldolgozásának számára legmegfelelőbb útját — az 1860-as évektől egyre inkább elterjedő, a hegei dedukciós eljárással szemben Bacon kultuszát élesztő felfogásnak megfelelően — az induktív eljárásban jelöli meg. „A tárgyakat, viszonyokat, pontról pontra, területről területre kell, hogy kövessük, csak így juthatunk el a jelenségekben rejlő tanulságokhoz, az általános érvényű tételekhez” — szögezi le a Magyarország pókfaunája című könyvében, melyben azt veti Linné szemére, hogy felállított tételből következtetett tényekre, s ezzel „bizonyos fókig hátráltatta a tiszta inductió érélyes alkalmazását, mely minden dogmát kizár, mert csak így következtethet tétovázás nélkül a tényekre, az elvekre”.¹⁴⁷ Érdekes, hogy ugyanakkor a bevezetőben maga is deduktív módszert alkalmaz, s a későbbiekben örömmel számol be Lóczy Lajosnak arról, hogy azt Koch „mesteri műnek nevezi”.¹⁴⁸

Az egyesből az általánosra következtető törekvések az alapegységből a bonyolultabb szerkezet irányába mutató evolúciós fejlődési sor felállításának kísérletével találkoztak. „Én a magyarság házát keresve, az indukciót alkalmazom. A található és méltatható legprimitívebb alakzaton kezdve, lehetőleg követem a fejlődést és csak akkor vonom le a végső következtetést” — ismerteti álláspontját a magyar háztípus jellegéről folytatott vitában,¹⁴⁹ s szembehelyezkedik azzal a szerinte hibás gyakorlattal, mely a vizsgálódást „nem a sejten, vagyis a megállapítható legegyszerűbb alakon, hanem oly formákon kezdi, a melyek hosszú, századokra terjedő fejlődés eredményei”.¹⁵⁰

Az evolucionista gondolatok hangsúlyozása önmagában előremutató mozzanatként fogható fel, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a néprajzi kutatások zömét kitevő „derékhad” ez időben még nem jutott el az evolucionista általánosítások szintjére sem. Sokat levon azonban értékéből a biologizmus merev alkalmazása, a természettudományok törvényeinek rákényszerítése a társadalmi jelenségekre és az abból adódó számos tudományos tévedés. Jellemző példa erre a magyar ház eredetéről és fejlődéséről kialakított elmélete, mely erőltetett analógiák alapján jutott el az egyszerű pásztorépitményekről a háromosztagú magyar házhoz, s ezzel, a nemzeti szempontok előtérbe állításával, olyan helyzetet teremtett, melyben a tudomány a politikum alá süllyedt, s a módszertani és szemléletbeli ellentmondások egymástól támogatva, egymást felerősítve érvényesültek.¹⁵¹ Nem véletlen tehát, hogy a kérdéskörrel kapcsolatos következtetéseit heves bírálat fogadta. A székely ház fejlődését vizsgáló Huszka József szerint például az említett

¹⁴⁶ Herman, 1886/2. 463.

¹⁴⁷ Herman, 1876–79. I. XVI. „... az igazi helyes eljárás csak Bacon módszere, ti. az inductio” — szögezi le. 1884. X. 23. KN 1884–87. I. 16. öü. 187. Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 78.; Sőtér István, 1963. 610–611.; Lambrecht Kálmán, 1920. 45.; Székely Sándor, 1955. 35.

¹⁴⁸ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1878. ápr. 11. TTM-K.

¹⁴⁹ Herman, 1899/2. 283.

¹⁵⁰ Herman, 1899/1. 12., 14., 66. Vö. Herman, 1879/1. 41–43.; Székely Sándor, 1955. 124.

¹⁵¹ Lásd erről: Várkonyi Ágnes, 1973. I. 71.; Németh G. Béla, 1976. 40.

elmékedést „nem vehetjük komolyan, hiszen . . . honfoglaló őseink a »sejten« rég túl voltak, valóságos házat is láttak már”, és rendelkeztek egyéb tapasztalatokkal is.¹⁵²

Herman tévedései sokban annak a leegyszerűsítő felfogásnak voltak következményei, mely a dialektikus megismerés szorosan összetartozó, egymást feltételező mozzanatait, ti. az indukciót és a dedukciót — előbbi jelentőségét egyoldalúan eltűzölözve — egymástól mereven elválasztotta. Úgy tűnik, hogy nem sokkal halála előtt ráérezett koncepciója hibás pontjára, felismerte, hogy az indukcióhoz való merev ragaszkodás s a dedukció teljes kiiktatása akadályozza az őstörténeti kutatások előrehaladását. A magyar pásztorok nyelvkincese című könyvében korábbi állításait felülvizsgálva kijelenti: „Ezekután a helyzet most már így alakul: mert az eredet, a kiindulás, a kezdet kezdete a kutató emberi elme számára titok és az is marad, nem ezt kell feszegetni, mert szükségképpen tévedésekhez vezet, hanem változtatni kell a módszereken, a kiindulás elvén: nem a sötétség, a bizonytalanság alapjából kell kiindulni az eredet meghatározása felé, mert ez nem vezet célhoz, hanem a megfogható és meghatározható valósággal kell, mint szövétnekkel indulni és bevilágítani messze múltak bizonytalanságába, homályába, mert ez az egyetlen mód, a mely a homályból világosságra vezet.”¹⁵³

A megismerés folyamatának harmadik fázisát Herman az összehasonlító vizsgálatban jelölte meg, s azt az emberi tudás szülőanyjának”, „az ember egyedüli kalauzának” nevezte.¹⁵⁴ Igaz, munkáiban nem mindig sikerült megfelelnie saját elvárásainak, de ez korántsem a szándék hiányának, sokkal inkább a lehetőségek korlátozottságának számlájára írható.¹⁵⁵ A szűkös, sokszor elégtelen anyaggal vívott egyoldalú harcáról így tájékoztat: „Vágytam és vágyódtam oda, a hol a Kuma vize csörtetve halad, . . . a hol egyesül a tenger hullámával, . . . mert éreztem, hogy ott sok halászszerző lappang, mely rokon a miénkkel s a mely bevilágítana még a távol keletre is . . . Meg kell alkudni az élet rideg követelésével, . . . be kell érünk avval az összehasonlító anyaggal, a melyet inkább véletlen, mint rendszeres kutatás vetett a fölszínre.”¹⁵⁶

Előszörban a szakirodalomban és a néprajzi gyűjteményekben megnyilvánuló alapvető szemléletbeli hiányosságok kedvezőtlen következményei felett sajnálkozik. Többek között azért, mert a legújabb francia és német halászati feldolgozások, valamint az angol és a svéd szakkönyvek egyaránt az ipar- és a sportszerű halászatot tárgyalják.¹⁵⁷ A néprajzi gyűjtők pedig „csak a föltűnőt, a csodálatost, a »ritkaságot« hajhásszák, mely pedig legtöbbször egyéni ügyesség kifolyása, s ott, a honnan származik, nem közkézen forgó népies”, holott éppen abból a „sokszor egészen jelentéktelen tárgyakból bontakozik ki legtöbbször a legnagyobb tanulság”.¹⁵⁸ Szembesülve az objektív akadályokkal, messze-

¹⁵² Huszka József, 1899. 375. Vö. Szabadfálvay József, 1975. 22.; Csermák Géza, 1955. 493.; Vajkai Aurél, 1948. 14–15.

¹⁵³ Herman, 1914. 5.

¹⁵⁴ Herman, 1883/2. Vö. Herman Ottó levele Sebestyén Gyulának. Bp. 1902. dec. 5. NM-EA 13148/4.

¹⁵⁵ Herman, 1971. 53.; Szabadfálvay József, 1975. 20.; Csermák Géza, 1955. 495.

¹⁵⁶ Herman, 1887/1. I. 212–213.

¹⁵⁷ Herman, 1887/1. I. 145.

¹⁵⁸ Herman, 1887/1. I. 212. Vö. Ábrahám Ambrus, 1968. 16.

menően tisztában volt azzal, hogy halászati munkájának „nagyok a fogyatkozásai; hogy az, a mit az ősi elemekről mondok, inkább ösztönszerű, mint tudományos”.¹⁵⁹

A kedvezőtlen feltételek ellenére, ahol alkalom kínálkozott rá, élt az összehasonlítás lehetőségével, mert úgy vélte, hogy az „összehasonlító ethnographia mécsé világot vet még letűnt korok viszonyaira is; sőt egyedül az nyújthat módot arra, hogy biztosan következtethessünk”.¹⁶⁰ Érthető örömmel üdvözli tehát a Volga és a Kaspi-tenger melléki analógiákra utaló tárgyakat felvonultató, Berlinben rendezett 1881-es halászati kiállítást, mert figyelembe véve a nyugat-európai népek halászatára jellemző tárgyakat is, szerinte „már ez a kevés is . . . mindenesetre arra tanít, hogy az összehasonlító elemeket, ha valahol, úgy kelet- és észak-kelet felé kell keresnünk”. Utal ugyanakkor arra is, hogy ez nem könyve, „hanem a jövő feladata s minden esetre a tudomány érdeke is” — mintegy kijelölve az elkövetkező kutatások irányát, melyet követve, a megnövekedett lehetőségek birtokában Jankó tevékenysége kibontakozhatott.¹⁶¹

Visszatérően utalt a szomszéd népek anyagával történő összevetések szükségességére, arra, „hogy az élő magyar népies halászat szerszámain, fogásait más népekével hasonlítsuk össze s ezen az úton iparkodjunk megállapítani: mi a magyar halászatnak kizárólagos tulajdonsága; mi és mennyi az, a mit más nemzetekkel közösen bír, e közösség pedig, a múltakra nézve, milyen tanulságot szolgáltat”.¹⁶² A szlávásra vonatkozó anyagok körében széles körű tájékozottsággal rendelkezett. Ezt bizonyítják nyelvi ismeretein túl a halászati szerszámok, a pásztorfaragványok terén folytatott kutatásai, s az Állattartás — Pásztorélet című, tervezett kötetéhez készített tartalomjegyzék kézírata is.¹⁶³ Levelezéséből arra is fény derül, hogy a házpolémiában képviselt álláspontjához sem az összehasonlítás mellőzésével jutott, s így ellentéte Jankóval nem egyszerűen és kizárólag módszertani kérdésekben gyökeredzik. Tudjuk, hogy összehasonlító adatok szerzése céljából tanulmányozni kívánta a vendek és a horvátok paraszti építkezését; 1907. november 10-én pedig köszönetét küldi Lóczy Lajosnak „az oláh pásztorlakókért, melyek teljesen megnyugtattak aziránt, hogy a magyarokkal egyetlen vonásban sem azonosak, hogy tehát cserényről táplált felfogásom helyes”.¹⁶⁴ Külön hangsúlyozza a nemzetiségek és a magyarok közötti kölcsönhatások tisztázásának sürgősségét. „A magyar földön élő nemzetiségekre is ügyet kell vetnünk, már csak azért is, hogy a hatás kölcsönösségét és fokát legalább megsejthessem s a jövőben talán megejthető kutatás irányának első lépéseit az ismeretlen területre szívhassam.”¹⁶⁵

A magyar pásztoresemberek remeklése című tanulmányában elégedetten tekint vissza a megtett útra, s boldognak nevezi magát, amiért: „Itt, az összehasonlító módszer nagy-

¹⁵⁹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1886. dec. 8. OL R. 90. I. 6650.

¹⁶⁰ Herman, 1892/3. 260.

¹⁶¹ Herman, 1887/1. I. 145., 195., 215., 223., 331.

¹⁶² Herman, 1887/1. I. 144.

¹⁶³ NM-EA 4349. Vö. Herman, 1887/1. I. 157., 223.; Herman, 1899/1. 20.; Herman, 1892/1. 317.

¹⁶⁴ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1907. nov. 10. és Lillafüred, 1908. jan. 4. TTM-K; Bárdosi János, 1976. 138.

¹⁶⁵ Herman, 1899/1. 94., 97., 104.

mesterének színe előtt . . . szeretett és tisztelt nagymesterünk, Hunfalvy Pál auspicziumai alatt vezethetem be a tárgyi néprajzot társulatunk működési körébe.”¹⁶⁶

A teljes megismerés érdekében Herman olykor a több szempontra kiterjedő, több irányú összevetéssel próbálkozott. Példaként állott előtte a más vonatkozásban elmarasztalt Cuvier, aki „egy jegy helyett az állat complexusát veszi osztó elv gyanánt”.¹⁶⁷ Az ő, s a korábban már említett Linné módszerét követve, sokban Thorell hatása alatt, tudatosan szembefordulva a német természettudományban uralkodó, szerinte primitív, a külső formák leírására korlátozódó megközelítéssel, a pókok teljes életműködését tanulmányozva, szervezetük precíz leírása mellett fontos ökológiai megfigyelésekre is támaszkodva írta meg a 316 — köztük 36 addig ismeretlen — pókfajt tartalmazó monográfiáját. Minden viszonylatában, teljes egészében vizsgálta a madarakat is.¹⁶⁸ A természettudományokban alkalmazott eljárásokat a társadalomtudomány területére is átültette. A csontírongák őstörténeti előfordulásának bizonyítására az 5. századi rúnaköltészetből idéz és svéd mitológiai énekekre hivatkozik, s a kezébe került magyar leleteket — hogy rézkori eredetükre fényt derítsen — kémiai analízisnek vetetti alá.¹⁶⁹

A tárgyi néprajzi és a nyelvi anyag összegyűjtésén túl Horváth Ignác, Takáts Sándor és Tagányi Károly aktív együttműködésére támaszkodva a magyar halászat és állattartás múltjának megvilágítására is törekszik, s ezzel a néprajzi vizsgálatoknak történeti aspektust kölcsönöz. Bár a rendelkezésére álló forrásanyag szűkösége miatt vállalkozása csupán a vázlatosság igényével készülhetett, mégis a történelmi-néprajzi kutatást vetítette előre.¹⁷⁰ Munkássága sokakban váltott ki elismerést. Többek között Tagányiban, aki saját bevallása szerint Herman „kultúrtörténeti kutatásainak legőszintébb bámulói közé” tartozott.¹⁷¹

Különösen indokoltan találta Herman a rokontudományok együttműködését a magyar őshaza és általában az őstörténet kutatásában. Gróf Zichy Jenőhöz intézett válasziratában kifejtette, hogy az őstörténet megismerését nem lehet krónikákra és a hagyományokra alapozni, mert komoly eredményekhez csak a nyelvészet, a folklór és az ősfoglalkozásokat is felölelő tárgyi néprajz művelőinek összmunkája vezethet.¹⁷² Az ősfoglalkozások vizsgálatát tehát az őstörténeti kutatások egyik igen fontos, az összehasonlító eljárás elvégzéséhez nélkülözhetetlen disciplinájának tekintette. Behatóan tisztázva kapcsolatát az írott történettel, a folklórral, a nyelvészettel és az antropológiával, legfőbb feladatát abban határozta meg, hogy szorosan együttműködve a régészettel, annak

¹⁶⁶ Herman, 1892/1. 317.

¹⁶⁷ Herman, 1876–79. II. 14.

¹⁶⁸ Herman Ottó: Értekezés a kaba-sólyomról. A múzeum-egylet 1864. okt. 22-i ülésén elmondott előadása. Lásd: Lambrecht Kálmán, 1920. 22–24.; Székely Sándor, 1955. 17.; Herman, 1966/2. 89.; Ábrahám Ambrus, 1968. 15.

¹⁶⁹ Herman, 1902/2. 6., 17.; Loczka József levele Herman Ottónak. Bp. 1897. dec. 7. NM-EA 4313.

¹⁷⁰ Herman, 1887/1. I. 24.; Herman, 1909/1. 9., 116.; Horváth Ingác és Herman Ottó jegyzetei, cédulái kb. 1910-ből. NM-EA 4353. Vö. Szabadfalvy József, 1975. 20.

¹⁷¹ Tagányi Károly levele Herman Ottónak. Bp. 1897. jan. 23. NM-EA 4350.; Várkonyi Ágnes, 1973. I. 80.

¹⁷² Herman, 1898/3. 453. Vö. Herman, 1887/1. I. 318.; Herman, 1902/1. 180.; Herman Ottó őshazára vonatkozó irodalomjegyzéke. NM-EA 5010., 5011., 5016.

„messze multakba vezető és éppen ezért sokszor néma részeit” megszólaltassa, s ezzel hozzájáruljon a történetírás tévedéseinek, vitás kérdéseinek tisztázásához.¹⁷³ Miért nem találta Kőrösi Csoma az őshazát? — teszi fel a kérdést, s válaszában leszögezi: „mert nem volt kezében az összehasonlítás szövetnéke, a melyet csak a nemzet a Tisza—Duna közt, Pannóniában és Erdélyben akkoron folyt életének alapos ismerete nyújthatott volna”.¹⁷⁴

Úgy ítélte meg, hogy kutatásaival nemzetközi mércével mérve is úttörő vállalkozást folytat. Az ősfoglalkozások összehasonlító felhasználását minden nép őstörténetére alkalmazható egyetemes módszernek tekintette, s bár jogosultságát teljes mértékben nem vitatta el, alapjában mégis elvetette a primitív népek állapotáról visszakövetkeztető próbálkozásokat. „... az ősrégészeti irodalom inkább arra hajlott, hogy a történelem előtti időkből származó anyagot a most élő »vad« népekével vesse egybe, tehát a régi multak kezdetlegességét állítsa szembe a jelen kezdetlegességeivel” — állapítja meg.¹⁷⁵ Kritikája elsősorban Ch. Rau: Prehistoric Fishing... című könyvére irányult. Rau gondolatmenetének legfőbb hibáját abban véli felfedezni, hogy a „vad emberek szerszámával való összehasonlítás csak a kezdetlegesség fogalmára épít, mely azonban alapnak ingatag. A ma élő népek el vannak maradva, merőben oly sajátlagos viszonyok behatása alatt állnak, a melyek a régi letűnt korszakok emberének viszonyaival szerves kapcsolatba nem is tehetők, tehát e fejlődés menetére nem is vethetnek világot.”¹⁷⁶ Finalista, a lineáris fejlődésből származó nyomok elsőbbségét hangsúlyozó álláspontja találkozott az általa nagyon tisztelt Virchovéval, aki szintén a kontinuitást „jobb képviselő” ősfoglalkozások vizsgálatát részesítette előnyben a tervszerűségbe nehezen beilleszthető, zsákutas fejlődést prezentáló primitív népekével szemben.¹⁷⁷

Az ősfoglalkozások rendszeres kutatásával Herman a magyar és az egyetemes néprajz terén egyaránt maradandót alkotott. A magyar anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának megindítójaként elsőként gyűjtötte rendszeresen és dolgozta fel annak legjellegzetesebb tárgyait, s ezzel egyben a későbbi kutatásokat is megalapozta. Életműve nélkül elképzelhetetlen lett volna Jankó egész munkássága, de eredményeit alapnak használták fel külföldi szerzők is: így a finnugor népek rekesztő halászatát elemző finn Sirelius, a halászat- és a halgazdasággal foglalkozó román Antipa, valamint a horvát Curcuc is.¹⁷⁸

Nagy jelentőséget tulajdonított az őstörténeti kérdések tisztázásához, s a történeti irodalomban felhasznált okiratok forráskritikai elemzéséhez egyaránt fontos segítséget

¹⁷³ Herman, 1887/1. I. 8., 47., 62., 143—144.; Herman, 1885. 6.; Herman, 1909/1. 116., Herman, 1902/1. 145. A régi multba betekintést nyújtó másik terület, a földközösség kutatására szerette volna rábeszélni Hermant Tagányi Károly 1897. jan. 23-i levelében. NM-EA 4350.

¹⁷⁴ Herman, 1909/1. 28., 345.; Herman, 1902/1. 189.; Herman Ottó beszéde a Néprajzi Múzeum megnyitásakor, 1898. jún. 16-án. Ethnographia, 1898. 4. sz. 259.

¹⁷⁵ Herman, 1887/1. I. 147.

¹⁷⁶ Herman, 1887/1. I. 148., 218. Vö. Herman, 1899/1. 83.; Herman, 1897. 37.

¹⁷⁷ Virchov előszava Lubbock könyvéhez. NM-EA 4315.

¹⁷⁸ Herman, 1971. 48. „... alapul veszem Herman munkáját az általa felsorolt magyar szerszámokat; ezek leírásában — amennyire lehet — szorosán ragaszkodom az ő szövegéhez, s ahol csak szükséges, átveszem az ő rajzait is, mert rajz nélkül az ilyen tárgyleírások soha nem érthetők meg” — számol be Jankó János Herman Ottó könyvének szerepéről munkájában. Lásd: Bodrogi Tibor, 1978. 84.

nyújtó népies nyelv felkutatásának. A népnyelvi, terminológiai anyag feltárásával és közzétételével, melyben egyébként számos kéziszótár anyagát feldolgozta, a modern néprajzi irányzatok számára is elengedhetetlen követelményre, a tárgyak és szokások népnyelvi elnevezésére támaszkodó meghatározásának szükségességére hívta fel a figyelmet.¹⁷⁹

A Herman által feldolgozott, nem ritkán több tudományterületről származó óriási anyag összegyűjtése igen nagy munkát jelentett, s bár a tudós sokszor egészségét nem kímélő fanatizmussal dolgozott, munkatársai segítségét nem nélkülözhetette. Ezért alakított ki maga körül egy, szinte az egész országot átfogó, valóságos munkacsoportot. A munkatársak elsősorban közigazgatási hivatalnokok, tanárok, lelkészek és orvosok közül kerültek ki, akikkel többnyire levelezés útján cserélt véleményt, s így kapta tőlük az információt. Az adatszolgáltatók tevékenységének koordinálására, a gyűjtés egységes szemléletének biztosítására kérdéseit írásban közölte, így adta meg a szempontokat. Eljárása a kérdőíves módszer egyik korai megjelenési formájaként fogható fel; feltehetően merített Setälä és Sirelius példájából. A két finn tudós ugyanis — mint arról Hermannak levélben beszámoltak — Jankó megállapításainak ellenőrzésére ún. próbaívekkel az egész országra kiterjedő felmérést készített, s kész volt azokat magyar kollégája rendelkezésére bocsátani. Bár az említett ívek mindeddig sajnos nem kerültek elő, a közvetlen — legalább elméleti szinten jelentkező — hatás a meglévő források alapján is kimutatható.¹⁸⁰

A munkacsoport kiépítésébe és működésébe érdekes bepillantást nyújt levelezése. „Fölkérem legyen oly kedves nekem a Baragánon lévő mozgó pásztorlakokról némely adatot megszerezni, mert nekem Romániában egy lelkem sincs” — írja Lóczy Lajosnak, s egyben a vizsgálódás szempontjait is rögzíti. A későbbi levélváltás már a román megfigyelő adatszolgáltatásáról számol be.¹⁸¹ Más irányú kapcsolatteremtés nyomait őrzi Takáts Sándorhoz intézett sorai. „Engedje meg, hogy ebben a formában kérhessem ki kegyes támogatását a magyar pásztorország . . . halászat, és ha akad, vadászat ügyében. Igen nagy hálára kötelezne, ha néhány mutatványt abból, a mit eddig kivonatolni sikerült, megtekintés végett reám bízni méltóztatnék” — kéri eljövendő munkatársától.¹⁸²

Miután az elsősorban gazdasági vonatkozású történeti részek megírására különös hangsúlyt fektetett, az anyag összeállításában több, nem egy esetben neves tudós segítségét kérte. Róluk emlékezik meg A magyarok nagy ősfoglalkozása című munkája előszavában: „A történeti rész kifejtésére szolgáló adatok összeszerzésére, Tagányi Károly országos levéltárnok irányítása mellett, Horváth Ignác a magyar Nemzeti Múzeum őre vállalkozott . . . A XVI. és XVII-ik századra vonatkozó . . . anyag Takáts Sándor történetírónk nagy buzgalmát dicséri. Ehhez járul mint első melléklet Kecskemét városának az állattartásra és pásztorlásra vonatkozó anyaga, mely Kada Elek”-től származik,

¹⁷⁹ Herman, 1887/1. I. 150—154.; Herman, 1898/1. 7., 45. Vö. Szabadfalvy József, 1975. 21.

¹⁸⁰ Herman Ottó levele Simonyi Zsigmondnak. Feketehegy-fürdő, 1901. aug. 6. MTA-K Ms. 10266/13. Balassa Iván, 1968. 16.

¹⁸¹ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Lillafüred, 1907. okt. 2. és Bp. 1908. jan. 4. TTM-K.

¹⁸² Herman Ottó levele Takáts Sándornak. Bp. 1899. márc. 26. OSZK-K.

a debreceni adatokat Zoltai Lajos, Szegedét pedig Reizner János könyvtáros gyűjtötte.¹⁸³ A Tagányival és Takáts Sándorral fenntartott munkakapcsolat nem csupán adatok kölcsönzésére korlátozódott. Hozzájuk fordult Herman a megírt történelmi részek áttekintését, az esetleges korrekciók megtételét kérve. 1905-ben így ír Takáts Sándornak: „Hírül adtam Tagányi úrnak, hogy az állattenyésztés történeti részét befejeztem és . . . megkértem . . . lenne oly kegyes, és olvasná el az opust; mert az, a ki a történetet szakszerűen míveli, mindenesetre többet, lehet másképpen is láthat nálamnál s így mondhat véleményét és javíthat. Ugyanezt a kérést intéztem tanár úrhoz is, mert az annyira fontos XVI. és XVII. századra nézve mindnyájunknál többet tud és így ez előző és későbbi korra nézve is competens.”¹⁸⁴

Külön köszönetben emlékezik meg azokról, akik halászati munkája megírásához „adatot halmoztak adataira, hogy evvel módot nyújtottak . . . az egybevetésre és az alap megszilárdítására”.¹⁸⁵ Őt oldalt tesz ki azok neveinek felsorolása, akik levelező partnerként segítettek a magyar pásztorok nyelvkincsének összegyűjtésében.¹⁸⁶ Számos elszórt adat érzékelteti Herman kapcsolatrendszerének kiterjedtségét. Így például többek között Lányi Béla és Kupa Árpád nyilvetésre vonatkozó példái, dr. Vangel Jenő levelei az irongacsontok eredetéről, Sturmán Lénárd három fakanalat tartalmazó küldeménye, valamint a „vizenjárók népies neve után . . . eljáró” bácskai pap említése.¹⁸⁷

Módszerei kialakításában Herman figyelembe vette a fejlettebb országokban megvalósított gyakorlatot. Az egyes nemzetek közötti eltéréseket a természeti viszonyok különbségeivel és a társadalmi fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenséggel magyarázta. Ezekből következett szerinte az, hogy „bár a törvények egyek és ugyanazok, de azok alkalmazásában más nemzetek szellemi világa látszik. Az a n g o l könyv olvasása elárulja az angol szellemet, mely sallangokat nem ismer és egyenesen a sorok lényegét határozza meg. A f r a n c z i a könyveket olvasva, tapasztaljuk, hogy még azok is, melyek a tudomány magaslatán mozognak, (sic!) kiolvassuk belőle a francia szellemet, könnyedséget, még a matematikai könyvekben is. Egy n é m e t könyvet véve, már a tizedik sornál vesszük észre a szőrszálhasogató teóriákat.”¹⁸⁸ A Magyarország pókfajájában arról számol be, hogy a biológiában is „törvényre emelkedtek a szemlélődési mód sajátosságai . . . Itt is feltaláljuk a szellemes francziát, a következetesen inducáló angolt, a német partikularizmust és idealizmust” a dedukáló hajlammal egyesülve, „míg a fontoló svéd, úgyszólván

¹⁸³ Herman, 1909/1. XVI.; Kada Elekről Herman Ottó kijegyzései és Kada Elek 1904. márc. 26. i illetve szept. 18-i levelei. NM-EA 4344.; Reizner János levele Herman Ottónak. Szeged, 1897. dec. 6. NM-EA 4322.; Reizner János 10 levele Herman Ottónak (1883–1898). MTA-K Ms. 274/105.; Tagányi, Károly levele Herman Ottónak. Bp. 1905. okt. 12. MTA-K Ms. 280/6.

¹⁸⁴ Herman Ottó levele Takáts Sándornak. Bp. 1905. okt. 26. OSZK-K. Vö. Tagányi Károly levele Herman Ottónak. Bp. 1897. jan. 23. NM-EA 4350.

¹⁸⁵ Herman, 1887/1. I. 6., 63., 67.

¹⁸⁶ Herman, 1914.; Chernel István levele Herman Ottónak. Kőszeg, 1896. máj. 3. MTA-K Ms. 253/34.

¹⁸⁷ Herman, 1906/2. 15.; Dr. Vangel Jenő levelei Herman Ottónak. NM-EA 4312.; Sturmán Lénárd levele Herman Ottónak. Csermely, 1904. jún. 15. NM-EA 4364.; Herman Ottó levele Horváth Gézá-nak. Bp. 1878. márc. 5. TTM-K.

¹⁸⁸ Herman, 1888/1.

egy gondos könyvelő módjára, mérleget készít”.¹⁸⁹ A felsorolt példákat mintegy értékelve azért marasztalja el a korábbi magyar tudósokat, mert önálló irányt kialakítani nem tudván, a „magyarral rokon angol hajlam” helyett feltétel nélkül behódoltak a német mintának.¹⁹⁰ A jelzett eltérések meglétét nem minősíti károsnak, sőt éppen a továbblépés serkentőjét, a haladás egyik fontos tényezőjét véli benne felfedezni.

A korabeli európai színvonalon álló, tipikusan természettudományosan megalapozott hermani módszertan, melyben a dialektikus megközelítés a legtöbbször érvényesül, a tudósi életmű egyik legkidolgozottabb, legátgondoltabb és legértékesebb részének tekinthető. Megállapításunk érvényességét az sem vonhatja kétségbe, hogy a tudományos megismerésről vallott nézeteinek realizálásában néhol megmutatkozik Herman életművének ellentmondásossága, mely az elmélet és a gyakorlat, valamint a természet-tudósi és a társadalmi-politikai kérdésekkel szembesülő politikai közötti feszültségben jelentkezett. E fel nem oldott ellentétekből következik, hogy néhány munkájában a tudományosság és a politika egymással szembekerül, sajnálatos módon éppen az előbbi rovására. A külföldi szakirodalomból kiszűrt tapasztalatokra támaszkodó, s azokat a hazai lehetőségekkel egyeztető módszerek azonban végül is nemcsak a vizsgálódások eredményességét alapozták meg, hanem annak lehetőségeit is megteremtették, hogy Herman egyszerre több terület szakértőjévé válva, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt kivételes tudományos teljesítményt nyújtson.

¹⁸⁹ Herman, 1876–79. II. 6.

¹⁹⁰ Herman, 1877/2. 427.; Herman, 1876–79. II. 6.; Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1878. ápr. 11. TTM-K.

IV. Herman Ottó és az ellenzéki függetlenségi mozgalom

1. Kapcsolódás és fenntartások

(A demokratikus politikai vonalvezetés objektív és szubjektív akadályai)

Az első, céljaiban nem megalapozott, az iparpárt megszervezésére irányuló politikai próbálkozások sikertelensége Hermant 1875 nyarán visszavonulásra készítette. A tudományos munkában kárpótlást kereső magatartás mögötti közéleti passzivitása azonban rövid időre korlátozódott. 1876. augusztus 25-én az ellenzéki függetlenségi mozgalom két vezető egyénisége, Simonyi Ernő és Helfy Ignác társaságában találjuk a Szegedi Független Népkör Kossuth névnapjára rendezett, politikai jellegű estélyén. 1877. december 16-án pedig a Nyugati pályaudvar előtt sor kerül első budapesti nyilvános politikai fellépésére, a Plevna eleste alkalmából, az elkéső Pulszky helyett elmondott emlékszedére.¹

Csatlakozása a függetlenségi mozgalomhoz nem volt problémamentes, azt számos egyéni fenntartása lassította, ellentmondásossá tette. Ismeretes, hogy a dualista rendszer baloldali parlamenti ellenzéke 1874-ben két, egymástól szervezetileg is elkülönülő irányzatra szakadt. A perszonáluniós alapra helyezkedő, Irányi vezette Országos 48-as Párttal szemben a kossuthi irányelveket követő Herman kezdettől a teljes állami függetlenség helyreállítását, a közös minisztériumok, a közös hadsereg és a delegációk eltörlését, a demokratikus jogok biztosítását, az általános választójog bevezetését, az egyház és az állam szétválasztását, valamint a főrendiház reformját követelő Mocsáry-féle Függetlenségi Párttal rokonszenvezett. Számos jelből azonban azt olvasta ki, hogy a változtatásokhoz szükséges képességekkel az utóbbi csoportosulás tagjai sem rendelkeznek.²

A dualista rendszerrel szembeni sikeres fellépés legfőbb akadályait Kossuthnak írott leveleiben ismerteti. Utal a vezetés belső megosztottságára, az irányadó személyek kölcsönös féltékenységére, a vezérszerep megszerzéséért folytatott áldatlan harcra. Elítélően számol be a szabadelvűekkel kialakított, szerinte minden körülmények között elvtelen együttműködésről. Mindenekelőtt Simonyi Ernő és Helfy Ignác részvételét kifogásolja abban a vámterület kérdésében összehívott különbizottságban, amelyben Kaas Ivor és Toldy István — „oly valóságos politikai bukfcenzek” — is jelen vannak, amiért ő maga

¹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1876. aug. 29. OL R. 90. I. 5658.; Lambrecht Kálmán, 1920. 48.

² Vö. Kossuth Lajos levele Madarász Józsefnek. Turin, 1874. jan. 7. Lásd: Madarász József, 1883. 431., 440.

a csatlakozásra vonatkozó felhívást visszautasította. Aggodalmait 1878. február 25-i levelében összegzi. Rámutat a pártvezetés hibás káderpolitikájára, a tagsággal szembeni bizalmatlanságára. A válságos helyzettel nem számoló, önző eljárással magyarázza a pártkör és annak közlönye, az Egyetértés közötti ellentmondás növekedését. Felrója a továbbiakban a nemzeti közvélemény irányítása, felkeltése terén tapasztalt mulasztásokat is. A vezetéssel megbízott személyek tehetetlenségét látva a párt befolyásának növelése érdekében a függetlenségi eszméket népszerűsítő népgyűléseket szervez. „Tenni kell ezt érzem. Azt a hallgatást, vagy álmot, a melybe a nemzet hanyatlott meg kell szakítani . . . Én nem nézhetem tovább, hogy a függetlenség eszméjét hogyan járatják le, hogyan csökkentik a tért, mikor érzem, hogy kellő úton épen az ellenkezője érhető el” — írja elkeseredett tenni akarással. Sajnálkozva utal arra, hogy a törökök melletti mozgalmak irányítására a párt nem fordított kellő figyelmet, s kiengedte kezéből a befolyásolás lehetőségét. Elítéli, hogy a bank- és vámügy kérdésében a következetes kiállás helyett eredménytelen alkudozásba bocsátkoztak a kormánypárttal. Döntő hiányosságként leplezi le ugyanakkor a párt elhibázott, társadalmi elszigeteltségéhez vezető szövetségi politikáját: „mert elszigetelve állanak, a társadalommal — a szó legterjedelmesebb értelmében — nem érintkeznek, így az ebben uralkodó áramlatot nem ismerik” — mutat rá a kifogásolt hozzáállás káros, a nélkülözhetetlen tájékozódóképesség elsajátítását nehezítő következményeire.³

Pedig a minél szélesebb rétegek bevonását a mindennapi politikába az eredményes működés egyik alapfeltételének tekintette. 1894-ben az Apponyi-féle Nemzeti Párt konzervatív hagyományokból táplálkozó, a széles néprétegek politikai felkészületlenségére hivatkozó érvelését határozottan visszautasítva szögezte le: „. . . én a tömeget nem vagyok hajlandó se körtével, se almával összehasonlítani, melyek megérését és érett korában lepotyogását meg kell várni, eltekintve természetesen a férgesétől és attól, a mi megvan nyomorítva; hanem a szabadságban magában látom azt a magot, mely a tömegeket érleli és magasra emeli, s a szabadságra való okos élésre tanítja”.⁴

Az idézett megállapítások egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Herman érzékelt az ellenzéki függetlenségi mozgalom belső, a parlamenti és a tömegpolitika közötti ellentmondásból származó dilemmáját. Figyelmeztet a párt demokratikus — népi mozgalmaktól elzárkózó — magatartásának várható következményeire, arra, hogy a parlamenten kívüli tevékenység lehetőségéről való lemondás az önkorlátozás veszélyét hordozza magában.

A Függetlenségi Pártba történő belépését megelőzően felmérte tehát a csoportosulásban rejlő lehetőségeket, s a pozitív, illetve negatív tények ismeretében, azok gondos mérlegelése alapján határozott. A függetlenségi mozgalom működésével kapcsolatban nem táplált különösebb illúziókat. Felismerte azonban azt, hogy a fennálló rendszerben

³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. febr. 20. OL R. 90. I. 5697. Vö. Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1876. ápr. 12. és Bp. 1878. febr. 25. OL R. 90. I. 5637., 5764. Elutasítja az együttműködést a Szabadelvű Párttal a közoktatási bizottságban is. Lásd: Mocsáry Lajos levele Herman Ottónak. Bp. 1883. febr. 2. MTA-K Ms. 269/5.

⁴ 1894. X. 18. KN 1892—97. XX. 371. öü. 85.

ez az egyetlen rendelkezésre álló keret, amely nyilvános fórumot kínál a demokratikus kiútkeresés számára, s egyben a függetlenségi, polgári-liberális-demokratikus hagyományok kontinuitását is biztosíthatja. Személye és szerepe a függetlenségi mozgalom történetének fontos eleme, amely hidat, összekötő kapcsot képez a párton belül létező, potenciálisan mindig benne rejlő demokratikus vonulatban, folytonosságot biztosít a Kossuthtól Károlyiig ívelő folyamatban.⁵

1878-ban Hermant a párt több kerületben jelölte képviselőnek, míg végül Szegeden, Alsóvárosban jutott mandátumhoz 1879. október 27-én. A függetlenségi — kihasználva az újonnan kötött gazdasági kiegyezés és a boszniai bevonulás erkölcsi következményeiből származó előnyöket — megerősödve kerültek ki a választásokból, s a korábbi 35 helyett 62 képviselőt delegálhattak az 1878—1881-es országgyűlésre.⁶ Az életében bekövetkező változásokról Herman a következőképpen számol be barátjának, Lóczy Lajosnak. „Én nem vagyok többé múzeumi tisztviselő, mert a szerencsétlen Szeged megválasztott képviselőjének s így le kellett mondanom” — utal az állami hivatalvállalás és az ellenzéki politizálás közötti, szerinte feloldhatatlan, morális ellentétre.⁷

A politikus Hermant, akárcsak a tudóst és az embert, egész életében önzetlenség, szigorúan etikus magatartás jellemezte. Bár a kormánypárt felülkerekedését mindig bizonyosnak tekintette, mégis vállalta a következetes harcot s a szinte biztos vereségeket. Határozott kiállása politikai elvei mellett saját pártjában sem volt általános gyakorlat. Társaival és magával szemben érvényesített szigora így gyakran hozta elszigetelt helyzetbe. Negatív tapasztalatai ellenére sem gondolt azonban álláspontja megváltoztatására. „Az a fagyos közöny és az a célzatos mozgolódás nem képes arra, hogy visszatartóztasson attól, hogy a modern magyar Sysiphus munkájában résztvegyek. A modern magyar Sysiphus a magyar országgyűlési közjogi ellenzék, amely évről évre ismételve hegynek gördíti azt a sziklát, a mely az ország önállóságát, a függetlenségét képviseli” — jelzi elszántságát az előtte álló nehézségeket képletesen ábrázoló, 1886. január 16-i beszédében.⁸

A hazugság, a bűn és a félrevezető álszent érvelések leleplezését vallja kötelességének saját és munkatársai szerepét a törvényesség, a nemzetiség és a nemzeti kultúra szorosait védő Leonidászéhoz hasonlító, az ellenzéki érvelések tipikus közhelyeit felvonultató beszédében.⁹ A nemegyszer reménytelennek tűnő harc folytatására ösztönzi a kortársaival és a jövő nemzedékeivel szembeni felelősségérzete, valamint a liberális-demokratikus tanok iránti elkötelezettsége, s az a hivatástudat, hogy ébren tartsa a nemzetben lappangó energiákat, hogy kedvező fordulat esetén felszabadíthatóvá váljanak azok a látens erők, melyeket a kormányhatalom és a közélet demoralizáltsága a társadalmi passzivitás állapotába taszítottak. Mert „megjönnek a kétségek perczei és megjöhetnek a katastropha perczei és akkor a megriasztott nemzet vissza fog tekinteni a múltba és

⁵ Vö. Horváth Zoltán, 1961. 58.; Tóth Ede, 1967. 259. A nemzeti és a demokratikus társadalmi törekvések egymást kölcsönösen feltételező jelenlétét a Függetlenségi Párt programjában bizonyítja: Gerő András, 1978.

⁶ Madarász József, 1883. 498—499.

⁷ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak, Bp. 1880. ápr. 21. TTM-K.

⁸ 1886. I. 16. KN 1884—87. VII. 161. öü. 383. Vö. Lambrecht Kálmán, 1920. 123.

⁹ 1883. III. 17. KN 1881—84. XI. 210. öü. 216.

keresni fogja a katastropha okait és . . . kérdést fog intézni, hogy ültek-e a parlamentben kötelességtudó képviselők, a kik oda mondták volna a kormánynak a szemébe a vé-
tőt” — mutat rá cselekvéseinek egyik belső mozgatórugójára, s ezzel egész munkásságát
alapjaiban meghatározó egyik vezérelvét fogalmazza meg.¹⁰

Kitartását az a felismerés is fokozta, hogy szükség van munkájára az országban s a füg-
getlenségi mozgalomban egyaránt. „Magyarországon ma az igazi democratia lobogója
a porban hever, és ha nem akad más, ha nem akad erősebb, én ezen a helyen felemelem”
— jelenti ki az önmagát, politikusi tevékenységét az 1849-es alapelvek, az azokat tovább-
fejlesztő kossuthi emigráció mellett nyíltan elkötelező parlamenti beszédében.¹¹ Törekvé-
sei Kossuth őszinte elismerését váltották ki. Az ország volt kormányzója nem sokkal
halála előtt a következő szavakkal foglalta össze Herman küldetését: „A 49 zászló,
amelyet most lobogtatni nem lehet, de nem is szabad, mert aki teszi, azt bezárják a bolon-
dok házába. De leejteni sem szabad! Őrizni kell, míg fölemelkedhetik, amíg eljön annak
az ideje: hogy föl kell emelniök . . . Kell lenni a parlamentben egy olyan embernek,
a milyennek én önt ismerem. Legyen ott, aki a nemzet boldogulását nem kizárólag a föl-
tétlen loyaltás folytonos hangoztatására fekteti, valaki aki — ha eljönne az igazi szükség
pillanata — ki meri mondani a loyaltás ellenében a nemzet végső jogát a forradalom-
ra.”¹²

Az uralkodó viszonyok és saját lehetőségeinek értékelése Herman határozott tovább-
lépéséről, az iparpárt megalapítására irányuló kísérleteit jellemző illúziók következetes
felszámolásáról, politikai elképzeléseinek minőségi továbbfejlesztéséről tanúskodik.
A tömegpolitika szükségességének hangsúlyozása, az 1849-es közjogi követelés fenn-
tartása, s a forradalmi megoldás elvi lehetőségének nyitva tartása a Függetlenségi Párton
belül lejátszódó folyamat lényegére irányította a figyelmet, s az említett alapkérdések
megítélésében megmutatkozó véleménymódosulások helyességét megkérdőjelezve fi-
gyelmeztetett a pártot a dualista rendszer konszolidációjának nélkülözhetetlen tényező-
jévé változtató tendencia végzetes következményeire.

Elképzeléseit azonban kénytelen volt a gyakorlathoz, a lehetőségekhez igazítani.
A tudatosan vállalt kényszerű kompromisszum ugyanakkor feloldhatatlan helyzetét az
elkövetkezendő évtizedekben alapvetően meghatározó ellentmondásokat rejtett magá-
ban. A továbblépés lehetőségeinek fenntartására irányuló szándék s az elfogadott párt-
program által kínált keretek korlátai állandó belső feszültség forrásává váltak. Úgy is
fogalmazhatunk, hogy Herman egyéni dilemmáiban a Függetlenségi Párt helyzetét jel-
lemző súlyos konfliktusok jelennek meg, ami azzal jár, hogy a dilemmák feloldása csak a
körülmények megváltoztatásával, az ellenzéki mozgalom stratégiai céljainak pozitív
újrafogalmazásával együtt történhetett meg. Herman politikai elképzeléseinek kibonta-
koztatása tehát kettős akadályba ütközik, megvalósítását egyrészt a dualista rendszer

¹⁰ 1882. V. 24. KN 1881—84. VI. 111. öü. 83.; 1885. I. 23. KN 1884—87. III. 55. öü. 176.; 1889.
VI. 3. KN 1887—92. XII. 259. öü. 385.

¹¹ 1885. II. 12. KN 1884—87. IV. 70. öü. 103.

¹² Herman Ottó jelentése 1893. nov. 9-i turini útjáról. Sáfrán Györgyi, 1960. „Igazi nagy szellem,
bármely európai parlamentben számottenne, tán még nagyobb, mint itt, ahol szintén positiót vívott
ki” — állapítja meg róla Mikszáth Kálmán. Lásd: Varga Domokos, 1976. 156.

természete, másrészt az ellenzék többségének álláspontja teszi lehetetlenné. Helyzetét pontosan jellemzi Gerő Andrásnak az a megállapítása, mely szerint az adott korszakban: „Magánélet konfliktusává válik az, aminek a közélet konfliktusát kellene adni és amelynek feloldása is csak közéleti lehet. Így viszont az értékek számára csak az egyéni küzdelem példája marad, ami gyakorlatilag egyet jelent a társadalmi méretekben vett neutralizálódásukkal.”¹³

Látni fogjuk, hogy Herman felismerte belső konfliktusának lényegét, egyéni és politikai következményeit, annak fenyegetését, hogy az adott keretek között ő is és pártja is hatástalanná válik. A körülmények megváltoztatására több kísérletet tett, ismétlődő próbálkozásai azonban kudarcra végződtek. Mindez nemcsak kísérletezőkedvét vette el, hanem gátolta annak a fontos elméleti tisztázódásnak a bekövetkezését is, amely a századvég válságos időszakában a felmerülő problémák józan megítélésének alapjául szolgálhatott volna. A külső politikai feltételrendszer végül is demokratikus céljainak útját állta, sőt — mint a későbbiekben részletesen elemezzük — súlyos tévedésekhez, jelentős visszalépésekhez vezetett. Mindez azonban nem csökkenti annak jelentőségét, hogy aktív politikai tevékenységének mintegy első tizenöt évében Herman azon kevesek közé tartozott, aki a nemzeti és demokratikus törekvések összekapcsolásának a múltba is építő és a távolba is mutató programját képviselte.

2. 1849-es alapról a közjogi engedmények ellen

A függetlenségi mozgalom belső megosztottságát jól érzékelő Herman munkafeltételei pontos megismerése érdekében már kezdetben arra törekedett, hogy tisztázza a párton belüli irányzatok programjának valódi jellegét, hogy meghatározza saját helyét, s ezzel felmérje mozgási lehetőségeinek objektív kereteit. Megfigyelései eredményét 1882. január 20-i parlamenti beszédében így foglalta össze: „én itt e pártban az előrehaladottabbak közé tartozom, nincs benne tagadni való. Vannak igenis köztünk olyanok, akik azt mondják, hogy mi követeljük azt, a mi most minket a létező törvények szerint megillet, kétségbe nem vonható, tehát azt mondják, a personálunió a legközelebbi cél. Vannak előrehaladottabbak is; lehetnek olyanok is, a kik pl. a Kossuth Lajos incompatibilitási nézetét vallják magukénak. Hanem t. képviselőház, van egy meggondolandó, ti. az, hogy mutasson nekem valaki parlamentet Európában vagy bárhol, melynek előrehaladottabb pártjaiban nem volna képviselve minden eszme, a mely az emberiséget irányítja; . . . Hát ez nem oly óriási csapás, sőt ez nagyon szükséges dolog; mert a míg egy pártban vannak árnyalatok, addig az eszmecsere, az eszmék tisztázása mindig lehetséges és mert se tespedés, se bizonyos mellékczielokra való törekvés létre nem jöhet.”¹⁴ Az elméleti és gyakorlati kérdések megítélésében megnyilvánuló differenciálódást önmagában tehát nem tekintti rossz előjelnek, sőt attól kifejezetten a párton belüli demokratikus tendenciák megerő-

¹³ Gerő András, 1978. 177.

¹⁴ 1882. I. 20. KN 1881—84. II. 42. öü. 150—151. Vö. Kemény G. Gábor, 1977.; Tóth Ede, 1967.

sődését reméli. A folyamat előmozdítása érdekében kész alárendelni egyéni elképzeléseit az országos pártérdekeknek, hogy ezzel is elősegítse a közös program kialakítását, s hozzájáruljon az egységes cselekvés minél magasabb szintű realizálásához. Nem veszi azonban észre, hogy az általa sem kifogásolt gyakorlat akadályozza a függetlenségi mozgalom akcióképességét, s működését egy központi irányítású, egységes fellépés megvalósítására alkalmatlan klubpárt keretei közé szorítja.

Nagy energiával vesz részt a Függetlenségi Kör munkájában. Járja az országot, és beszédeket tart a végrehajtó bizottság megbízásából. Személyes példamutatással törekszik a párton belüli ellentétek feloldására, sürgeti a vezetőséget és a tagságot egyaránt jellemző hibák kijavítását. A mozgalomban eltöltött első néhány év tapasztalatai azonban aggályainak jogosságáról győzik meg, s megerősítik meggyőződésében, mely szerint a párt személyi összetétele továbbra sem alkalmas nagyobb feladatok megoldására, a kitűzött célok megvalósítására. A belpolitikai fejlődésből és a pártviszonyok jellegéből következő kényszerhelyzet szülte együttműködést azonban — jobb híján — tovább vállalja. „... míg a mostani ellenzék helyébe jobbat nem tehetünk, hát Garibaldival kell tartanunk, a ki olyan késsel evett, a milyen volt. Hát a miénk tompa fehérvári bicsak; a ki vágni akar vele, hát a tompa él rákoppint a körmére, mert se rugója, se becsületes szöge: de enni muszáj” — érzékelteti — találó hasonlattal élve — a helyzet ellentmondásosságát Kossuthhoz intézett jelentésében. A párt hangadó egyéniségeiről készített rövid jellemzése a vezetőség felkészületlenségéről vallanak. A belső válság kirobbanásával fenyegető állapotot előidéző okokat csatlakozásának időpontjáig visszanyúlva igyekszik feltárni: „A párt — 1879-ben — a midőn beválasztattam két tábort képezett; e két tábor czivakodott egymással s keblileg is féltékenykedett — kicsinyesen — a »vezérek« között egy sem volt, a ki személye bélyegét reá tudta volna ütni a pártra, hogy igazi actióba vigye. Számosan apró kerületi érdekekért a ministerek körül sűrögtek. Eötvös Károly láthatólag viaskodott a vezetésért s azon kezdte, hogy . . . felpofozta Verhovayt, az ifjú óriások »vezérét«! Simonyi félhalott, Helfy óvatoskodó, Mocsáry csak ügyeskedő, Szalay Imre intrikus, Komjáthy Béla ármánykodó, Tisza kedvence, »kis ebédjeinél« kedves vendége: az a sok becsületes, csizmás ember, László Imre, Lükő Géza, Fronszek Sándor s mások, kik jó vezér alatt példás katonák lehetnek volna, hánykódtak erre-arra; Ehhez járult még Szt. Irányi Dániel, hol czimkérdésekkel, hol praeceptorai fennhéjázással.” Úgy ítéli meg tehát, hogy az irányítást kezükben tartó vezetők képtelenek a hiányzó egység megteremtésére, a mozgalom programjának pozitív újrafogalmazására. A pillanatnyi tehetetlenség érzete a jövő felé fordítja. Egy későbbi kibontakozás előkészítésének reményében az ifjú generáció soraiból toboroz híveket, s a párton belüli specializálódás alapjait jelentő munkamegosztás megszervezésével igyekszik felkészíteni őket egy minőségileg magasabb szinten folytatott küzdelemre. „Tartok magam körül vagy 10 fiatal embert — megválogattam — tanítom; biztatom különösen, hogy vessék magukat pénzügyi, vámügyi s efféle tanulmányokra s készüljenek arra, hogy egykoron mint kész emberek átvehessék szerepüket a társadalomban, a parlamentben” — számol be próbálkozásairól. Kísérleteit Helfy Ignác és Mocsáry Lajos nem nézi jó szemmel, de káros következményekkel járó egységbontásnak minősíti azokat Madarász József is. Nem törődve az ellenvélemények-

kel, továbbra is szervezi azokat az összejöveteleket, melyeken a munka előzetes felosztásával igyekeznek minél eredményesebben felkészülni az országgyűlés szakmai vitáira. Legbizalmasabb munkatársai Hoitsy Pál, Verhovay Gyula, Hentaller Lajos, Győri Elek, Polonyi Géza, Prónay Gábor és Károlyi Gábor voltak. Elsősorban az ő közreműködésükre alapozva indította meg Verhovay a Függetlenség című lapot, amelyben Herman Tóth Béla, Inczedy László, Kászonyi Dániel, Hoitsy és Hentaller társaságában írt vezércikkeket, majd velük közösen vette át ideiglenesen, Verhovay párbajban szerzett súlyos sebesülését követően, annak irányítását 1880. január 13-án.¹⁵

Határozott, a kibontakozás lehetőségeinek felkutatására s feltételeinek megteremtésére irányuló kísérletei ellenére úgy érzi, hogy a hasznos cselekvés lehetősége a párton belül egyre csökken. Ugyanakkor az elhatalmasodó belső személyi torzalkodásokkal szembeni tehetetlensége és elégedetlensége jeléül 1883 februárjában kilép a Budapesti Függetlenségi Körből.¹⁶ Tartós eltávolodásra azonban ezúttal sem kerül sor. Kötelességérzete arra kényszeríti, hogy folytassa az aktív küzdelmet a negatív tendenciák ellen. A legkisebb kétség gyanúját sem hagyva maga után utasítja vissza a függetlenségi mozgalom és Herman közötti szakításról értesülő, s annak kihasználását megkísérlő Trefort közeledését és azt a felhívást, hogy lépjen át a szabadelvűek táborába.¹⁷

A továbbiakban elsősorban Madarással és Verhovayval együttműködve lép fel Ugronék és Irányiék perszonáluniós propagandája ellen. A két ellenzéki frakció fúzióját előkészítő megbeszéléseken elsősorban annak megakadályozására törekszik, hogy a tervezett 1884-es program az opportunistáknak elveket szentesítse, s hogy azok elfogadását a párt teljes tagsága számára tegyék kötelezővé. Bár az ellenzéki erők tömörítése érdekében hajlandó volt együttműködni a tőle számos kérdésben távol, olykor egyben-másban kifejezetten szemben is álló politikusokkal, kétségbevonhatatlan tételként ragaszkodott álláspontjához, melynek értelmében a „84-iki koalíció természeténél fogva nem alterálhatta a 74-iki országos pártgyűlésen megalkotott programot”.¹⁸ Ismeretes, hogy 1884 őszén a Függetlenségi és a 48-as Párt Függetlenségi és 48-as Párt néven egyesült. Programja, bár az önállóság „fokozatos” kiharcolásáról szóló ugroni elképzelést elvetette, a perszonálunió gondolatát elfogadta, miközben továbbra is követelte a közös hadsereg, a közös minisztériumok és a delegációk eltörlését.

Mivel a meghirdetett új irányelvek Herman elvárásainak nem feleltek meg, a felemásnak nevezett párttól egyelőre távol maradt, s majd csak Madarász József személyes pél-

¹⁵ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. jan. 3. OL R. 90. I. 6301. A fiatalokkal való együttműködésről lásd: Hoitsy Pál 14 levele Herman Ottónak. MTA-K Ms. 260/116—131.; Hentaller Lajos levelei Herman Ottónak. MTA-K Ms. 259/194—210.; Lambrecht Kálmán, 1920. 51.; Szekfű Gyula, 1952. 410. Verhovay Gyula párbajáról lásd: Gergely—Szász, 1978.

¹⁶ Vö. A Budapesti Függetlenségi Kör távirata Herman Ottónak. Bp. 1883. febr. 14. MTA-K Ms. 252/224.

¹⁷ „Trefort ölelget; sőt amikor a Szalay-Verhovay örültség miatt kiléptem a körből, egyenesen felszólított, hogy pártoljak át hozzájuk” — írja Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. júl. 23. OL R. 90. I. 6390.

¹⁸ A Függetlenségi és 48-as Párt október elsejei tanácskozásáról lásd: A pártok köréből. Egyetértés, 1890. okt. 1.; Mocsáry Lajos levele Herman Ottónak. Andornak, 1890. szept. 23. MTA-K Ms. 269/11. „A radikalizmus kavargó homályából kiléptünk a törvényesség napsugaras alkotmány-mezejére” — az új programot másképpen értékelő Ráth Mór szerint. Lásd: Bartha Miklós, 1890.

dája hatására szánja el magát a csatlakozásra 1889-ben, a beiratkozó lapon egyértelműen feltüntetve, hogy „1874-iki alapon”.¹⁹

Az egyesítés tartalmi következményei és Irányi pártelnöki megbízatása Herman szerint a függetlenségi mozgalomban már korábban megindult opportunistázási folyamatnak kedveztek, s annak felgyorsulásához vezettek. „Itt minden, de minden »személyes kérdés«, s még azoknak a »radikálisoknak«! is csak az jár az eszükben, hogy az öt évi országgyűlésbe is okvetlenül ők bejuthassanak” — jelzi az események irányát a függetlenségi mozgalom egyik alapproblémáját feszegető megállapításában. A jelenség mögött meghúzódó okok felismerését alapvetően szubjektivista megközelítése azonban nem teszi lehetővé. A kedvezőtlen változások tovább gyengítették amúgy sem túlságosan erős pozícióit. „Egyedül állok a parlamentben és a pártban egyaránt. Sokan tisztelnek, némelyek bámulnak és senkisémet követ. Ütik Tiszát és úgy járnak vele, mint a czölöppel: minél jobban ütik, annál szilárdabban áll, annál mélyebben fekvő rétegeket hasogat meg hegyével. Kellő tudással, kellő bátorsággal nekiállani a czölöpnek, azt kilógnatni és kidönteni . . . nem tudják, nem merik, jelesen most, Dániel próféta szibbasztó uralkodása alatt” — számol be Kossuthnak az erőviszonyok állásáról 1884 decemberében. Az újraegyesített függetlenségi mozgalom programjával s belső fejlődésével kapcsolatos fenntartásainak komolyságát mi sem jellemzi egyértelműbben, mint hogy — az említett levél szerint — ismét fontolóra vette az aktív politikai tevékenység beszüntetését.²⁰

3. Harcban az antiszemizmussal s a zsidóemancipáció problémái

Herman függetlenségi párton belüli elszigetelődésével szinte egyidőben tetőzött Magyarországon az az antiszemita mozgalom, mellyel szemben Herman következetesen elutasító álláspontra helyezkedett. A zsidókérdés tagadhatatlan jelenlétére, orvoslásának sürgető szükségességére már évekkel korábban figyelmeztetett. Minden együttműködést megtagadott a függetlenségi párton belül is szervezkedő antiszemita elemekkel. Elhatárolta magát Simonyi Iván akcióitól, hangosan tiltakozott az ellen, hogy „itt ezen az oldalon, a melyen én helyt foglalok . . . a középkor tanai idéztessenek fel”, melyeket „sem ezen pártnak törekvéseivel, sem a magyar műveltség magyarországi színvonalával” nem tartott összeegyeztethetőnek.²¹

Az antiszemita propagandával liberális nézeteit állította szembe, és az emberek fajra való tekintet nélküli jogegyenlőségét hangsúlyozta. A zsidóellenes fellépések visszaszorítását elvi megfontolásokon túl aktuálpolitikai szempontok alapján is fontosnak tartotta, mert félt attól, hogy az erőszakos akciók ürügyet szolgáltatnak majd a központi hatalom

¹⁹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1890. szept. 12. OL R. 90. I. 7145.

²⁰ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1884. dec. 13. és Bp. 1886. dec. 8. OL R. 90. I. 6519., 6650.

²¹ 1882. V. 9. KN 1881—84. VI. 120. öü. 292. Vö. 1883. I. 23. KN 1881—84. IX. 172. öü. 185.; Horváth Zoltán, 1961. 56.

alkotmányellenes fellépéseihez. A legnagyobb jelentőséget azonban a zsidóasszimiláció gazdasági és társadalmi súlyának tulajdonította, és minden olyan lépést kárhóztatott, mely annak természetes folyamatát megzavarhatta. Utalva a magyar fejlődésben a zsidóság szerepét nélkülözhetetlenné tevő körülményekre, aláhúzta: „... azt a munkát, melyet ma a zsidóság teljesít, s melyet a mai kultúra és forgalom szempontjából többé nélkülözni nem lehet, ezt ma — rajta kívül — a nemzet más eleme teljesíteni nem hajlandó, sőt talán nem is képes.”²² Funkcióját, a saját tapasztalataival összecsengő virchovi hasonlattal élve, a megfontoltan adagolt kovász természetével veti egybe. A zsidó elemek várt beilleszkedésétől ugyanis azt reméli, hogy megóvja a társadalmat az elkényelmesedéstől, de aggódva szól az esetleges „túlادagolás” veszélyeiről is. Az utóbbi lehetőség bekövetkezésének esélyeit mérlegelve jelzi Kossuthnak: „Nekünk pedig akkora adag jutott ki, hogy a tunyaságból az elgyöngülésbe kerülünk: a nemzet nem elég erős, hogy egy etnikai alapra vonja őket, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy súlyos belbajokban sínylődik.”²³

A minden szempontból kulcsfontosságúnak tekintett kérdés mielőbbi megnyugtató rendezése érdekében Herman gyors, de ugyanakkor megfontolt lépéseket sürget. „Ki kell vetközdetni a történelmi tényeket minden sallangtól, mely azoknak megértését és világossá tételét akadályozná és akként kell praecisirozni a situatiót, azt, mi a teendő” — szólítja fel a törvényhozókat az irracionális beidegződésekkel szakító, a történelmi folyamatok megértéséből kiinduló cselekvésre.²⁴ Első feladatként az antiszemitizmust kiváltó okok felderítésére tesz kísérletet, s eredményeinek nyilvánosságra hozatalával kíván hozzájárulni a demagógia lefegyverzéséhez. Az Egyetértésben 1881. május elején megjelent cikkei arról tanúskodnak, hogy a zsidóüldözést a létért való küzdelem egyik megjelenési formájaként, a rossz kormányzati rendszer és a gazdasági válság következményeként fogta fel. Az antiszemitizmus gyors elterjedését többek között azzal magyarázza, hogy a nép zöme — elsősorban a mozgalom tömegbázisát szolgáltató deklasszált elemek — nem értette meg helyzetét, hiányos tájékozottsága következtében nem ismerte fel tönkremenetelének valóságos okozóit, s a jelenségek felszínes érzékelésének szintjén megrekedve a mindennapi életében közvetlenül megjelenő kizsákmányolók ellen fordul. „A zsidóüldözés is a szociális élet szikrát fakasztó feldúlási menetéhez tartozik... Az a pont, a melyben ma a szemitizmus az antiszemitizmussal összeütközik az az anyagi érdek, a létért való küzdelem minden attribútumaival felruházva s elmergesítve a hibás fejlődés által” — állapítja meg.²⁵

A konfliktus megszüntetését a liberális tanok következetes érvényesítésével képzei el. Úgy véli, hogy miután a felmerült problematika egy hosszabb történelmi fejlődés következménye, annak megoldása szintén csak több generációt érintő átalakulás eredményeként születhetik meg. Az asszimilációs folyamat megalapozásához elengedhetetlennek

²² 1895. XI. 8. KN 1892—97. XXVI. 499. öü. 242. Vö. 1884. X. 23. KN 1884—87. I. 16. öü. 187.; 1883. I. 23. KN 1881—84. IX. 172. öü. 181.; Lambrecht Kálmán, 1920. 107.

²³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. jan. 3. OL R. 90. I. 6301.

²⁴ 1884. I. 31. KN 1881—84. XIV. 300. öü. 306.

²⁵ Herman, 1881/5.; Herman, 1881/3.; Lambrecht Kálmán, 1920. 105.; 1884. I. 31. KN 1881—84. XIV. 308. öü. 308.

tartja a két szemben álló fél kölcsönös közeledését. A magyar állam — szerinte — a többi civilizált államhoz hasonlóan sokat tett már a cél megvalósításáért: megadta a zsidóságnak a politikai jogok összességét, a földbirtokszerezés lehetőségét, a megtelepedés attribútumait. Szükségesnek ítéli a továbbiakban a „fajvegyülés” biztosítását, a zsidó vallás elismerését és a házasságkötés feltételektől mentes engedélyezését. Cserében elvárja a másik féltől, hogy fogalmazza meg vallási tételeit, állítsa egyházát nemzeti alapra, vetkezze le magáról az őt a társadalom egészétől mesterségesen elválasztó szokásokat, s nyilatkozza ki őszintén: „igenis mi bele akarunk olvadni a nemzetbe”.²⁶

A zsidóemancipáció ügyének győzelemre juttatása érdekében döntő fontosságot tulajdonított a zsidó neológ elemek magatartásának. Fő feladatukat a megoldás irányába mutató próbálkozások támogatásában jelöli meg, s elmarasztalja őket, amiért a feudális maradványokkal terhelt vezető réteghez igyekeznek asszimilálódni. Rosszallásának parlamenti beszédében is hangot ad: „vádolom az előrehaladott zsidóságot, kiváltkép annak leghatalmasabb . . . legvagyonosabb részét, mert feladatának magaslatán nem áll. Mert a helyett, hogy az ő hatalmát . . . arra fordítaná, hogy hitsorsosait . . . kik a körülmények és viszonyoknál fogva alantasabb helyet foglalnak el, ezekkel az eszközökkel az alantaságból kiemelnék és így a nemzetbe való beolvadásukat mindinkább előkészítenék: e helyett ezek az előrehaladott, ún. asszimilálódó elemek úgy fogják fel a feladatot, hogy báróságot, lovagságot, ordót és mindenfélét keresnek.”²⁷

Az anyagi és szellemi forrásai alapján arra leginkább alkalmas, az asszimiláció útján már megindult és előrejutott, s ezzel a pozitív példát kínáló zsidóság Herman túlzottan általánosító értékelése szerint nem fordított kellő figyelmet a probléma megoldására, s ezzel elszalasztotta a kezében tartott lehetőséget a feszítő társadalmi ellentétek csökkentésére, hosszú távú megszüntetésére. Ebben látja Herman az egyik legfőbb okát annak, hogy a széles ortodox zsidó rétegek továbbra is mereven szembehelyezkednek a kívánt változásokkal, elzárkóznak az újításoktól, és úgy viselkednek, mintha semmi sem történt volna még felemelésük, egyenjogúságuk érdekében. Ellenállásukat erősítette az asszimilációt elutasítók számára állandó utánpótlást biztosító ortodox tömegek külföldről, elsősorban Oroszországból történő beáramlása. Ennek megakadályozására Herman a betelepedés legalább átmeneti időszakra történő megtiltását kívánja elfogadtatni. „Igen természetes, hogy én az irtókhöz nem tartozom, még az áttelepítőkhöz sem, de mulhatatlanul szükségesnek tartom azt, hogy a zsidóság megtegye a magáét, mert nem teszi” — fakad ki Kossuthnak az ellentmondó jelenségek láttán, tömören összefoglalva álláspontját.²⁸

A felmerült problémák orvoslására irányuló átfogó programtervezetét 5 pontban foglalja össze, s azt ismerteti Kossuthal is. „Első pont: tisztázza és codifikálja a zsidóság hittételeit úgy mint a protestánsok tették, Második: tegye közzé élő nyelveken, hogy

²⁶ 1883. I. 23. KN 1881—84. IX. 172. öü. 183—184.; 1884. X. 23. KN 1884—87. I. 16. öü. 188.; Herman, 1881/5.; Lambrecht Kálmán, 1920. 105—106.

²⁷ 1882. VI. 9. KN 1881—84. VI. 120. öü. 290.

²⁸ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. jan. 3. OL R. 90. I. 6301.; Herman, 1881/5.; 1882. VI. 7. KN 1881—84. VI. 118. öü. 244—245.

mindenki megismerhesse, Harmadik: hitoktató csak az lehessen, a ki paphoz illő modern műveltséggel bír, Negyedik: kötelező polgári házasság, Ötödik: az orosz és lengyel zsidók betelepítése 30 évig beszüntetendő. Az első és második ponttal azt akarom elérni, hogy a zsidó vallásba Eszlárokat — ha nincsenek — ne lehessen beléköltetni . . . A harmadikkal az orthodox fanatismusnak akarom útját vágni . . . A negyedikhez nem kell kommentár. Az ötödikkel respiriumot keresek a nemzet számára, hogy a kovászt feldolgozhassa . . . Elég hiú vagyok azt hinni, hogy ez legalább megoldásféle és nem reactionárus — legfeljebb önző.”²⁹

A mindkét fél irányában nyílt kritikus hangvétel Hermant nem tette népszerűvé a túlzók egyik táborában sem. A „zsidó sajtó azt mondja rólam, hogy én rosszabb vagyok, mint Istóczy Győző képviselő úr; Istóczy Győző képviselő úr pedig . . . azt állítja, hogy én rosszabb vagyok a zsidónál” — utal a parlamenti támadások keresztüztüzére parlamenti beszédében.³⁰ Az igazságot „középen” kereső, korántsem mindig helytálló felfogásból kiindulva mindezt álláspontjának objektivitását alátámasztó, igazoló jelként értékeli, mint ahogy annak tekinti az őt „zsidó reformátornak” nevező Ónody Géza, „álarc alatti antiszemizmussal” vádoló Pulszky Ágost, valamint „izgatónak” minősítő Tisza Kálmán megnyilatkozásait is.³¹ A személye körül felfokozott hangulatot jelzi az 1884. április 1-én elkövetett támadás. A képviselőházból távozó Hermant az említett napon Clair Vilmos és Szemeczy Emil, az ekkor már az antiszemizmus szócsövénévé vált Függetlenség két munkatársa botokkal megverte és fegyverrel megfenyegette, mert a délelőtti ülés során a jogtalanul a parlament folyosóján tartózkodó hírlapírókat a háznagy közreműködésével az újságírói karzatra utasította. S bár az incidenst súlyosabb sértés nélkül megúsza, azt már nem kerülhette el, hogy a Függetlenség kikeljen „zsidó arroganciájú vérmérséklete” ellen, s a „zsidószekértelő liga egyik legvadabb szóvivőjének” nevezze.³²

Az antiszemizmus kérdését a rendkívül kényes időszakban Herman a maga történetiségében, összetettségéből és ellentmondásosságából sokat felismerve közelítette meg. Bár értékítéletében egy ponton a biologizmus hatása is fellelhető, álláspontjában a haladó jelleg és célzat bizonyult túlnyomónak. A zsidóemancipáció a magyar nemzeti fejlődés szempontjából óriási társadalmi és gazdasági jelentőségét szem előtt tartva törekedett a hosszú előzményekre visszatekintő, megrögzött előítéletek forrásainak kimutatására, s harcolt azok megszüntetéséért. Személyét több irányú támadásoknak kiteve haragját elsősorban a jogfosztókra zúdította, a bevándorlás jogát eredethez kötő, liberálisnak nem nevezhető javaslatával ugyanakkor a jogkiterjesztők (Eötvös Károly, Irányi Dániel, Kossuth Lajos . . .) jogos bírálatát is kiváltotta. Összességében így is sokban hozzájárult egy elfogultságoktól mentesebb légkör megteremtéséhez, az antiszemita hullám visszaszorításának ideológiai előkészítéséhez.

²⁹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. jan. 3. OL R. 90. I. 6301.

³⁰ 1883. XI. 23. KN 1881—84. XIII. 269. öü. 208.

³¹ 1884. X. 12. KN 1884—87. I. 16. öü. 188.; 1884. I. 31. KN 1884—87. XIV. 300. öü. 310.; 1882. VI. 7. KN 1884—87. VI. 118. öü. 289.

³² Az eseményekről beszámol az Egyetértés 1884. ápr. 2-i és 3-i száma; illetve a Függetlenség Herman Ottó botrány és A képesítés című, ápr. 3-án és 4-én közölt cikke. A támadás parlamenti visszhangjáról lásd: 1884. IV. 2. KN 1881—84. XVI. 339. öü. 211—214.

4. Munkásérdekek védelmezője, a szocialista mozgalom elutasítója

A liberális mozgalom fejlődésének irányát a 19. század második felében a szociális probléma megközelítése határozta meg. Már a legelső kolozsvári megnyilatkozások arról tanúskodtak, hogy a korszak alapkérdésével kapcsolatban Herman magatartását nem merev elzárkózás, hanem a demokratikus megoldás számára kedvező kiindulást biztosító, messzemenő együttérzés irányította. Ennek köszönhető, hogy azon kevés polgári politikushoz tartozott, aki kereste a párbeszédet a munkásmozgalommal. Annak ellenére, hogy a „magyar nemzeti eszmét tagadó kozmopolita” irányzatokkal a tartós szövetség megkötésének gondolatát elvetette, gyakori és hosszú eszmecseréket folytatott Frankel Leóval a kommunizmusról. A radikálisok szószólójaként rendszeresen részt vett a Csillag Zsigmond (Hajnal utcai) lakásán rendezett megbeszéléseken, s vele közösen szervezett Kaszinó-ellenes tüntetéseket 1880 januárjában Tisza Kálmán megbuktatására, Verhovay Gyula párbaját követően.³³

A liberális alap demokratikus irányú meghaladásával kecsegtető hozzáállás hátterét Hermannak az az antagonisztikus osztályellentétekből sokat megsejtő felismerése képezte, hogy a szociális ellentétek megoldatlansága a harmonikus európai társadalmi és politikai fejlődést veszélyezteti. „A mostani állam összes szerkezete, összes törekvése voltaképpen két nagy kasztra akarja bontani a népeket. Egyik a kiváltságosoké, másik a munkásoké, melyek a kiváltságosok jólétének megteremtői. Bárhogy iparkodjunk ez ellen tiltakozni, ez tényleg egész Európában így van. A mai állam hivatása nem az, hogy mint állami szervezet biztosítson jólétet, hanem az, hogy lát maga előtt egy elemet, melyet kipréselhet bizonyos állami institutiók érdekében” — mutat rá az egzisztenciájában fenyegetett kispolgár félelmeiből is fakadó leegyszerűsítéssel a kapitalista társadalmi fejlődés alapvető ellentmondására.³⁴

Az egész életét végigkísérő nagyfokú szociális érzékenység, a munkások sorsa iránti élénk érdeklődés jellemezte már a Párizsi Kommün idején. Mint azt Bartók Lajoshoz írott levelében elmondja: „én akkoriban a commune alapeszméjét védelmeztem, örömet fejeztem ki a Vendome oszlop ledöntése fölött, az egyetlen voltam, a ki Franciaország fölött nem estem kétségbe, sőt erősen állítottam, hogy az mint köztársaság fog föltámadni . . . én ezeket az akkor még bihari (ti. radikális balközép párti) »Magyar Polgárban« mint annak fő munkatársa . . . cselekedtem s ezekért bíróilag üldöztettem”.³⁵ Megnyilatkozásai későbbi munkavállalását valóban megnehezítették: „bizalmatlanokkal volt dolgom, a kik bennem a commune védőjét, a forradalmárt, a kolozsvári »csöcselék« vezetőjét . . . látták” — írja Kossuthnak, amikor a Magyarország pókfaunája című munkájához csak egy kötetre kap megbízást.³⁶

³³ „A szociáldemokratákkal sokáig érintkezést tartottam fenn. A magyar szocializmus egyik megalkotója, Frankl . . . feljött gyakran hozzám eszmecserére” — emlékezett vissza Herman. Lásd: Szini Gyula, 1912. Vö. Lambrecht Kálmán, 1920. 102–103.; Szekfű Gyula, 1952. 265.; Herman, 1880/13.

³⁴ 1887. III. 26. KN 1884–87. XVI. 347. o. 243.; Vö. 1885. III. 11. KN 1884–87. V. 92. o. 138.

³⁵ Herman Ottó levele Bartók Lajosnak. Bp. 1882. ápr. 16. PIM V. 4131/152.

³⁶ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1876. máj. 26. OL R. 90. I. 5543.

A porosz—francia háború kirobbanását, majd a köztársaság kikiáltását követően a Magyar Polgár hasábjain rendszeresen beszámol az események alakulásáról. A Szemle rovatban februárban közölt, -n. aláírással szignált tájékoztatói kezdetben a mérsékelt köztársaságiak melletti szimpátiáról, a royalisták előretörése feletti aggodalmakról tanúskodnak, s nagy reményeket fűznek Thiers külföldi, a polgári rend megszilárdítására irányuló próbálkozásaihoz.³⁷ A köztársaságot veszélyeztető monarchikus fellépések megerősödésével párhuzamosan egyre inkább közeledik a „vörösök” táborához. K. Papp Miklós szerkesztő ellenvéleménye ellenére március 28-án megjelenik A montmartrei „lázadók” című írása, melyben jelzi az esetleges túlkapasokkal kapcsolatos szorongásait, a fegyveres fellépésekkel szembeni ellenérzéseit, az anarchiától való félelmeit. A munkásokat azonban — anélkül, hogy programjuk szociális vonatkozásaira reagálna, annak belső tartalmával foglalkozna — megvédi a különféle támadásokkal szemben, s a köztársasági eszme legkövetkezetesebb védelmezőit jelöli meg bennük. „Bélyegezzék bár esztelenségnek, mondják bár utópizmusnak, de már az egyszer nem csatlakozunk a kárhóztatók csoportjához! A montmartrei »lázadók« nézetük szerint a köztársaság fennmaradásának garanciáját keresik; Hogy a köztársaság biztosítását keresik — ezért szabadelvű ember kárhóztatni nem fogja. Keresik fegyveres erővel, s ez baj. Ezen az úton felszabadítják azokat a szenvedélyeket, a melyek az anarchiához vezetnek s meglehet a monarchia, a despotizmus számára megnyitják az utat — ez még nagyobb baj!!” — sorolja fel a proletárfelkelőket érő vádakát, jellegzetesen liberális szempontok alapján érvelve, ugyanakkor szokatlan türelmességet és megértést tanúsítva irántuk. A felkelők küldetését is kizárólag liberális megfontolásokból kiindulva vizsgálja, amikor a fenyegető kilátásokat sem hallgatva el, így folytatja: „Csapjon át a montmartrei felkelés anarchiába, a mi fájdalom nem lehetetlen; készítse bár azt a zavarosat, a melyben a háttérben leselkedő monarchisták halászni készülnek; a köztársaság biztosításának eszméje ezért fenn, s a felkelés alapján igaz és jogos marad.”³⁸ A párizsi munkásokat az emberi szabadság legfőbb védelmezőiként üdvözli tehát, azé a szabadságé, amely számára nem a végcélt jelenti, hanem az eszközt a műveletlenség leküzdésére, a haladás előmozdítására.³⁹ Ezért védelmezi őket a tulajdon és a béke haláláról szónoklókkal szemben, hangsúlyozva, hogy az események jellegét és tendenciáját nem lehet kiragadott epizódok alapján megítélni, hanem a történelmi folyamatok teljes szem előtt tartásával kell azokat értékelni.⁴⁰ Erélyesen elítéli a forradalmárokkal szemben alkalmazott erőszakot. Utalva a franciaországi fejlődést kedvezőtlenül befolyásoló következményeire, elmarasztaló hangnemben ír a Kommün leveréséről: Favre „maga tette fel a pontokat, a melyek Galliát hosszas időre a pauperizmus áldozatává teszik. . . ő és nézetének társai egy nagy horderejű mozgalom orvoslásául csak az erőszak

³⁷ -n.: Szemle. Magyar Polgár, 1871. febr. 11., 12., 22., 23.

³⁸ Herman, 1871/12.

³⁹ Herman, 1871/3.

⁴⁰ Herman, 1871/4.

alkalmazását ismerik, s evvel folytonosan ahoz az eszközhöz folyamodnak, a mely utolsó kell legyen a társadalomban.”⁴¹

Az államapparátus és a munkások közötti ellentétek megítélésében Herman a későbbiekben is a munkásokkal szimpatizált. Megértően szemlélte az Internacionálé működését. Nem ítélte el erőszakos eseményekért sem, mert azok forrását — túl a proletárok hiányos műveltségéből származó objektív tényezőkön — elsősorban az államapparátus erőszakos fellépésében kereste, utóbbit téve felelőssé az ellentétek elmérgesedéséért. „Megvalljuk, hogy a mozgalom, melynek éle az »Internationale« — az eszközök megválasztásában, ügyeinek kezelésében, megnyilatkozványaiban nem mindig a jó ösvényen található — gyakran pedig a conspiratio jellegét viseli magán. De nem a mozgalom szelleme az, a mely a conspiratio útjára tereli az elemeket: az ellenőrző hatalom erőszaka az, a mely az elemeket oda kényszeríti az által, hogy a felvilágosodás helyett az erőszakot alkalmazza . . . Az Internacionálé egyes mozzanataiban észlelhető tévelygéseket csak abban látjuk, hogy a mozgó és mozgató elemek legnagyobb része a félműveltség, a meg nem emésztett nem tisztázott eszmék fájában szenved. E bajon sem erőszak, sem kémrendszer nem segít, hanem segíteni fog rajta a liberalismus, mely az intelligentiából nem csinál privilégiumot, a mely a becsületos, méltányos szerződésre nem pedig a butaság fenntartására alapítja czéljai előmozdítását.”⁴² A hosszan idézett elemzés rávilágít arra, hogy Herman a társadalmi evolúció feltartóztatatlanságára, a műveltségi szint emelésének mindenhatóságára építette kibontakozást kereső elképzeléseit. A proletariátus elégedetlenségének valódi társadalmi-gazdasági forrásait nem ismerte fel a maguk teljességében. Ezért várta a liberális elvek következetes megvalósításától a súlyos problémák orvoslását, remélve, hogy a munkásmozgalom az általa helyesnek tekintett mederbe terelhető. Ez az elgondolás egész életében felfogásának állandó eleme maradt.

A dolgozók igazsága melletti liberális elkötelezettsége Hermant nem akadályozta meg abban, hogy bírálja az általa szocialistának megismert elképzeléseket és szembeforduljon azok képviselőivel. Bár a szocializmus perspektíváját egy bizalmas „vallo-másban” nem veti el („Messze távolban jövőjét vélem láthatni” — írja Kossuthnak), egyben azt is leszögezi, hogy „az ideális socialismusnak ideális műveltség és ember-szeretet a feltétele és tudom, hogy a feltételeknek a népek zömében alig csirái jelentkez-nek”.⁴³ A Szocializmus című, 1880-ban megjelent írásában erős kritikának veti alá a nemzetközi munkásmozgalmat. A család, a nemzeti gondolat, az emberi méltóság és a szabad fejlődés veszélyeztetve érzett elvének védelmében felszólalva a következetesen demokratikus gyakorlatot állítja szembe a szélsőségesnek nevezett szocialista elgondolásokkal. „Minden fennálló társadalmi Intituciónak durva erőszakkal való szétrombolása, nem gondolva arra, hogy a romok fölé a rombolók mit alkotnak majd: ez — úgy-mond — a szocialisztikus tanok egyik szélsősége s a veszedelmek veszedelme, mert

⁴¹ Herman, 1871/5.

⁴² Herman, 1871/5.

⁴³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1875. ápr. 5. OL R. 90. I. 5584.

a gyűlöletből indul, nemcsak, hanem a fejlődést, a világrend e legsarkalatosabb elvét teljesen kizárja. Kiölni a nemzetből a nemzeti jelleget, a családból a családi jelleget, az egyént egyéni sajátágaiból kivetkőztetni, sémává alakítani az embert: ez a szocialisztikus tanok másik szélsősége, szintén tagadása a fejlődésnek, a világrend legsarkalatosabb elvének. Ez utóbbi szélsőségek éle a tőke ellen tör; a talentumnak, az igyekezetnek a megélhetés szempontjából sem engedi át a fölényt. A magasabb képzettséget, a jobb igyekezetet a gyengébb javára szolgáló kívánja, s amidőn ezt teszi, kivetkőzteti az embert mindabból, ami őt a pusztá állatiság fölé emeli s ami legfőbb tényezője a haladásnak, az emberiség nemesebb irányban való fejlődésének. Én ezekkel nem kelek a tőke védelmére, mert itt különböztetni kell. A szédelgés összehordta tőke vérlázító bűn . . . Szerintem az egyedül elfogadható igazságos osztályozó egyedül csak a képesség a szó nemes értelmében. Én tehát a szociális probléma megoldását sem az egyéni jelleg kiölésében, sem a nemzeti egységek szétrobbantásában, sem a családi egységek eltörlésében keresem, hanem látom mindezeknek gondos megőrzésében, mind magasabbra törő kifejtésében . . . Nem a szocializmus modern tanaiban, hanem a demokrácia nemes eszméiben látom s keresem a nemzetek boldogabb jövőjét” — állapítja meg a szocialista törekvésektől határozottan elzárkózó, de egyben a tőkés kizsákmányolást is bíráló, az emberi képességek kifejtésének és érvényesülésének szabad utat követelő, ám a szabadversenyos kapitalizmusban rejlő embertelenségekkel, a gyengébbek védtelenségével és kiszolgáltatottságával nem számoló fejtegetésében.⁴⁴

Szembefordul a szocializmus szerinte helytelen értelmezésével, hibás alkalmazásával 1883. január 29-i parlamenti beszédében is: „a socialismus megtagadja a nemzetet, a socialismus internationalis, a socialismus nem tiszteli a történetet, nem tisztel semmit, hanem általánosítani akar olyant, a mi meggyőződés szerint általánosítható soha nem lesz . . ., mert valameddig a földgömb zónákat tüntet fel, a melyek az emberiségre és mindenre, a mi rajta van, átalakító és jellegfejtő erővel bírnak: mindaddig nemzetnek kell létezniök és fognak létezni, a melyek hajlamaik szerint valóságos egyediséget alkotnak. Socialismusnak tehát olyan internationalis tétel, a mint azt hangoztatják azok, a kik nem értenek hozzá, az soha sikerülni nem fog. A voltaképeni socialismus egészen más” — hangsúlyozza, s példát hoz egyben saját álláspontjára is: „Hát én olyan értelemben, hogy már most Magyarországon is a társadalom minden rétegében lüktet az elégedetlenség, én ebben socialismust látok. De ennek a socialismusnak alapokait vizsgálva, vissza kell térnünk egy olyan állami kormányzatra, a mely nem számol semmi egyébbel, csak hatalmával és mások érdekeinek a szolgálatával” — állapítja meg, ismét a rossz kormányzati rendszerekre szűkítve le a problémakör vizsgálatát.⁴⁵

A Kommün hatására Magyarországon is jelentős mértékben megnőtt a proletariátus iránti érdeklődés, a fellépésüktől való félelem. Természetes, hogy Herman is figyelemmel fordult a szociális kérdés hazai alakulása felé. A közelebbről ismert erdélyi állapotokat vizsgálva cáfolta azokat az állításokat, melyek szerint Erdélyben nem kell köz-

⁴⁴ Lambrecht Kálmán, 1920. 102.

⁴⁵ 1883. I. 29. KN 1881–84. IX. 178. öü. 316. Vö. Herman, 1896.

vetlen veszéllyel számolni, s a munkások problémája nem több egyszerű rendőrségi ügynél. Aktív kezdeményező lépéseket sürgetett, mert úgy látta, hogy a kérdés elérkezett ahhoz a ponthoz, ahol „az infectió még nem történt meg, a tömeg azonban nincs abban az állapotban, hogy adott esetben az infectiónak ellentállhasson”. Kifogásolja, hogy a kormányintézkedések beérik a javíthatatlannak ítélt elemek kiutasításával, ahelyett, hogy igyekeznének „a bujtogató veszélyének kitett elemekbe morális erőt” önteni, „a mely egyedüli biztos ellenszere a bujtogatásnak”. Számol tehát a szociális elégedetlenség kirobbanásának lehetőségével, de nem látja még feloldhatatlannak az ellentmondásokat. „Nem az a feladat, hogy a bajt elfojtsuk, hanem az, hogy elejét vegyük” — adja ki a jelszót.⁴⁶ A munkások és a munkaadók közötti viszony rendezésének lehetőségeit ismét elsősorban morális szempontok alapján közelíti meg, s a megoldásra váró feladatokat pontosan megnevezve, a művelődési szint általános emelésétől várja a dolgozók sérelmeit orvosló, helyzetüket megjavító megoldás megtalálását. „Nézetünk szerint a kolozsvári munkásoknak mindenek előtt szükségük van egy oly egyletre, a mely tisztán művelődési és önszegélyezési célok után törekszik, mely ezekre a célokra fordítja egész buzgóságát, áldozatkészségét. A művelődés gyarapodásával vezetők nélkül is eltalálják majd a helyes utat, a melyet az okszerű haladás útjának szoktunk nevezni, s mely egyedül alkalmas nemes célok elérésére” — ad hangot a szociális probléma mélyreható gyökereivel nem számoló, a szervezett munkásmozgalom szükségességét tagadó, s attól idegenkedő, a kiutat a külső beavatkozásoktól mentes öntörvényű fejlődéstől remélő optimizmusának.⁴⁷

A liberális megoldási iniciatívákat elutasító, a munkásmozgalom állandó, szervezett kereteinek megteremtésére irányuló törekvéseket nem nézte jó szemmel, a békés kibontakozást szerinte veszélyeztető és megkérdőjelező akciókkal nem értett egyet. Határozottan visszautasította azonban a munkások fenyegetésének jelszavával fellépő, a Kommun hatására a polgári társadalomban erősödő általános elbizonytalanodásból és félelemérzetből táplálkozó demagógiát. Aki „csak némi komolysággal foglalkozott társadalmunk viszonyaival, a ki végére járt a szőnyegre dobott jelszavaknak: az rögtön tudhatta, hogy az »Internationale« kiáltás csak hatásvadászatra célzó eszköze egy kotterianak, eszköz akar lenni a birtokos osztály terrorizálásának a végre, hogy a kotteria az anyagi hatalmat kézre kerítse, segélyével pedig önző céljait előmozdítsa. Az egész apparátus, mely a munkások ellen mozgásba tétetett, az előleges vizsgálatnak rendszere, szelleme arra utalt, hogy a kotteria minden áron ürügyet keresett annak hirdetésére: hogy ő a társadalom megmentője” — mutat rá az 1872. április 22-én megindított első magyarországi szocialistaellenes per mögött szerinte meghúzódó indítékokra.⁴⁸ Az osztályellentétek magyarországi elmérgesedését — azok valódi kiváltóját fel nem ismerve — tehát az államvezetés hibás hozzáállásából vezeti le. Kossuthnak írott sorai szerint: „Én sajnálom, de nem tehetek másként mint, hogy az osztályok harcát nálunk is létezőnek állítsam. Ez nem fejlődött a külföldi áramlat ide vetődött csiráiból, ezt teremtették

⁴⁶ Herman, 1871/6.

⁴⁷ Herman, 1871/7.; Herman, 1871/8.

⁴⁸ Herman, 1872/3.

a kormányok protegált, tudatlan eszközei, egy élősdí had a nepotismus átka; a gögtől felfuvalkodott Tisza ezt jóvá nem teheti.”⁴⁹

Értékelve a magyarországi és az egész európai munkásmozgalmat, Herman megkülönböztette egymástól az internacionális és a nem internacionális irányzatokat. Az előbbi létjogosultságát határozottan tagadta, az utóbbi szembenállási jogát a szociális igazságtalanságokkal azonban elismerte. Félre nem érthető módon utalva a bismarcki Németországon belüli állapotokra, a rendőrségi eljárást zsákutcaként, a helyzetet csak elmérgesítő hibás módszerként ábrázolta, s óvta a magyar minisztériumot a negatív példa követésétől. „Az államnak magához kellene emelnie azokat a rétegeket, különösen a magyar államnak, a mely tudhatja, hogy ha itt a szoczialista mozgalom gyenge, ez nem azért van, mert a hajlam kevés, hanem, mert minálunk a munka nincs kifejlödve, mert iparunk gyenge, és mert azon elemek még csak kis számmal vannak jelen, de hogy jelen vannak, azt a terjedés mutatja” — emeli ki a munkásmozgalom és a kapitalista gazdaság fejlettsége közötti közvetlen összefüggéseket anélkül, hogy az ebből adódó elméleti következtetéseket levonná.⁵⁰

A szocialista tanok továbbterjedésének megakadályozása érdekében, valamint belső meggyőződéséből indítva határozottan kiáll a munkások életkörülményeinek megjavítása mellett, és védelmére kel a csavargással vádolt munkanélkülieknek. Átfogó képet nyújtó 1896. január 17-i beszédében megállapítja: „a munkanélküliség és a csavargás nem szinoním, nem azonos. A ki ismeri az ipar, a kereskedelem és a gazdaság fluktuációit, tudja, hogy a legbecsületesebb, legtisztesegebb munkás is elvesztheti kenyereit időlegesen . . . A lakásviszonyok tarthatatlanok; lebontották mindazt, a mi a szegénysorsú embernek hajlékot nyújthatott; felrakták a tornyokat, a helyett hogy a manzard-rendszert behozták volna . . . Hol és mikor fogunk mi foglalkozni annak a népnek a sorsával, bajával, s nyomorával, melyre nézve még is csak meg kell vallanunk, hogy róla gondoskodnunk kell, mert bizonyos munka végrehajtása csak azon az osztályon nyugszik. Én épen a szocializmus terjedésére, és arra való tekintettel, hogy minálunk ez a mozgalom még nem mély terjedés, még felszínes, ezt a kérdést a t. miniszter úr figyelmébe ajánlom.”⁵¹

Sürgette a dolgozók életviszonyainak javítását a kivándorlás csökkentése érdekében is. Naivitástól sem mentes elképzelése szerint csak törvényes eljárással s a szükséges tapintattal érhető el, hogy „a most kifelé gravitáló elemek felismerve itt a humánus, igazságos és a szabadságnak megfelelő eljárást, valósággal hű fiaí legyenek ezen államnak”⁵²

Nem került el Herman figyelmét az agrárszocialista mozgalom megerősödése sem. 1896. augusztus 30-án Miskolcon tartott utolsó képviselői beszámoló beszédében az erőszakos vidéki forradalmi megmozdulások okait az elmaradott, a túlnépésedés levezetésé-

⁴⁹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Pest, 1875. ápr. 5. OL R. 90. I. 5584.

⁵⁰ 1893. XI. 13. KN 1892—97. XIV. 246. öü. 112. Vö. 1889. XII. 10. KN 1887—92. XV. 305. öü. 43.; Herman, 1880/9.

⁵¹ 1896. I. 17. KN 1892—97. XXVIII. 535. öü. 194.

⁵² 1893. XI. 13. KN 1892—97. XIV. 246. öü. 113.

re, munkalehetőség biztosítására képtelen nagybirtok nyomasztó jelenlétében kereste. Megoldásként azt javasolta, hogy a hitbizományok eltörlésével tegyék szabaddá az érintett birtoktesteket, a gazdaság intenzitásának fokozása érdekében parcellázzák fel azokat és adják bérbe, megfontolt, az ország természeti sajátosságainak megfelelő telepítéssel igyekezzenek a népmozgalmakat az állam javára szabályozni.⁵³

Végigtekintve az elmondottakon megállapítható, hogy Herman a munkások iránt mindig megértést tanúsított, s az elnyomó államapparátus erőszakos fellépéseivel szemben a dolgozók védelmére kelt. Bátran kiállt a Párizsi Kommun proletárfelkelői, s a magyarországi „hütlenségi per” vádlottjai mellett. Következtesen elhatárolta magát azonban azoktól a tendenciáktól, melyek szerinte az emberiség fejlődésének alapvető törvényszerűségeivel ütköztek, melyek az ember teljes önrendelkezését, szabadságát korlátozták és a nemzeti kereteknek a történelmi folyamatokból való kiiktatására irányultak. A kapitalista társadalom alapvető szociális ellentmondásának lényegét nem értette meg, a feszültség megszüntetését az egész társadalom, s elsősorban a proletárok értelmi szintjének nagyfokú emelésétől, valamint az államvezetés megfelelő hozzáállásától remélte. Ez a liberális világnézeti forrásokból táplálkozó, egyben következetesen demokratikus és messzemenően etikus megközelítésből fakadó kettősség határozta meg viszonyát a munkásmozgalomhoz, s kölcsönzött annak ellentmondásos jelleget.

Összességében Herman a függetlenségi mozgalomban — többek között Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Vidáts János stb. . . társaságában — azt az irányvonalat képviselte, amely a porosz közigazdász, a Haladó Párt demokratikus szárnyához tartozó Herrmann Schultze-Delitzsch Németországban és Ausztriában is népszerű „önsegélyező” programját elfogadva a szociális ellentmondások megszüntetését a munkások önerejéből felállított fogyasztási, hitel és takarékszövetkezetek, valamint segélypénztárak segítségével tartotta lehetségesnek. Tevékenysége a liberális mozgalom bázisának demokratikus jellegű kiszélesítésére irányult, arra, hogy — mint azt Friedrich Naumann később megfogalmazta — a szociáldemokrácia „a liberalizmus proletár felévé” váljon. A munkásmozgalmat a polgári társadalomba integrálni, azt az önálló osztálypolitika kialakításától eltéríteni akaró törekvést az öntudatra ébredő szocialista mozgalom azonban megghiúsította.⁵⁴

Tudjuk, hogy a szocialista törekvések létjogosultságát Herman sosem kérdőjelezte meg. Sőt, 1894. június 26-i beszéde értelmében a szocialista forradalom eljövételét az ismertetett kormányzási hibák következtében — annak ellenére, hogy azt nemzeti szempontból kifejezetten károsnak mutatta be — a nyilvánosság előtt is egyértelműen elkerülhetetlennek nevezte: „ha majdan . . . bekövetkezik az a szociális forradalom, a mely a korlátlan militarizmus, a korlátlan hatalom nyomán szükségképpen jár, a mely a kegyetlenül kiaknázó és kihasználó, semmi értelemmel nem bíró elem kizsákmányolási törekvésével fejlődik, ha . . . bekövetkezik a szocialista forradalom: nem a nagy népek fognak elveszni, . . . hanem ki fognak veszni a kisebb társadalmi egységek, melyek a nagy mozgalomban agyonőrlődnek”.⁵⁵

⁵³ Lambrecht Kálmán, 1920. 133–134.

⁵⁴ Magyarország története, 1979. 865–897.; Schieder, 1980. 192–196.; Schmidt, 1980. 240–247.

⁵⁵ 1894. VI. 26. KN 1892–97. XIX. 360. öü. 272.

5. Az anarchizmusról mint a társadalmi igazságtalanságok következményéről, elítélően

„Európa egész társadalma, Európa egész politikai élete át meg át van mérgezve. A bűntények iszonyatossága és jellege nemcsak az anarchiában nyilatkozik, hanem nyilatkozik az erkölcsnek oly elfajulásában és oly hanyatlásában, a mely elhanyaglásnak leg-tetején állanak az anarchia bűntényei úgy, mint utolsó következmények.”⁵⁶ Az idézett 1893. december 13-i beszéd rávilágít arra, hogy Herman az anarchizmus kifejlődését az európai társadalmi változások részének, a társadalmi fejlődésben jelentkező torzulások egyenes következményének tekintette. Szociális forrásait kutatva közvetlen kapcsolatba hozta a szocialista mozgalmakkal, azokból származó egészségtelen kinövésnek, a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni hibás reagálásnak minősítve azt. A „modern állam, annak katonai apparátusa: ez az, a mi neveli az elégületlenséget, és az elégületlenségéből kikel a szocializmus és a szocializmusból kikel legfelsőbbben az anarchia” — állapítja meg.⁵⁷

Bár az anarchisták ártatlan polgárokat is veszélyeztető akcióit büntettnek nevezi,⁵⁸ végső soron védelembe veszi őket, sokszor magára haragítva ezzel a közvéleményt.⁵⁹ A Szerbiával kötött, a közönséges bűnösök kiadatásáról szóló államszerződés becikkelyezése alkalmával elmondott beszédében a népek és az emberek természeti jogaira hivatkozva határozottan kijelentette: „van eset, a mindőn joga lehet az embernek a más életére támadni: az önvédelem, a végső szükség esetében . . . A mikor társadalmi intézményeink és az államok szervezete csak az, hogy a trónok szuronyokon állanak fenn, a mikor a koronás főeknek joguk van a népek világos akarata ellen az emberiség megbélyegzésével 100 000-ket hurczolni a csatamezőre . . . akkor vetkőztessünk mi ki a politikai jellegből olyan cselekményt, a mely csak hasonló eszközökkel való visszatörítés” — érvel a közönséges bűncselekmények és a politikai indíttatású anarchista cselekedetek közötti megkülönböztetés mellett, majd így folytatja: „mikor a népek arra törekszenek, a mire születtek, . . . mikor iparkodnak lerázni azt, a mi nem a természetnek, hanem csak ferde társadalmi intézményeinknek a következése: hogy én akkor e törekvést kivetkőztessem a politikai jellegből, az nincs”.

Önmaga igazolására konkrét példaként a társadalmi változásokat egyéni terror útján elérni kívánó oroszországi anarchisták tevékenységére hivatkozik: „A t. képviselőház jól tudja, mik történtek legutóbb Oroszországban . . . Igaz, iszonyatosak ezek a katasztrophák; de az is igaz, hogy ezeknek a katasztropháknak az előkészítői soha nem voltak a nihilisták, ezeknek az előkészítője az a rossz kormányzat, mely az igazságtalanságon alapszik. Ez növeli a népek szívében a magot, ez termeli a nihilistákat és az, a mi utóbb kitör, az csak a következmény; okozói azok, a kik a magaslaton ülnek és a kik hitvány, rossz gádzáldokást folytatnak a népek java ellen” — utal a II. Sándor cár ellen

⁵⁶ 1893. XII. 13. KN 1892—97. XV. 271. öü. 263.

⁵⁷ 1893. XII. 13. KN 1892—97. XV. 271. öü. 264.; 1884. III. 31. KN 1881—84. XVI. 337. öü. 149.

⁵⁸ 1893. XII. 13. KN 1892—97. XV. 271. öü. 263.

⁵⁹ Lambrecht Kálmán, 1920. 49.

1881. március 1-én elkövetett halálos kimenetelű merényletre december 9-i parlamenti beszédében.⁶⁰

Az anarchizmus megszüntetésének lehetőségét az azt kiváltó szociális ellentmondások, a társadalmi igazságtalanságok megszüntetésében keresi. Célt tévesztő lépésnek nevezi az államappatárus erőszakos fellépéseit, s figyelmeztet azok eredménytelenségére. Helyettük alapvető társadalmi változásokat sürget: „a ki az anarchiát akarja megfékezni, az ne fékezze meg regresszive azzal az apparátussal, mellyel nem lehet, hanem legelőször az emberiség és a statusok alapjainak megreformálásával” — jelöli meg az általa ajánlott kivezető utat 1893. december 13-i beszédében, melyben a bismarcki gyakorlat elhibázottságát a következőképpen leplezi le: „a ki ezen segíteni akar, az hiába fog szuronyokhoz folyamodni, az hiába fog rendkívüli állapotot teremteni, hiába fogja elkobozni az alkotmányt, mert csak egyet ér el, a mint az összes mozgalmak tanúsítják, hogy a kik most az utcán úzik a bűntényeket, és dicsőítik az anarchiát: lemennek a pinczébe és folytatják titokban”.⁶¹

6. Elfajtott demokratikus kezdeményezések

(Herman és a párton belüli frakcióharcok kieleződése)

Az 1880-as évek második felében Herman helyzete a párton belül semmit sem javult. Az 1887-es választásokon a szegedi Alsóvárosban vereséget szenvedett kormánypárti ellenfelétől, s ezzel mandátumát elvesztette. „Én, barátom, úgy fogadom el a helyzetet, a mint van: megbuktam, a párt ellenem van, kerület nem keresett fel: egyelőre mehetek és megyek is. A többi az idő és a vele járó események dolga s úgy a mint az utóbbiakat látom s látnom kell, kétfélét érzek előre is, az első az: hogy az én időm megjön — megjön még; a másik az, hogy azok a kicsinyeskedők be fogják látni — magukra nézve későn — hogy ephemeridák voltak” — írja Bartha Miklósnak, a bukást sokban a párton belüli helyzetével magyarázó, de győztes visszatérésében magabiztosan reménykedő levelében. Ugyanakkor megköszöni barátjának nevezett harcostársának, hogy az ő érdekében vissza kívánt lépni az oklándi választási előjátékokon, s örül, hogy „a magyar glóbusz »függetlenségi és 48-as« majomvilágában” embertársaként üdvözölheti a tőle később oly messzire került politikust.⁶² Szegedi vereségét vizsgálva továbbtekint a pártviszályok keretein, s bukását többek között a polgárság passzivitására, valamint a szavazólisták meghamisítására vezeti vissza.⁶³

Herman mandátum nélkül maradása az országban s a határon kívül egyaránt nagy visszahangot váltott ki. Kossuth „szégyenteljes és undorító” dolognak nevezte, hogy egy általa oly nagyra becsült, erkölcsi hozzáállása és politikai képességei alapján sokra hivatott embert megbuktathatnak a helyi szűk látókörű érdekek.⁶⁴ A turini figyelmezte-

⁶⁰ 1881. XII. 9. KN 1881—84. I. 26. öü. 304.

⁶¹ 1893. XII. 13. KN 1892—97. XV. 271. öü. 263—264.; 1884. III. 31. KN 1881—84. XVI. 337. öü. 179.

⁶² Herman Ottó levele Bartha Miklósnak. Bp. 1887. dec. 18. OSZK-K.

⁶³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1887. szept. 12. OL R. 90. I. 6694.

⁶⁴ Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. Larczay, 1887. júl. 17., nov. 1. OL R. 65. I. 342., 345/a.

tés hatására a párton belül akciók sora indult Herman „megmentésére”. Helfy levelében biztosította a vezetés ragaszkodását személyéhez, igényét munkájára. Herman meglepetéssel vette tudomásul — az előzmények alapján nem is jogtalanul várt támadások helyett — a további együttműködésre irányuló szándék jelentkezését, amiből arra következtetett, hogy parlamenti tevékenységét pártja nem nélkülözheti.⁶⁵

Rövid időn belül újra képviselőséghez jutott Törökszentmiklóson, s ezzel ismét a párt teljes értékű tagjának számított. Helyzetét azonban továbbra is a már jelzett ellentmondások határozták meg. Az egészséges szellem kialakításának, s a valóban hasznos pártmunka feltételei megteremtésének legfőbb akadályát Irányi „abszolút diktatúrájában” jelölte meg. Ugyancsak negatív értékelést adott Helfy szerepéről, az ellenzékiiséget sokban mérsékelő részvételéről a kormánytól függő vállalkozásokban, amit különösen a Kossuthal fenntartott kapcsolataiból származó nagy tekintélye miatt tartott veszélyesnek.

A sikeresebb parlamenti szereplés érdekében Herman korábbi próbálkozásait újítja fel. Növekvő aktivitása egyértelműen összefüggésben állott a szabadelvű kormányzás válságtüneteinek jelentkezésével. A Tisza Kálmán-i rendszer megrendülésében döntő szerepet játszott a nagy véderővita kirobbanása. A kormányzat részéről előterjesztett javaslat ugyanis meg kívánta szüntetni a parlamentnek azt az 1867-ben újrafogalmazott jogát, hogy a hadsereg nagyságának meghatározásában 10 évenként részt vegyen. A tervezet a különböző alapállású ellenzéki irányzatok összefogását sietette. A parlamenti vitát megelőzően Herman Károlyi Gábor lakásán ismét összehívja a hozzá legközelebb álló és vele együttműködni szándékozó munkatársait, hogy kiösszák a szerepet egymás között. A pártkörön kívüli tanácskozáson 58 képviselő jelent meg, ami a vezetőséggel szembeni elégedetlenség fokozódására, Hermanék befolyásának növekedésére enged következtetni. Az erőviszonyok megváltozását tükrözi Hermannak az a nyilatkozata is, mely „kettős áramlat” kialakulásáról tesz említést. „Az egyiknek képviselői Irányi, Helfy és velök Szentkirályi Albert, ki már »a turbulens elemek kizárásáról« is beszél, értvén ezek alatt Polonyit, Károlyit s gondolom csekély magamat; ők az »államférfiúi méltóság« fölcentjei. A másik áramlat radikálisabb, harcias kedvű.” A jelentős befolyással rendelkező Ugron Gábor „ma még a két áramlat között lebeg, mert vasúti vállalata bizonyos fokig függésben tartja, különösen a közlekedési miniszterrel szemben” — Kossuthnak írott 1889. június 26-i beszámolója szerint.⁶⁶

Nem kellett azonban sokáig várni arra sem, hogy Ugron felfedje kártyáit. Tisza Kálmán bukását követően — melyhez többek között Herman tevékenysége is sokban hozzájárult — a politikai életben új folyamatok indultak meg az általános útkeresés jegyében, ami a függetlenségi ellenzéken belül a csoportarcok felerősödéséhez vezetett. Ugron a körülmények megváltozásából azt olvasta ki, hogy megértek a feltételek egy, a dualista rendszerhez idomított, mérsékelt függetlenségi kormányzat megalakításához, és 17 társával egy, a hatalomátvétel letéteményesének tekintett külön csoportot hozott létre.

⁶⁵ Helfy Ignác levele Herman Ottónak. Bp. 1887. okt. 27. MTA-K Ms. 259/154.; Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1888. jan. 14. OL R. 90. I. 6715.

⁶⁶ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1889. jún. 26. OL R. 90. I. 6892.

Az erdélyi függetlenségiek vezére az „ortodox kossuthi közjogi” ellenzéki magatartást eredménytelenségre ítélte, eleve elhibázott taktikának minősítette, sőt azzal vádolta annak képviselőit, hogy a delegációkban való részvétel megtagadásával az események közvetlen befolyásolásának lehetőségét, az állítólagos alkotmányos ellenőrző funkció gyakorlásának kulcsát adták ki kezükből. Nevezetes kecskeméti beszédében nyíltan hitet tett a delegációkba történő belépés mellett, s meghirdette a dualizmus — adott keretek közötti — ún. lépcsőzetes továbbfejlesztésének programját, nagy lépést téve ezzel Apponyiék politikai platformja felé, a demokratikus-liberális-nacionalista törekvések konzervatív eltorzításának irányában. Az Ugron-frakció elképzeléseit Bartha Miklós 1890-ben Kolozsvárott kiadott A Függetlenségi Párt című írása foglalja össze. A vitairat szerint „komoly pártnak számolni kell a viszonyokkal és számolni kell az emberekkel. A mely párt nem számol a tényezőkkel, az nem politikai, hanem dogmatikus párt. A cserebogár is neki tud repülni a fálnak. Hibás-e Ugron, ha nem tanul politikai taktikát a cserebogártól? No de hát nem tanul . . . Egy politikai párt hivatása nincs kimerítve az eseményekért való rajongással. Ez a költők és bölcsek feladata. Egy politikai párt realitása az általa felmutatott eszmények megvalósításában áll.”⁶⁷

A Holló Lajost, Bartha Miklóst, Komjáthy Bélát és Hoitsy Pált is maga mellé állító Ugron opportunistá, a közös ügyek elfogadását is tartalmazó törekvései Hermant nyílt bírálatra ösztönözték, s ez a két politikus konfliktusához vezetett. Ugron személyesen is kifejtette azt a koncepcióját, mely szerint a „mérésékelt ellenzék” be fog olvadni a kormánypártba, s akkor „kell helyébe egy fölfelé posszibilis párt, melyet én (ti. Ugron — E. G.) meg fogok alakítani; de posszibilis csak az a párt” lehet — teszi hozzá —, „a mely mellett még egy vad párt is működik, a melyre a posszibilitást kereső párt reámutathat; örvendek, hogy azt te fogod megalapítani”.⁶⁸ A fejleményekről Kossuthnak beszámoló Herman úgy ítéli meg, hogy Ugron „Tiszáékkal szövű jövőjét, úgy, hogy a pártot megbontja, a kiszakított elemekkel — a la Tisza — leereszkedik a lépcsőn az elv-fölfüggesztésig s azután egykori vezérével, Tisza Kálmánnal éri el célját.” Magatartását, erkölcstelen politikai eljárását jellemezve azt az esetet is előadja, amikor a Polonyi Gézánál tartott obstrukciós megbeszélés alkalmával Ugron a következőt javasolta: „helyeslem a dolgot s ti csináljátok is; de valakinek szűznek kell maradni, hogy baj esetén kihúzzon benneteket; én tehát csitítani foglak benneteket; de ti ne hallgassatok reám”.⁶⁹

Az Ugron-frakció fellépése tovább mélyítette a Függetlenségi és 48-as Párt válságát, melynek hatására Herman 1889-ben egy önálló radikális párt létrehozásának lehetőségét kezdte fontolgatni. Kossuthnak már június 26-án jelezte azt az elképzelését, hogy ősszel, a szerinte elkerülhetetlenül kiélesedő párton belüli viszályok alkalmával, amennyiben szakadás következne be, „én magam részéről megkísértem a radikális párt

⁶⁷ Bartha Miklós, 1890. Vö. Horváth Zoltán, 1961. 62.; Gratz Gusztáv, 1934. 276.; Szabó Miklós, 1974. Ugron Gábor programjáról lásd: Egyetértés, 1889. márc. 20. Vö. Herman Ottó 1890. aug. 31-i tiszaroffi beszéde. Egyetértés, 1890. ápr. 1.

⁶⁸ Herman Ottó hozzászólása Kossuth Lajos leveléhez. Egyetértés, 1890. okt. 1.

⁶⁹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1890. szept. 12. OL R. 90. I. 7145.

megalakítását; — szerintem úgy is szégyen és gyalázat, hogy kormányzó úr álláspontja ezidő szerint nincsen képviselve a parlamentben”. Elsősorban közjogi indíttatású akciójában ekkor mintegy 10-15 fő aktív részvételére számított.⁷⁰

A minden megalkuvást elutasító, tisztán 1849-es alapon álló párt szervezésével kapcsolatos részletekről Hentaller Lajossal folytatott levelezéséből értesülünk. Megtudjuk, hogy szeptemberre már a programot is elkészítette, s abban megindokolta tervezett lépéseit is. A „radikális párt megalakulását szükségesnek tartjuk, elősegíteni fogjuk, mert annak létjogát a nemzet történeti fejlődésében is kifejezni látjuk. A midőn ezt ki- mondjuk, ez nem jelent hadüzenetet az országgyűlési függetlenségi és 48-as párt ellenében, mely alapjában véve szintén teljes állami függetlenségben látja a végczélt, de oppor- tunizmusból, melyet mi nem helyeselhetünk, mert a nemzetet tévedésbe ejtheti, egyelőre a personális uniót vallja céljául. Ebben a tekintetben nem keressük, de elfogadjuk a vitát, abban a biztos tudatban, hogy a győzelem elvégre is azé lesz, a ki nyíltan és leplezetlenül kitűzte a végczélt s meggyőzte a nemzet zömét arról, hogy erre törekedni joga van”. Egy, a párt mellett működő hivatalos sajtóorgánum beindítását is tervezi. A lap címének kiválasztása nem kis gondot okoz azonban számára, mert úgy érzi, hogy a legmegfele- löbbet (például Függetlenség) a korábbiakban már lejáratták. Nem minden taktikai meg- fontolástól mentesen végül is a Föltámadás elnevezést ajánlja, mely „ha akarom forra- dalmi, ha akarom húsvétí”.⁷¹

1889 szeptemberére tehát már konkrét, kidolgozott elképzelésekkel rendelkezett, ami azt bizonyítja, hogy nagyon komolyan számolt az új párt megalakításának lehetőségével. Arra is ügyelt, hogy a programot a lehető legkedvezőbb időpontban hirdessék meg, s októberben még azt kérte Hentallertől, hogy várjon a pártbomlás bekövetkezéséig, s csak akkor állítsa tervezett lapját a radikális elvek szolgálatába.⁷² Mivel az elképzeléseinek megvalósításához szükséges tömegbázis megteremtését az adott alkotmányos kere- tek között az érvényben levő választójogi törvény eleve megakadályozta, s a parlamen- ten kívüli harci eszközök alkalmazásától továbbra is elhatárolta magát, reményei rövid életűnek bizonyultak. 1890 szeptemberében arról tájékoztatja Kossuthot, hogy „egy új, radikálisabb párt alakításáról ma nem lehet szó, mert ezt a társadalmat ma semmi neme- sebb eszme nem mozgatja, semmi sem lüktet — kivéven a legrútabb önzést és meg- hunnyászkodást”.⁷³

Herman az önálló radikális párt megalakításáról lemondva figyelmét ismét a független- ségi mozgalmat a válságból kivezető út keresésére összpontosította. Szeptemberben Irányi értekezletet hívott össze annak érdekében, hogy a perszonáunió elvének elfoga- dását kötelezővé tegyék az egész tagság számára. Herman ezt a lépést a radikálisok ellen indított támadásként és Ugron megnyerésére irányuló kísérletként értelmezte. A terv „azt jelenti, hogy mi, 1874-esek menjünk »sub jugum« azért, hogy Ugron, az örökös sza- kadár győzelmet arathasson s a pártban maradni kegyeskedjék”. Úgy látja, hogy az erő-

⁷⁰ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1889. jún. 26. OL R. 90. I. 6892.

⁷¹ Herman Ottó levele Hentaller Lajosnak. Gleichenberg, 1889. szept. 9. OSZK-K.

⁷² Herman Ottó levele Hentaller Lajosnak. Bp. 1889. okt. 8. OSZK-K.

⁷³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1890. szept. 12. OL R. 90. I. 7145.

viszonyok Irányiéknak kedveznek, s hogy akciójukat a tagság kétharmad része hajlandó támogatni. Bár Ugron feltétlen híveinek számát mindössze hatra becsüli, további 16 társáról az a véleménye, hogy csupán a küzdelem végső kimenetelét látva a győzteshez készül csatlakozni. Maga mellett mindössze egy őszinte radikális politikust ismer, Károlyi Gábort. Nem véletlen tehát, hogy a függetlenségi párt jövőjének megítélésében meglehetősen pesszimista: „Nekem ennek a pártnak a jövőjébe nincsen bizodalمام, mert az elvi ellentétek nagyok benne s el van árasztva olyan elemekkel, a melyek nem küzdeni, hanem »keresni« jöttek.”⁷⁴

A rendkívül zavaros viszonyok közepette legsürgesebb feladatnak az elvek tisztázását, a szemben álló nézetek egyértelmű szétválasztását tekinti. „Meggyőződésem, hogy elértkezett az ideje annak is, hogy a párt az annyiszor és annyiféleképpen érintett programot a maga tisztaságában helyreállítsa, egy országos választási gyűlés elé újból való szentesítés céljából terjessze, hogy azok, a kik a program hívei, tiszta tudattal sorakozhassanak, a kik pedig más véleményen vannak, más alapokat kereshessenek” — állapítja meg Kossuth 1890. szeptember 25-i leveléhez hozzászólva.⁷⁵

7. Ellenzéki magatartás, egyházpolitikai reformok

Az erőviszonyokat elrendező s a szemben álló felek álláspontját tisztázó eseményekre hamarosan sor került. A kötelező polgári házasságról, s általában az egyházpolitikai kérdésekről hozandó törvények vitája határozottan meghúzta a párton belüli áramlatokat egymástól elválasztó határvonalakat.

1892 májusában Irányi immár 23-adszor terjesztette elő a parlamentben indítványát a vallás szabad gyakorlásáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról. A javaslatot a ház nagy többséggel elfogadta, s egyben kötelezte a kormányt, hogy dolgozza ki és terjessze elő a polgári házasságnak és a zsidó vallás recepciójának törvényét. A Szabadelvű Párt többsége Csáky Albin, Szilágyi Dezső és Wekerle Sándor vezetésével támogatta e törekvéseket, sőt kiállt a kötelező polgári házasság gondolata mellett is. Október 17-én Ferenc József a polgári házasság fakultatív bevezetését ajánlva engedélyezte a többi kérdésre vonatkozó törvényjavaslat benyújtását, ami a liberális változásokkal egyet nem értő Szapáry lemondását és Wekerle kinevezését vonta maga után.

Eötvös Károly a reformok elfogadásának ügyét Kossuth javaslatra pártkérdéssé kívánta tenni. Vele szemben Ugronék — akik a fakultatív polgári házasság mellett érveltek — minden képviselő számára szabad kezet követeltek a szavazásban. Miután 1893. május 19-én a Wekerle-kormány egyházpolitikájának kötelező támogatására vonatkozó tervet nem sikerül elfogadtatni, Eötvös és 17 társa kilépett az anyapártból.⁷⁶

A parlamenti és a párton belüli vitákban Herman mindvégig a legradikálisabb kép-

⁷⁴ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1890. szept. 22. OL R. 90. I. 7151.

⁷⁵ Herman Ottó hozzászólása Kossuth Lajos 1890. szept. 25-i leveléhez. Egyetértés, 1890. okt. 1.

⁷⁶ Galántai József, 1960. 58–65. Lambrecht Kálmán és Gratz Gusztáv 22 főről tesz említést. Lásd: Lambrecht Kálmán, 1920. 124.; Gratz Gusztáv, 1934. 320–327.

viselők közé tartozott. Büszkeséggel emlékezett meg arról, hogy „a mikor egész Európában inkább illiberalizmus, sőt itt-ott a reakció jelentkezik, a magyar nemzet volt az egyetlen, mely felvetette a harcot a liberális eszmékért, a lelkiismereti szabadságért”. A kossuthi útmutatásokat követve harcolt a törvényjavaslatok elfogadtatásáért, és szívélyes kapcsolatba került Csáky Albin liberális felfogású közoktatásügyi miniszterrel is. A kormánypárt magatartásának jelentőségét nem értékelte túl, tartózkodott azonban attól is, hogy az ellenzékiiség dogmatikus érvényesítésével saját elveivel kerüljön összeütközésbe. A kormánnyal való elvtelen összejátszás vádjait könnyedén visszautasította: „Midőn én a törvényjavaslatot megszavazom, midőn ezen meggyőződést kifejezem, engem nem a kormányra való tekintet vezet . . . Én nem a Wekerle-kormánynak sem semmiféle kormánynak, hanem a magyar nemzetnek szavazom meg a törvényjavaslatot” — mutat rá cselekvésének hátterére, a kormányprogram elfogadása és az elvmegőrzés összeegyeztethetőségére.⁷⁷

Szembefordult ugyanakkor a saját pártján belül jelentkező opportunizmussal, Irányi szellemi hagyatékával, Ugron gyakorlati lépéseivel. Az első vonalban érvel a polgári házasság kötelezővé nyilvánítása mellett, s álláspontját az 1849-es hagyományokra vezeti vissza. Az Irányival folytatott, több évre visszanyúló polémia részeként „az elvtisztség” védelmében lépett fel az opportunizmus minden megnyilvánulásával szemben. A fennálló ellentétek lényegét, annak előzményeire is utaló 1894. március 16-i beszédében foglalja össze: „én vagyok az a képviselő, a ki annak idejében, mikor a ház Irányi Dániel határozati javaslatát elfogadta, óvást emeltem pártom körében, mert a határozati javaslatból a »kötelező« szócška” kimaradt. „Minden gondolkozó embernek annak a szónak kihagyása egyet mondott, hogy ti. némelyeknek a kötelező polgári házasság nem kell . . . A facultatív formának, mint mondják, egy előzménye volt, hogy egy alkalommal Ugron Gábor azt mondta, hogy hajlandó a facultatív házasságig elmenni, de ez nem az a szabadelvűség, a mi az enyém” — leplezi le a liberális követelmények rovására tett engedelmények lényegét.⁷⁸

Az egyházpolitikai reformok másik, a polgári házassággal azonos fontosságú pontja volt a vallásegyenlőség kérdése. A vallás szabad gyakorlásának követelése ez időben egyet jelentett a katolikus egyház pozíciójának támadásával. Ismeretes ugyanis, hogy a katolikus klérus a századvégi Magyarországon hatalmas vagyonnal (az ország összes termőföldjének 5%-a volt a papság, s annak négyötöde a katolikus egyház birtokában)

⁷⁷ 1894. III. 16. KN 1892–97. XVII. 315. öü. 259.; 1895. I. 21. KN 1892–97. XXII. 412. öü. 34. Herman szerepét az egyházpolitikai reformok érvényre juttatásában igen nagyra becsülte Csáky Albin is: „Ámde az érdemben híven megosztokodom azon tisztelt munkatársaimmal, a kik segítségemre voltak és a kik nélkül nem érhettem volna célra . . . Ezek között az első sorban állsz Te is, tisztelt barátom, a mit Neked nem tudok eléggé meghálálni” — írja a volt miniszter. Bp. 1911. jan. 18. MTA-K Ms. 253/95. Csáky Albin és Herman Ottó kapcsolatáról lásd Csáky leveleit 1900 és 1902 között. MTA-K Ms. 253/91–98. Wekerle Sándor programja „olyan gyermek, aki tekintve fogamzásának indokait, nem igen tisztességes ágyban született; én hát nem azt nézném, hogy kinek a borja, hanem csak azt, hogy méltó-e arra, hogy felneveltsék” — fejti ki véleményét az ellentmondásos helyzetről Kossuth Lajos Helfy Ignácnak írott 1893. máj. 27-i levelében. KLI X. 401.

⁷⁸ 1894. III. 16. KN 1892–97. XVII. 315. öü. 255.; 1890. XI. 26. KN 1887–92. XX. 417. öü. 139.; 1886. II. 5. KN 1884–87. VIII. 176. öü. 364. Vö. Herman, 1894.

rendelkezett, s szinte sértetlenül átmentette feudális eredetű pozícióit az iskoláztatás ügyében is. Jellemző, hogy 1894—95-ben a tanulók 46,6%-a látogatta a katolikus népiskolákat, miközben más felekezeti iskolába 28,8, állami-községibe 24% járt.⁷⁹ A jelzett állapot megváltoztatása, az előjogok lebontása, mindenekelőtt a felekezeti egyenjogúság biztosítása a zsidóság számára fontos társadalom-, s ezzel egyben hatalmpolitikai kérdés is volt, érthető tehát, hogy a liberális reformtörekvések az újkonzervatív katolikus mozgalom heves reagálását és ellenállását váltották ki.

Herman következetesen kiállt a különböző vallásfelekezetek szabad működése mellett. Kifogásolta azt a gyakorlatot, hogy valahányszor „az államban oly funkció előtt állunk, a melybe a vallás is befoly, csupán a római katolikus vallás az, a mely illetékesnek van elismerve . . . a többi felekezet ezeknél csak túrt valami”.⁸⁰ Tisztelettel adózott a protestáns felekezetek korábban, elsősorban a kulturális viszonyok fejlesztésében elért eredményei előtt, s tekintettel arra, hogy a jövőben is nagy fontosságú feladatok megoldására hivatott szervezetet látott bennük, sürgette helyzetük liberális szellemben történő rendezését, munkakörülményeik megjavítását.⁸¹ Biztató jelként üdvözölte ugyanakkor azt, hogy a katolikusok táborában sokan felismerték a vallás- és lelkiismereti szabadság megvalósításának szükségességét, amiből az egyházon belüli liberális tendenciák megerősödésére következtetett.

A katolikus klérus túlságosan nagyra nőtt befolyását a politikai kérdések eldöntésében a társadalom fejlődése szempontjából káros jelenségnek tekintette. A társadalom korszerűsítésére irányuló elképzelésekkel szemben megnyilvánuló ellenállás megtörésére a latin államokban bevált példára hivatkozva a szekularizáció végrehajtását tartja célravezetőnek. A magántulajdon megtámadásának vádjával fellépő Ugronnal szemben kifejti, hogy az egyházi javak államosításának és felosztásának gondolata már az 1848-as törvények XX. cikkelyének szellemében is benne foglaltatott, mivel azok ugyanúgy feudális eredetű előjogokból származtak, mint a földesurak birtokai. „És abban a perczen, a mikor a föld felszabadult, a mikor a jobbágyság eltöröltetett, kimondatott minden előjognak még az egyházi javak terén is eltörlése” — szögezi le 1894. április 13-i beszédében.⁸²

A vallásszabadság eszményén ért sérelemként értékeli Herman Helfynek azt a javaslatát, „a mely a szülőknek rendelkezési jogát gyermekeik erkölcsi nevelésére nézve” az egyházzal szemben kétségbe vonja, s ellentétben vele olyan törvény meghozatalát követeli, amely nem sérti a lelkiismereti szabadságot, és elismeri az önálló cselekvés jogát egészen addig a határig, amíg az a társadalmi és általános emberi érdekekkel nem ütközik.⁸³

⁷⁹ Galántai József, 1960. 27—28.

⁸⁰ 1895. I. 30. KN 1892—97. XXII. 419. öü. 205.; 1884. I. 23. KN 1881—84. XIV. 294. öü. 169.

⁸¹ 1891. III. 4. KN 1887—92. XXII. 468. öü. 369.; 1890. I. 24. KN 1887—92. XV. 317. öü. 257.

⁸² 1894. IV. 13. KN 1892—97. XVIII. 324. öü. 405.; 1893. X. 9. KN 1892—97. XIII. 234. öü. 146.

Az egyházi vagyon szekularizációjára vonatkozó hermani megállapítás előzményeként a papi vagyont állami tulajdonként értelmező reformkori liberális érvelést, s annak nemzetközi hátterét lásd: Csorba László, 1979.

⁸³ 1894. VI. 26. KN 1892—97. XIX. 360. öü. 373.; Lambrecht Kálmán, 1920. 132.

A vallásgyakorlás kérdésében Herman liberális elveinek megfelelő álláspontot foglalt el. „Ne gondolja senkisé, hogy a vallásos türelmetlenség befolyása alatt állok . . . Tisztelem minden ember vallását, a melyben lelke nyugalját feltalálja — jobbat nem adhatnék neki. Csupán egy feltételt ismerek, a melynek vallás dolgában helye van, mely elengedhetetlen, s ez az: hogy a vallás alaptétele a felebaráti szeretet legyen a szó legterjedelmesebb, legnemesebb, igaz értelmében.”⁸⁴ „Én csak bizonyos papoknak vagyok engesztelhetetlen, elvi ellensége . . . Van nekem sok szívem szerint való jó papom, még püspököm is, a melyik tud és ember” — írja Takáts Sándornak.⁸⁵ A vallást az emberi fejlődés olyan produktumának tekinti, amely „fejlődik az emberben azon jelenségek alatt, a melyeknek értelmét és lényegét ő — az átlagos ember — felfogni és magyarázni nem bírja. S ha a vallás okos, visszatartja az ún. átlagos embert bizonyos okoskodásoktól és scrupulusoktól, a melyek kedélyét és földi létét csak megkeserítik” — mutat rá kialakulásának és továbbélésének irracionális alapmotívumaira, elismerve ugyanakkor a nevelés terén hasznosítható pozitív vonásait.⁸⁶

8. Az Országos Függetlenségi Pártban

A korábbiakban már utaltunk a Függetlenségi és 48-as Párton belüli ellentéteknek az egyházpolitikai vitákkal összefüggő kiéleződésére. Említettük, hogy 1893 májusában a vezetés következetlenségével elégedetlenek Eötvös Károly irányításával elszánták magukat a szakításra. Az új pártalakulat, melynek tagjai voltak többek között Madarász József, Károlyi Gábor, Hentaller Lajos és Sturmán György, az Országos Függetlenségi Párt nevet vette fel. Hozzájuk csatlakozott 1893. június 6-i miskolci megválasztását követően Herman is, majd szeptember 29-től a párt elnöki tisztét töltötte be. Ezzel egy időben Ugronék visszatértek az anyapártba, melynek elnökül Justh Gyulát választották meg.

Az egységbontásban való részvétel gondolatát Herman a leghatározottabban elutasította. „Én nem folytam be a helyzet alakulásába, mert a mikor a nagy szakadás történt, nem voltam képviselő, sőt Braunschweigben ültem és dolgoztam . . . s a mikor újból belerántottak a politikai élet sodrába, oda állottam, a hol elveim ki voltak tűzve” — számol be Kaas Ivornak 1895. november 28-án.⁸⁷ Tényszerűen igazolható, hogy Herman valóban nem fogadta kitörő lelkesedéssel a szakadásról érkező híreket. A függetlenségi július elején Nagykőrösön rendezett nagygyűlésén az újraegyesülés mellett foglalt állást, s nézeteinek helyességéről Kossuthnál tett novemberi látogatása is megőrizte. A tömörülésre felszólító Kossuth azt ajánlotta Hermannak, hogy jelentse ki:

⁸⁴ Herman, 1876/1. 413. Vö. Kaas Ivor levele Herman Ottónak. Bp. 1892. nov. 28. MTA-K Ms. 262/132.: Székely Sándor, 1955. 127.

⁸⁵ Herman Ottó levele Takáts Sándornak. Bp. 1899. ápr. 28. OSZK-K.

⁸⁶ 1883. IV. 10. KN 1881–84. XII. 22. öü. 9–10.

⁸⁷ Herman Ottó levele Kaas Ivornak. Bp. 1895. nov. 28. OL P. 336. 3. doboz; Lambrecht Kálmán, 1920. 124.

„marad, aki volt: Függetlenségi, de a pártkörnek tagja lenni nem akar. A mandátumot pedig valahogy le ne tegye! — Kell lenni a parlamentben egy olyan embernek, amilyenek én önt ismerem.”⁸⁸

A szervezeti elkülönüléssel tehát nem értett egyet, a beálló új szituációt azonban tudomásul vette. Korábbi tevékenysége alapján Eötvösökhez való csatlakozása nem lehetett kétséges. Az új pártalakulásban ugyanis azokat a lehetőségeket vélte felfedezni, melyek kedvezőbbek voltak a függetlenségi mozgalomban is eluralkodó opportunistalódással, az egyre erősebben jelentkező konzervatív tendenciákkal szemben, s jobb keretekkel szolgálhattak radikális, negyvenkilences programja realizálásához. „Én és barátaim, midőn a függetlenségi párt elnevezést magunknak vitatjuk, és kérjük, közjogi tekintetben tökéletesen egyetértünk, nem csak, de az alkotmányos szabadság attribútumaira nézve sem ismerünk és bírnak pártunk kebelében semminemű dualizmust. Nevezetesen a liberalizmus tekintetében sem. Ezt pedig Ugron Gábor t. képviselőtársam a saját maga pártjáról ez idő szerint talán mégsem állíthatja, mert ott a liberalizmus tekintetében csakugyan az a dualisztikus forma tényleg megvan” — hangsúlyozza Herman saját és társai elszántságát a függetlenségi eszme és a liberális-demokratikus elképzelések egyeztetésére.⁸⁹ Az elvek általános megfogalmazásán túlmutató konkrét elképzelések kidolgozását egyelőre azonban sem ő, sem a párt többi tagja nem érezte sürgetőnek, mint ahogy eltekintettek a tervek gyakorlati megvalósításával kapcsolatos kérdések megválaszolásától vagy akár csak felvetésétől is. A nemzeti és társadalmi szempontok összehangolására irányuló törekvés érezhető ki Eötvös Károllyal folytatott vitájából is. Eötvös ugyanis a magyar etnikum biztosítását jelölte meg legfőbb politikai célként, s a függetlenség, a szabadság követelményét annak alárendelte. Bár az említett kérdés fontosságát Herman maga is hangsúlyozta, a program megvalósításával kapcsolatban eltérő nézeteket vallott. „Én tehát megfordítom a sorozatot . . . Magyarország önállósága és függetlensége az első, s annak kell mindenekelőtt és legelső sorban megvalósulnia” — adja meg a dualizmus keretei közötti harc kiindulópontját, melyhez azonban ő maga sem tudott mindig és maradéktalanul következetesen ragaszkodni.⁹⁰

Az idézett nyilatkozatok arra utalnak, hogy a nemzeti-függetlenségi és a liberális-demokratikus szempontok egyeztetésének igénye elevenen élt Hermanban, s hogy a korábban is jelentkező, majd folyamatosan erősödő belső ellentmondásossága ellenére állandóan jelen volt politikai véleményének alakításában, döntései meghozatalában.

⁸⁸ Herman Ottó 1893. nov. 9-i jelentése a Függetlenségi és 48-as Pártnak Kossuth Lajosnál tett látogatásáról. Sáfrán Györgyi, 1960. Vö. Eötvös Károly hadüzenete. Budapesti Hírlap, 1893. júl. 3.

⁸⁹ 1894. VI. 15. KN 1892—97. XIX. 353. öü. 163.

⁹⁰ 1894. IV. 13. KN 1892—97. VIII. 324. öü. 6.

9. Vissza a tudományhoz

(Az opportunisták felülkerekedése a függetlenségi mozgalomban,
Herman visszavonulása az aktív politikai tevékenységtől)

1895. február 28-án a Függetlenségi és 48-as Párt Justh-frakciója egyesült Eötvös pártjával. Ugron csoportja ismét külön útra lépett, s ezzel az 1890 előtti állapot állt helyre. Még ugyanebben az évben megválasztották elnöknek az 1894-ben hazatért Kossuth Ferencet, s ezzel a függetlenségi mozgalom történetének újabb fejezete kezdődött.

Az újraegyesült pártban Herman szinte társak nélkül maradt. Nekem „Eötvös, a mióta ismerem, tehát 22 év óta vad antagonizmusom — én is az vagyok neki; a Justh-frakció egy kanál vízbe fojtana, Hentallerről nem is beszélék” — számol be tarthatatlan helyzetéről Kaas Ivornak.⁹¹ Levonva a mindebből következő tanulságokat, még 1895-ben kilép a pártból, és visszavonul a nyilvános politikai szerepléstől. „Tudatosan és valóban készakarva léptem ki a sorból... Én bizonyos távolságból, mint teljesen objektív szemlélő akartam látni a közjogi ellenzék forrongásait és kialakulását, nem avatkozva semmibe” — indokolja meg döntését Kossuth Ferenchez írott nyílt levelében.⁹²

Elhatározását a későbbiekben sem változtatja meg. Hiába kéri fel Kossuth Ferenc ismételten, hogy induljon a választásokon, hasztalan invitálja a pártértekezleteken való részvételre, 1901-es átmeneti és rövid idejű ingadozásától eltekintve (amikor is Miskolc déli jelöltjeként lép fel, de még a pótválasztások előtt visszalép) következetesen elhárítja magától a próbálkozásokat.⁹³ Pedig a politikai küzdelmek megszokott atmoszférája nagyon hiányzik neki. Kozma Andornak írott levelében azért kesereg, „hogy a politikától elestem! Pedig sorsunk, fájdalom, nem az ornithológia, hanem a politika terén fog eldőlni.”⁹⁴ Jogos aggodalmai ellenére sem kíván azonban újra képviselőként működni. „Messze, félreállva a napi politika mozgalmaitól, a tárgyilagosság magaslatáról tekintem a nemzet közügyeinek menetét és fejleményeit. Agitatórius életkoromban és képviselő koromban elmondtam a magam nézeteit és nincs változtatni valóm” — fejezi ki ismét elhatározásához való ragaszkodását.⁹⁵

Mi okozta Herman elfordulását a politikától, a tudományos munkába való újabb — ezúttal végleges — visszavonulását? A kívülállással megszerezni kívánt objektivitás utáni vágy jól érezhetően csupán ürügyül szolgált ahhoz, hogy az önmaga számára sem egyértelműen tudatosított valódi okokat a nyilvánosság, s talán maga előtt is elfedje. Lényegesen fontosabb szerepet játszhatott Kossuth Lajos halála és Kossuth Ferenc

⁹¹ Herman Ottó levele Kaas Ivornak. Bp. 1895. nov. 28. OL P. 336. 3. doboz.

⁹² Herman, 1896. „... örvendve olvasom, hogy nem tartasz Eötvössel és Justhtal... A két párt egyesül vagy sem, nem bánom” — erősíti meg tervei helyességéről Kaas Ivor levele Herman Ottót. Bp. 189(4). nov. 28. MTA-K Ms. 262/132.

⁹³ Kossuth Ferenc levelei Herman Ottónak. Bp. 1900. ápr. 18., 1901. márc. 11., márc. 14., nov. 20., 1907. jan. 14., dátum nélkül. MTA-K Ms. 264/126., 127., 128., 134., 140., 146.

⁹⁴ Herman Ottó levele Kozma Andornak. Bp. 1903. ápr. 29. OSZK-K.

⁹⁵ Herman, 1905/2.

hazatérése, s a párton belül bekövetkező változások hatása, annak felismerése, hogy a csoportosulás végképp és leplezetlenül alkalmatlanná vált az eredetileg kitűzött feladatok megoldására, hogy programja, vezetőinek törekvései igen távol kerültek már saját elképzeléseitől. Döntését önmagában azonban ezzel a mozzanattal sem magyarázhatjuk meg, hiszen a függetlenségi mozgalom iránt sosem voltak illúziói, az abban rejlő lehetőségeket korábban sem becsülte sokra. Elhatározását mindenképpen erősen motiválhatta az a felismerése, hogy a felmerült újabb problémákra nem képes újat mondani, s az a tapasztalat, hogy korábban megfogalmazott politikai programja a szükséges változtatások nélkül a gyakorlatban már nem érvényesíthető.

Úgy érezzük, visszavonulásához az említettek mellett egyéb okok és lényegesen összetettebb folyamatok vezettek, melyeknek eredőjét csak a szűken értelmezett politikatörténet határain túllépve, teljes munkásságát és egyéniségét vizsgálva, s azt az egykorú politikai-tudományos-ideológiai közegben elhelyezve találhatjuk meg.

V. Tehetetlenül a századforduló problémáival szemben (Herman Ottó válságkorszaka és annak összetevői)

1. Nemzetföltő kétségbeesés

A századforduló Magyarországot egyrészt az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus, az irracionalista és az idealista filozófiai áramlatok térhódítása, másrészt a polgári radikális irányzat és a munkásmozgalom megerősödése jellemezte. A korábban uralkodó nemzeti liberalizmus a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok között egyre kevésbé volt képes az ideológiai vezető szerep betöltésére, a gyakorlatban felvetődött problémák korszerű megválaszolására. Erre mutatott többek között a függetlenségi mozgalmon belüli erőviszonyok eltolódása, az a folyamat, amelyben a párt meghatározó személyiségei, élükön Kossuth Ferencsel, egyre távolabb kerültek a kossuthi radikális nemzeti és a demokratikus politikai hagyományoktól. A közvélemény tudatában a nemzeti kérdés fokozatosan háttérbe szorította a társadalmi, a haladó negyvennyolcas hazafiság helyére a historizáló-konzerváló nacionalizmus lépett.¹

Herman 1895 után tett nyilatkozatai olyan kétségbeesésről árulkodnak, melyet csak a kiúttalanság, a cselekvésképtelenség megérzése válthatott ki benne. 1894. június 26-án még lehetségesnek tartja, hogy a tiszta erkölcsi meggyőződés és a becsület tekintélyének helyreállítása útját szegheti az ország létét fenyegető folyamatoknak. 1895. március 6-án már a társadalom alapjainak megingására irányítja a figyelmet, s annak jeleit a parlamentben is felismerni véli; 1896. január 17-i beszédét pedig már kifejezetten a végső felbomlás feletti félelem érzése határozza meg.² Szemrehányásoktól és számonkéréstől kísért, az ellenzéki átlagpublicisztika szintjén megfogalmazott aggodalom jellemzi a századforduló magyarországi kilátásait taglaló írását. „A mire e sorok megjelennek, a magyar nemzet alkotmánya megcsorbult (utalás a gazdasági kiegyezés megújításával kapcsolatos tárgyalások várható lezárására — E. G.); nem idegen zsoldos erőszakától, hanem saját vérének elfajulásától . . . A szerves kapocs országgyűlés és nemzet között elszakadt. Így indul a magyarság a második ezredév első évébe! A lelkek rajta” — állapítja meg a politikai-közéleti élet peremére szorított, idős, reményvesztett tudós.³

¹ Litván György, 1978.; Kende Zsigmond, 1974.

² 1894. VI. 26. KN 1892–97. XIX. 360. öü. 272.; 1895. III. 6. KN 1892–97. XXIII. 443. öü. 336–337.; 1896. I. 17. KN 1892–97. XXVIII. 535. öü. 192–194.

³ Herman, 1899/3.

2. A háborúval fenyegető militarizmus megerősödéséről

(Az európai külpolitikai helyzet alakulása a század utolsó harmadában)

A politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésében számos külső és belső tényezőtől hátráltatott Magyarország kilátásait Herman a nemzetközi változásokkal szoros összefüggésben vizsgálta. Különös hangsúllyal mutatott rá 1880-ban megjelent egyik cikkében arra, hogy „az európai népcsaládok érdekközössége, melyet a modern államelmélet kifejtett, úgy hozza ezt magával, hogy a nagy mozgalmak visszahatnak oly államokra is, a melyek különben a mozgalom tulajdonképpeni színhelyétől távol esnek”.⁴ Nagy jelentőséget tulajdonított az európai folyamatok megfigyelésének s az abból következő tanulságok levonásának. Az egész világon felerősödő tendenciaként a finánc-tőke és a katonai körök egyre erősebb összefonódását jelölte meg. Együttműködésük mechanizmusát és veszélyeit 1886. május 8-i beszédében így ábrázolta: „... két hatalom törekszik uralomra, egyik a másikra támaszkodik: az egyik a tőke, a börze, a másik a szurony és a mit ez túlfeszítésében provocál, azt látjuk most Európának egyik legpolgárosultabb államában fellobogni (utalás Németországra — E. G.) és látjuk fellobbanni Chicagóban, Amerikában a legborzasztóbb alakban.”⁵ A jelzett érdekeltségi körök magatartásával magyarázza, azok hozzáállásából vezeti le azt, hogy „az áramlat, melynek jelszava »lefegyverzés, béke, munka, jogegyenlőség« ... még mindig csak áramlat, mely még messze jár attól a ponttól, hogy az emberiség sorsát kormányozza”. A béke fenntartásáért és állandóságáért küzdő erőket tehát gyengének találja, s a háború kitörésének csak időpontjában kételkedik.⁶ A világméretű konfliktus kirobbanása számára elkerülhetetlennek tűnik. A feltartóztatathatlanul közeledő végzetes összecsapás jeleit véli felfedezni, s legfőbb feladatul azt tűzi ki, hogy a kritikus időpontban a magyar-ság erős nemzetként, történelmi tradíciójára támaszkodva képes legyen alapvető nemzeti érdekei megvédésére.⁷

Az egész európai politikai légkörre nyomasztó hatást gyakorló militarizmus általános megerősödésére már 1877-ben felhívta a figyelmet a Vasárnapi Újságban folytatásokban megjelent, sokban saját tapasztalatait feldolgozó írásában. Elítélte a hatalomnak az öldöklést dicsőséggként bemutató mesterkedéseit, az embert géppé változtató hadsereget s azt a mentalitást, amely az egyes nemzetek műveltségi fokát a meglévő fegyverzetek minőségi különbsége alapján méri.⁸ Korábbi félelmeinek beigazolódását, a fenyegető folyamatok kibontakozását tükrözi 1886. október 13-án elmondott beszéde, mely szerint: „akár hazánkra vetjük tekintetünket . . . akár fordítjuk külföld felé s egyáltalán egész Európát vesszük, most van folyamatban a legnagyobb törekvés arra, hogy az egész világrészt voltaképp egy nagy kaszárnyává alakítsák át, hogy minden polgári munkát, minden polgári törekvést, minden kulturális intézményt egynek rendeljenek

⁴ Herman, 1880/10.

⁵ 1886. V. 8. KN 1884—87. XII. 237. öü. 8.

⁶ Herman, 1880/10.

⁷ 1882. XII. 13. KN 1884—87. VIII. 152. öü. 194.

⁸ Herman, 1877/5.

alá: egy molochnak, a melyről azt mondják, hogy ez a hadsereg, ebben van a jövő, ebben van a dicsőség”. Rámutatva a militarizmus megerősödésével együtt járó katonai agresszivitás fokozódására, hangot adva ellenérzéseinek, azt is hozzátette: „a magam részéről sokkal magasabbra tartom az ún. polgár-királyokat, kik a polgári munkára és polgári erényre fektetik uralkodásuk fősúlyát, kik a polgári munka és polgári erények kifejlődésére építik a nemzetek nagyságát”.⁹ A hadsereget kollektív, államilag szervezett gyilkossági apparátusnak nevező Herman bűnnek, az emberiség erkölcsi érzetével összeférhetetlennek tartja a tömeges gyilkosságot szolgáló szervezet „fejlesztését”. Aggódva veszi tudomásul, hogy a militarizmus „mindent szolgaságba hajt, . . . magát a tudományt is egyenesen arra használja fel, hogy minél gyilkosabb eszközöket eszeljen ki, adjon a népeknek egymásra való rohanására, hogy egymást irtsák”.¹⁰

A fenti nézetek határozták meg hozzáállását az 1871-es francia—porosz háború eseményeihez. Elítélte Poroszország hódító törekvéseit s a nagyhatalmaknak a népek kívánságait s a béke érdekeit figyelmen kívül hagyó magatartását, mely segítséget nyújtott Bismarcknak tervei realizálásához. 1871. január 3-i vezércikkében a háború Németország belpolitikájára gyakorolt várható kihatásait taglalja. Sajnálattal állapítja meg, hogy az agresszív szellem nagy tömegekre hatott, köztük olyanokra is, „a melyekről hittük, hogy rendületlenül az emberiség pártján állanak”. Különösen veszélyesnek tartja a fejleményeknek a német egység ügyét negatívan befolyásoló következményeit, azt, hogy „a porosz ambíció másodrendűvé tette az egység létrejöttét”, hogy „a német egyenetlenség helyét . . . a caesarismus igája” foglalta el, „az a jogar, mely öl, rabol és sújt”.¹¹ A németországi demokratikus elemek, a Haladó Párt erejét kevésnek találja az antidemokratikus irányzat megváltoztatásához, annak megakadályozására, hogy Németország a belátható jövőben ne a „káplári bot nyomása alatt” fejlődjön.¹²

A német császárság természete, megszületésének politikai feltételrendszere s az egység megvalósulásának antidemokratikus jellegéből származó társadalmi feszültségek a folyamatokat ugyancsak egyoldalúan megközelítő, azok kulcsfontosságú nemzeti vonatkozásait szinte teljesen figyelmen kívül hagyó Herman szerint mind abba az irányba hatottak, hogy Bismarck a problémák legalább átmeneti orvoslása érdekében újabb háborúba keveredjen. Ezt a folyamatot támogatta szerinte mindenekelőtt a militarizmus és a bürokratizmus egészségtelen túltengése, a szellemi proletariátus ezzel járó elégedetlensége, a különböző társadalmi rétegek összeütközésének növekvő veszélye. Úgy látta, hogy a szerinte a jövő perspektíváival nem számoló bismarcki politika miatt Németországnak „háborúba kell mennie, mert hibás belpolitikája közgazdasági bajokba sodorta, a melyekből a szocializmus fejlődött; e bajt pedig csak pénzzel véli elenyészteni, s erre kínálkozik Franciaország legyűrése . . . s új milliárdokra rúgó sarczolás”.¹³

⁹ 1886. X. 13. KN 1884—87. XIII. 279. öü. 244.

¹⁰ 1893. XII. 13. KN 1892—97. XV. 271. öü. 263.; 1894. VI. 26. KN 1892—97. XIX. 360. öü. 271.

¹¹ Herman, 1871/9.; Herman, 1871/10.

¹² -n: Szemle. Magyar Polgár, 1871. febr. 5., 17.

¹³ Herman, 1880/10.; 1882. XII. 13. KN 1881—84. VIII. 152. öü. 194.; 1887. III. 26. KN 1884—87. XVI. 347. öü. 244.

Az 1848-as forradalmak leverését követő forradalmi apály, különösen az egységes nemzetállamok megszületését követő időszakban, teret nyitott a dinasztikus érdekeket szolgáló külpolitikának. Herman hangsúlyozta, hogy a nagy hatalmi törekvések nem találkoznak a nemzetek valódi érdekeivel, hogy a hatalomvágy s a családi hagyományok szolgálata, illetve érvényesítése közben „a népek vére, vagyona eszközzé törpül”.¹⁴

A dinasztikus hódító európai külpolitika egyik állomása Bosznia-Hercegovina megszállása volt a dualista monarchia által. „Ez az önök egész politikája és azon aspiráció, melyet a dynastia és annak kész szolgálói ott folytatnak, csak a történet előtti históriának a folytatása” — állapítja meg 1882. május 24-i beszédében.¹⁵ A szláv szabadságtörekvésekkel kapcsolatos álláspontját kezdetben a magyar politikai közvéleményt általánosan jellemző, az orosz hódításoktól való félelem határozta meg. A San-Stefanóban megkötött békéből a török birodalmat alapjaiban fenyegető törekvéseket olvasott ki, s következményeként egy Magyarország körül kiépítendő „fojtogató szláv övezet” létrehozásától retteg.¹⁶ Az elkerülhetetlennek hitt orosz támadás kivédésére, a fenyegető szláv ambíciók megelőzésére a korábbi hagyományok folytatásaként a török szövetség megszilárdítását javasolja. „A nemzet mindannyiszor fel fog pezsdülni, mindannyiszor fog sympathizálni azokkal, a kikkel az orosz kiköt, mert a magyar nemzet csak akkor számíthat győzelemre . . . , mikor Oroszország gyöngítve van vállalatai által” — indokolja meg álláspontját.¹⁷ Elképzeléseinek szellemében jelentős szerepet vállal a magyar—török testvériségi mozgalom szervezésében, s érdemei elismerésül a török kormány 1878-ban a Medsidjere-renddel tüntette ki.¹⁸

Az okkupációt minden szempontból elhibázott vállalkozásként értékeli. Kifogásolja annak jelentős anyagi következményeit, a magyarországi nemzetiségi kérdés alakulására gyakorolt negatív hatását. Úgy véli, hogy a terjeszkedés nem más, mint kárpótlás keresése Ausztria Itáliában elvesztett tartományaiért, s így az a magyar érdekekkel semmiképpen nem találkozik.¹⁹ A kormányzat álliberalizmusát leleplező lépés hivatalos indoklását — Bosznia és Hercegovina megszállására azért volt szükség, hogy háterszágot biztosít-

¹⁴ Herman, 1880/11. „. . . mikor arról van szó, hogy Lengyelország széttépessék, mikor ki kell prédára indulni Boszniába, akkor az európai concert tüstént együtt van; de mikor a népszabadság, a jog, az igazság kérdései forognak fenn, előállnak a szűkkeblű kalmárok és azt mondják: ez haszonnal nem jár, csak nagy Schererei-al, bibelődéssel és hátat fordítanak az egésznek.” 1882. VI. 9. KN 1881—84. VI. 120. öü. 291.

¹⁵ 1882. V. 24. KN 1881—84. VI. 111. öü. 84. Vö. Herman, 1877/3.

¹⁶ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1878. ápr. 1. TTM-K.

¹⁷ 1882. II. 24. KN 1881—84. III. 64. öü. 241. E kérdés megítélésében Herman nem közelíti meg Kossuth Lajos lényegrelátását. A volt kormányzó ugyanis, mint ismeretes, távolról sem volt híve a balkáni török uralom mindenáron való fenntartásának. Helyfőhöz írott 1878. júl. 26-i levelében leszögezte: „mi nem csak nem vagyunk a szomszédunkbani szláv népek nemzeti szabadságának ellenségei, de sőt testvériségi érzettel fogvánk őket üdvözölni a szabad nemzetek kerek asztalánál”. Lásd: Szabad György, 1977. 202.

¹⁸ Lambrecht Kálmán, 1920. „Bementem én a múlt tavasszal abba a török—magyar testvériségi mozgalomba, helyt állottam Tabir fogadtatásától a december 16-i budai menetig” — írja Herman Ottó Kossuth Lajosnak. Bp. 1878. febr. 25. OL R. 90. I. 5764.

¹⁹ Herman, 1882.; 1884. XII. 9. KN 1884—87. II. 32. öü. 89.; 1884. III. 26. KN 1881—84. XVI. 333. öü. 103.

sanak a dalmát tengerpart számára — cáfolva rámutat: „Hercegovina természetes helyzeténél fogva soha nem fog gravitálni az Adria felé sem közgazdasági, sem más érdekből, s Bosznia még kevésbé; mind a kettő az aegi tenger felé fog gravitálni folyton minden érdekével.” „Köszönöm én az olyan Hinterlandot, melynek csak az eleje van a kezemben . . . a boszniai és hercegovinai lázongó népek minden aspiratiojának Hinterlandja az egész Balkán-félsziget összes szlávsága” — fejt ki a területeket megtarthatatlannak nevező beszédében.²⁰

Racionális megfontolásain túl a szláv népek nemzeti önrendelkezési jogának növekvő respektálása is szembefordítja a tartományok megszállásával. Távolodva a függetlenségi pártban is domináló nézettől, mely szerint a szláv népek „felszabadulása” az orosz terjeszkedésnek nyitná meg az utat, s ezért az mindenképpen elutasítandó, álláspontja jelentős minőségi változásokon megy át. Ezt jelzi 1882. február 24-én elmondott beszéde, amelyben leszögezte: amennyiben a Balkánon Törökország uralma megrendül, az osztrák beavatkozás helyett „a lassú fejlődést a szlávságnak magának kell átengedni”, majd — minden félreértést elkerülendő — hozzátette: „elismerem, hogy minden népnek van önrendelkezési joga és nincs semmi hatalom a világon, a mely az emberi és természeti jogok szempontjából jogosítva volna arra, hogy bárkit, egyént vagy nemzetet és annak házi tűzhelyét megtámadhasson és onnan jogosan kidobhasson”.²¹

Azonos szempontok alapján közelítette és ítélte meg 1887. március 26-án a Bulgária függetlenségével kapcsolatos nemzetközi bonyodalmakat. „Előttem . . . úgy áll a kérdés . . . , hogy Bulgáriára nézve fel van vetve az a fontos, az a szent elv, a melyet elejteni nem szabad; mely benne foglaltatik a kérdésben; hogy van-e a népeknek joguk önállóságra és függetlenségre? Igen-e vagy nem? És hogy ez úgy döntessék el, hogy ne kuttassuk, milyen az a nép, nagy-e vagy apró, hanem ezt az elvet kell realizálnunk; mert ha nem Bismarck jelmondata (Macht geht vor Recht), hanem ezen igazság elvei állanak az emberiség előtt: csak akkor fogjuk elérni azt az igaz utat, a mely a célhoz vezet, hogy ti. nem a durva erőszak, a hatalom, hanem az ország hatalma az, a mi az emberiséget vezet és a minek azt vezetnie kell.”²²

A nemzetközi erőviszonyok alakulását nyomon követő Herman — úgy tűnik — túlbecsülte a finánciókével összefonódó militarizmus növekvő agresszivitását, a dinasztikus nagyhatalmi ambíciók általános térnyerését az európai külpolitikában, a bismarcki Né-

²⁰ 1882. V. 24. KN 1881—84. VI. 111. öü. 80. Vö. Herman Ottó levele Pulszky Polyxenianának. Bp. 1882. febr. 1. OSZK-K.

²¹ 1882. II. 24. KN 1881—84. III. 64. öü. 240—241. A magyar liberálisok álláspontját tükrözi Andrassy Gyula Kállay Bénihez írott levele. Terebes, 1870. okt. 24. „Ha egyszer meg fog győződni mindenki arról, hogy a török uralom utódja nem az orosz lesz, akkor sem nekünk, sem a többi európai hatalomnak nem lesz többé érdekében a Kelet természetes átalakulását gátolni, akkor bátran rábízhatjuk Kelet sorsát népeire.” Lásd: Diószegi István, 1978. 171. Herman Ottó álláspontja sokban közeledett Mocsáry Lajoséhoz, aki szerint: „Ellenséggé tettük mindazon népeket, melyekkel jó szomszédságban élni, melyekre befolyást gyakorolni volna a mi valódi szerepünk, volna egy józan magyar politikának feladata. . . . Nem elfoglalni s egy idegen birodalom kötelékébe belekényszeríteni, hanem részükre önállóságot és nemzeti fejlődést biztosítani — ez volna a feladat.” Mocsáry Lajos beszámoló beszéde. Halas, 1882. dec. 24. MTA-K Ms. 269/39.

²² 1887. III. 26. KN 1884—87. XVI. 347. öü. 243.

metországban jelentkező állandó háborús fenyegetést. Ugyanakkor nem vette észre azt, hogy a fegyverkezés általános növekedése mögött az európai nagyhatalmak közötti katonai erőkiegyenlítődés folyamata játszódik le, amely a kontinens történetének napjainkig is egyedülállóan hosszú békeidőszakát alapozza meg. A nagyhatalmak dinasztikus hódító aspirációiból s a militarizmus agresszív készülődéséből egyértelműen egy világháború közeli kirobbanásának lehetőségére következtetett. Ugyanakkor — mint arra korábban utaltunk — szociális ellentmondások állandó fokozódását tapasztalva a századforduló felé közeledve egyre elképzelhetőbbnek érezte egy szocialista forradalom eljövetelét is. A nemzetközi helyzet alakulásából levont következtetések fokozták egyéb forrásokból is táplálkozó pesszimizmusát, és sokban hozzájárultak a magyarság jövőjével kapcsolatos aggodalmak felerősödéséhez.

3. Konzervatív jegyek a nemzetiségi kérdés megítélésében

A századforduló Magyarországnak válságával tehetetlenül szembesülő Herman magatartását elsősorban a nemzetiségi kérdés alakulása befolyásolta.

Ismeretes, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény megalkotói őszinte liberális meggyőződéssel törekedtek a probléma megoldására. Az erőszakos magyarosítás szándéka távol állott tőlük, annál is inkább, mivel hittek abban, hogy a népek versenye a liberális játékszabályok betartása mellett automatikusan a fejlettebb szinten álló magyar győzelmét hozza majd. Elképzelésük lényegét pontosan tükrözik Deáknak az újvidéki szerb gimnázium felállításakor elmondott szavai, melyek szerint: „ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk: ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltesük”.²³

Eötvöséknek azt a liberális illúzióját, hogy a nemzetiségi követelések leszerelhető liberális törvényhozással, Herman is osztotta. Nem kevés leegyszerűsítéssel úgy vélte, hogy álláspontja helyességét az Egyesült Államok és Svájc példája igazolja. Figyelman kívül hagyva az eltérő történeti feltételeket, parlamenti beszédében a következőket hangsúlyozta: „... ez a legtarkább társadalom (ti. az USA-é — E. G.), mely csak képzelhető, úgy nőtte ki magát hatalomra és akként assimilálja a különböző elemeket, hogy mindent a teljes, valóságos szabadelvűség alapján alapít meg és fejleszt tovább. . . . ott van a kis Schweiz, a hol szintén egészen heterogén elemek egy erős államot alkotnak egyedül csak az institúciónak világos, igaz, liberális kifejtése által.”²⁴

Az 1870-es években a hivatalos nemzetiségi politikai gyakorlat egyre inkább eltávolodott az 1868-ban lefektetett elvektől, a liberális törvénynek egyre kevésbé tudtak, illetve akartak érvényt szerezni. A kolozsvári kezdő újságíró, Herman közvetlen közletről tapasztalhatta az ellentétek elmergesedését. Miután meggyőződött arról, hogy a hivatalos körök eljárása zavarja az asszimiláció feltételezett folyamatát, több írásában támadta azok irányvonalát, szembeállítva vele a rendezéssel kapcsolatos elképzeléseit. „Önök urak

²³ Lásd: Kovács Endre, 1977. 468.

²⁴ 1884. XII. 4. KN 1884—87. II. 30. öü. 13.

akarnak lenni; mi, polgárok akarunk maradni. Önöknek kormányzó és kormányzott nemzetiségek kellene, nekünk egyenjogúsított polgártársak. Önök az eddig elnyomásban tartott nemzetiségeket alárendeltségben akarják tartani a szellemi suprematia örve alatt; mi magunkhoz hasonlókká akarjuk, s fogjuk tenni éppen a szellemi suprematia követelményeinél fogva” — a múlt igazságtalanságait is elismerő, a jövő kifejlődésének biztosítékait a liberális szempontok következetes érvényesítésében kereső írása szerint.²⁵

Cikkeiben bátran bírálja a kormányt és híveit, szűk látókörűeknek minősítve a megvalósuló politikai gyakorlatot. „Önök képtelenek a szellemi suprematiából folyó befolyásvételre s azért nyúlnak mindenkor és mindenben a zsandárrendszerhez . . . Mikor önök a féltékenységet használják mentségül, csak arról tesznek tanúságot, hogy agyukban nyoma sincsen az eszélyességnek.”²⁶ Számos kortársa illúzióját osztva úgy érzi, hogy az ellentétek különösebb nehézségek nélkül megszüntethetők, s nem kellene más hozzá, mint „egy okos szó a maga idejében”. Hiszen — mint megállapítja — a románok nem követelnek többet, mint nyelvük és kultúrájuk szabad fejlesztésének biztosítását, s „e fejlődéshez vezető eszközöket az állam azon forrásaiból, a melyekbe éppen úgy adóznak, mint a magyarok vagy bármely más nemzetiség: csak az önkény tagadhatja meg e követelés jogosságát” — érvel a nemzetiségi nyelvi-kulturális igények respektálása, a kolozsvári egyetem román és német tanszékének felállítása mellett.²⁷

A kifejtett elvek szellemében lép fel az 1878-as képviselő-választásokon is. Szarvasi programbeszédében ismét elismeri „létjogát minden nemzetiségnek az igazi testvériség alapján”, s az összekötő kapcsokat abban az érdekközösségben keresi, „mely az anyagi jólétből és valódi művelődésből önkényt kifejlődik”.²⁸

Magyarország nemzeti, hatalmi és nemzetgazdasági önállóságának helyreállítását nem tartotta elképzelhetőnek a nemzetiségek megnyerése, méltányolandónak ítélt követeléseik teljesítése, az ellenségeskedések megszüntetése nélkül. Úgy vélte, hogy a kitűzött célok realizálása mindenekelőtt a „különböző elemek amalgamizálásától függ”, s ennek érdekében követelte azoknak az elválasztó falaknak a lebontását, amely a „magyar, sváb, szerb, zsidó” lakosság egybeforradását akadályozza.²⁹

Az idézett, illúzióktól sem mentes megnyilatkozások azt mutatják, hogy Herman az 1870-es években különös hangsúlyt helyezett a nemzetiségek megbékéltetésére, egy velük történő együttműködés kialakítására, s nem voltak kétségei elképzelései megvalósíthatóságával kapcsolatban sem. A közvélemény és a politikusok álláspontjának befolyásolását szolgáló írásával és beszédeivel törekedett az ellentétek megszüntetésére. Határozottan pozitív programja azonban olyan ellentmondásokat is hordozott magában, melyek feloldatlansága hosszabb távon nemcsak feszültség forrásává vált, hanem magának a koncepciónak a realitását is megkérdőjelezte. A konkrét, gyakorlati problémákkal szembesülő politikusok hovatovább a szemükben az ország integritását is veszélyeztető,

²⁵ Herman, 1872/4.

²⁶ Herman, 1872/5.

²⁷ Herman, 1972/6.

²⁸ Lambrecht Kálmán, 1920. 99.

²⁹ Herman, 1881/3.

kollektív nemzetiségi jogokat is magába foglaló demokratikus irányú továbblépés, illetve a nemzetiségi törekvésekkel való fokozottabb szembehelyezkedés válaszául elé kerültek, s a dualista államrendszer egyértelműen az utóbbi — látszat — megoldás irányába sodorta őket. A nemzetiségi mozgalmak feszítőerejét Herman személyesen, közvetlenül is érzékelhette. Bármennyire is szeretett volna azonban megfelelő megoldást találni, az esetleges demokratikus rendezés várható következményeitől maga is idegenkedett, s így megtorpant a probléma következetes végiggondolása, valamint az abból következő tanulságok tudatosítása előtt.

Herman nézőpontjának változásait elsősorban parlamenti beszédei alapján rekonstruálhatjuk. 1883. október 10-én a „fenyegető pánszlávizmusról” szólva kétségbe vonja a szláv etnikum alkalmasságát az európai civilizáció vezetésének átvételére és továbbfejlesztésére. Történeti érveket is felhasználva igyekszik meggyőzni hallgatóságát arról, hogy „a szláv fajok mindenütt a despotizmus felé hajolnak, mert a hol a reakció felüti fejét, eszközévé szegődnek”. Áttérve a horvát kérdésre az 1868-as kiegyezés revízióját szorgalmazza, s az elvesztett területek (ti. Dalmácia — E. G.) visszacsatolását még a horvátok esetleges elszakadása árán is végre kívánja hajtani. Hiú ábrándnak, veszélyes tévedésnek tekinti ugyanis Irányinak azt az elképzelését, hogy a Magyarországra váró válságos percekben Horvátországra mint szövetségesre számíthatnak.³⁰

Egy elkerülhetetlen összecsapás közeledésével számol tehát, az ellentétek valódi orvoslásának módját azonban — kortársaihoz hasonlóan — nem találja. Kétségbe vonja a békés, harmonikus kibontakozás lehetőségét, és szembekerül a korábban vele szoros kapcsolatban álló Mocsáryval is. Emlékeztetve eszmecseréikre s társa parlamenti felszólalására, azt hangsúlyozta, hogy Mocsáry „oly feltételek alapján beszélt, melyek jelenleg Magyarországon nem léteznek, mert az ő eszméjének, vagyis az ő statusférfitú eljárásának cardinális feltétele legelőször az volna, hogy a nemzetiségek a magyar állameszmének feltétlen barátai legyenek, a második pedig az volna, hogy a béke örök időkre biztosítva legyen, hogy itt egy valószínű békés, harmonikus arcadiai fejlődésről lehessen szó. Azonban . . . a dolgok jelen állásánál, a hol a magyar nemzet, a magyar állam eszméje minden oldalról ostromoltatik, hol senki a jövőt biztosítva nem láthatja, ez nem a gyakorlati politika szempontjából vallott nézet, vagy követett irány . . . Nagyon sajnálom, hogy Mocsáry . . . nem az igazi ellenségek, hanem saját maga táborában látta azon ellenséges erőt, a melylyel neki szembe kell szállnia” — utal ellentétek koncepcionális hátterére.³¹ A nemzetiségeket immár ellenségnek tekintő Hermannel szemben Mocsáry a demokratikus kossuthi hagyományokra és a történelmi kényszerűségekre hivatkozik. A kettőjük szakításáról tanúskodó 1886. április 23-i levelében Mocsáry a következőket írja: „A mi Hóra Kloskával való gúnyolódásodat illeti, már akár Hóra akár Kloska, nekünk ezekkel élnünk kell; Ha Kossuth kezdett velök paktálni, ha a 60-as években kezdett velök az egész magyarság fraternizálni, nekünk . . . se derogál; csak odáig menni hogy ilyenek meg olyanok — ez nem politika, nekünk politikuskoknak politikát kell csi-

³⁰ 1883. X. 10. KN 1881—84. XIII. 260. öü. 96—97.

³¹ 1883. IV. 6. KN 1881—84. XI. 218. öü. 338.

nálnunk s legjobb politika az igazság; De nem folytatom; Te felmondtad a barátságot, isten áldjon meg.”³²

Bár a durva erőszak alkalmazását a nemzetiségekkel szemben Herman a továbbiakban is helytelenítette, s számukra az összes állampolgári, nyelvhasználati és kulturális jog megadását szorgalmazta, azok gyakorlását egyben feltételhez, a feltétlen magyar hazafiság vállalásához kötötte. A magyar nacionalisták sokszínű táborán belül tehát ahhoz az irányhoz tartozott, amely készen mutatkozott ugyan az állampolgári jogok biztosítására, de ragaszkodva az egységes magyar államisághoz, mereven elzárkózott mindenfajta nemzetiségi önkormányzat gondolatától, s a már elavult hungarus patriotizmus alapján kínált kompromisszumot.³³

Álláspontját a továbbiakban belső félelemérzete határozza meg. A nemzetiségi kultúrálódási törekvések valódi és vélt hatásaitól megrettenve, azok megakadályozása érdekében lépett fel, és eredeti programjával szöges ellentétbe kerülve az 1868-as nemzetiségi törvény eltörlésének indítványozásáig jutott el. Javaslatát a következőképpen indokolta: „A nemzetiségi törvény, mint szentesített törvény, határozottan fennáll . . . bizonyos részeiben végrehajtva nincs . . . Ha a törvény fennáll, akkor azt a törvényt tisztelni is kell; ha az a törvény rossz, akkor meg kell változtatni s ha meg nem változtatható, akkor el kell törölni. És . . . mert ennek a törvénynek az alapján mindig emelkednek fel hangok . . . azt mondom, hogy elérkezett az idő, hogy Magyarországon végre rend csináltassék, hogy ilyen hangok a magyar állam legszentebb jogai ellen többé ne emeltessenek. El kell tehát törölni a nemzetiségi törvényt; mert a ki igaz hazafi, a ki előtt Magyarország jövője nemcsak szóbeszéd és politikai phrázis, hanem valóságos követelmény: az nem adhat sem pactum, sem más egyebek útján soha senkinek sem jogot arra, hogy Magyarország legelőkelőbb helyén, a törvényhozás termében akár nyíltan, akár célzatosan, akár rejtve vagy ravaszkodva a magyar állam jogai ellen feltámadjon.”³⁴ Az ellentétek megszüntetése helyett tehát már a tövénytelenségek elleni tiltakozás jogi alapjának megszüntetésében keresi a kivezető utat a nemzetiségi jogokkal szemben a történelmi állam jogait előtérbe állító beszédében.

Ismeretes, hogy a századfordulóhoz közeledve a liberális magyar nacionalizmus képviselőinek többsége számos árnyalaton és átmeneten keresztül a konzervatív sovinizmus irányába haladt. Bár az agresszív tendenciáktól Herman továbbra is elhatárolódott, a környezetében erősödő kihívás visszautasítására gyengének bizonyult. Hiába figyelmeztette — a rövid szünetről eltekintve vele állandó levelezésben álló — Mocsáry a függetlenségi párton belül is elhatalmasodó sovinizmus veszélyeire s azok káros visszahatására a függetlenség ügyére, a tartós eszmecsere s Mocsáry ellentmondásoktól ugyancsak nem

³² Mocsáry Lajos levele Herman Ottónak. Nagy Lal, 1886. ápr. 23. MTA-K Ms. 269/7. Lásd még: Mocsáry Lajos 37 levele Herman Ottóhoz 1882–1908. MTA-K Ms. 269/3–39.

³³ 1898. I. 21. KN 1892–97. XXII. 412. öü. 33.; 1893. X. 9. KN 1892–97. XIII. 234. öü. 145.; 1891. I. 23. KN 1887–92. XXI. 443. öü. 297. Vö. Horváth Zoltán, 1961. 36–41.

³⁴ 1891. I. 23. KN 1887–92. XXI. 243. öü. 301. „Ott, ahol az osztatlan magyar nemzet veszélyeztetve van, a törvény szavát nem tudom végrehajtani, mert különben a törvény ellentétbe jönne magának a törvénynek szellemével” — állapítja meg Wlassics Gyula miniszter 1901. ápr. 17-i beszédében. Lásd: Horváth Zoltán, 1961. 55.

mentes érvelése egyelőre hatástalan maradt.³⁵ A sovinizmust immár minden nemzet alaptermészetének tartó, s annak megjelenését a természetben uralkodó létharccal összefüggésbe állító Herman 1893-ban nyíltan sovinizstának vallotta magát, s parlamenti beszédében visszautasította a személyére és nézeteire irányuló bírálatokat: „Én nyíltan és határozottan megmondom, hogy igen is chauvinista vagyok, valahányszor magyar ügy propagálásáról van szó. Nem sokat tartok egy férfúró, ... ha nem chauvinista, a mikor arról van szó, hogy ennek az államalkotó nemzetnek, mely e hazában való létjogát egy ezredév küzdelmével vívta ki magának, ügyeit propagálni kell.” Az erőszakos megnyilvánulásokat felemlítőkkel szemben ellenérvként megállapítja: „a vihar megmozgatja a fákat, de felkavarja a szemetet is; annak a viharnak erejét nem a szemét után, hanem a benne lakozó törvények után kell megítélni; megbecsülni és ahhoz képest kell vele foglalkoznunk is”.³⁶

A századforduló idejére, úgy tűnik, megszűnt az óvatos egyensúlyozás lehetősége. Az eredetileg őszintén liberális meggyőződésű, a politikai és társadalmi kérdésekben egyaránt liberális nézeteket képviselő politikusok is tehetetlenül közeledtek azon felismerés felé, hogy a nemzetiségek immár nem egyszerűen Magyarországon belüli helyzetük megjavítására, hanem elszakadásra törekednek. A demokratikus továbbfejlődés irányába nyitott belpolitikai elképzelések és az integritáshoz való ragaszkodás feloldhatatlan ellenmondásba kerültek egymással. Herman és legtöbb kortársa egyértelműen a magyarság eszméjét találták gyöngébbnek, védelemre szorulóknak. Magányosan hangzott közöttük Mocsáry figyelmeztetése, mely szerint a sovinizmus és a demokratikus függetlenségi ellenzéki ség egymással összeegyeztethetetlen gyakorlat.

A nemzetféltésből és a „kisebbségi” szorongásból táplálkozó sovinizmus felülemelkedését a demokratikus megfontolásokon jól példázza a függetlenségi mozgalom nagy részét és Hermant is magával ragadó választójogi konzervativizmus térhódítása. „Ha itt Árpád földjén 20 millió tiszta magyar lagnék, magam is az általános szavazati jogot követelném. De most a nemzetközi szocializmus, a nemzetiségek szétbontó törekvése láttára engem a legtisztább magyar hazafiság indít arra, hogy e jelszó ellen forduljak ... Én nem megyek odáig, hogy a törvény erejével vegyem be a magyar alkotmány sáncaiba azokat, akik a nemzet és az alkotmány fogalmának elvből ellenségei” — indokolja meg immár nyíltan antidemokratizmusba forduló magatartását a miskolci választóknak mondott utolsó beszámoló beszédében 1896. augusztus 30-án.³⁷

Az általános választójog bevezetésétől tehát a magyar állam létét látja veszélyeztetve. Ebből kiindulva határolja el magát az egyébként is sokat bíralt Ugron Gábortól, s csat-

³⁵ „A függetlenségi ügy általános depressziójának mélyén fekvő ok pedig — szerintem — abban rejlik, hogy a függetlenségi párt is teljesen bele vonul a chauvinizmus áramlatába” — figyelmezteti levelében Mocsáry Lajos Herman Ottót. Andornak, 1894. aug. 3. MTA-K Ms. 269/16. „... mert megerősödött azon nézetem, hogy a chauvinizmus leszen a függetlenségi pártnak megölő tetűje” — írja Mocsáry Lajos 1902. márc. 4-i levelében Herman Ottónak. MTA-K Ms. 269/29.

³⁶ 1893. X. 9. KN 1892—97. XIII. 234. öü. 146.; Herman Ottó levele Mocsáry Lajosnak. Bp. 1895. febr. 18. Idézi: Lambrecht Kálmán, 1920. 117.

³⁷ Idézi: Lambrecht Kálmán, 1920. 134.

lakozik a más kérdésekben következetesen elmarasztalt Kossuth Ferenchez.³⁸ Követendő példának a radikális programját a nemzetiségi megfontolások alapján mérséklő, reálpolitikusként ábrázolt Madarász Józsefet tekinti. Hozzá írott 1899. március 2-i levelében így fogalmaz: „Feszegetik azt is, hogyan van, hogy a bevallott nyílt radikális elvhű férfi, a törvényhozás elnöki székébe kerülve, lemond elvének bármily fokú érvényesítéséről? Oh, pedig mily egyszerű ennek a megfejtése! Megfékezi szíve lüktetését, mert radikalizmusa nem nemzetközi, hanem föltétlenül magyar! A haza, a nemzet az a csodahatalom, mely ösztönöz, de korlátot is állít, melynek jelentősége az, hogy csupán önmagunk erejére támaszkodhatunk . . . Kockára tenni a magyar nemzet létét, igaz magyar radikális sohasem akarta; gyakorolta azt a hősi önmegtartóztatást, a mellyel Te hálára kötelezted nemzeted törvényhozását, a haza minden igaz fiát pártkülönbség nélkül.”³⁹

A magyar nacionalizmus fokozódását Herman nem teljesen megalapozatlanul magyarázta a nemzetiségek részéről történő „egységbontás” visszahatásaként, s egyre türelmetlenebb fellépéséhez a nemzetiségek elszakadási törekvéseiben kereste az erkölcsi fogódzót. A kapcsolatok elmérgesedésének folyamatában döntő cezurának az 1878-as orosz—török háborút és annak következményeit tekintette, melyek hatására 1896-os visszaemlékezése szerint a nemzetiségi mozgalom programjában „az egyenjogúság és a reform helyes és jogos jelszavai helyébe . . . az elszakadás lépett”.⁴⁰

A mintegy három évtized leforgása alatt Herman koncepciója a nemzetiségi kérdést illetően tehát alapvetően megváltozott. Kezdetben, mintegy a negyvennyolcas reményeket reprodukálva, de nem naivan hitt egy, a dualizmus elhárításán, esetleges felszámolásán alapuló összefogás korábban nem irreális lehetőségében, a természetes aszsimiláció erejében, s idealista megfontolásoktól sem mentes álláspontját az 1870-es években az általános liberális és a nemzetiségi szempontok egyeztetésének igénye jellemezte. A továbbiakban rádöbben ugyan elképzelései megvalósíthatatlanságára, a folyamatok mögött álló objektív okokat azonban — sokban nacionalista környezete hatására — nem képes felismerni. Az ellentétek kiéleződésére a nemzetiségek állítólagos szubjektív rosszindulatában, műveltségi szintjük „elmaradottságában” keresi a magyarázatot, s korábbi — a nemzetiségi jogokat a kormánnyal szemben is védelmező — magatartását fokozatosan feladva, több állomáson keresztül jutott el az egyébként saját belső elveivel is ellenkező platform elfogadásáig, hirdetéséig. A liberális nemzetiségi program demokratikus továbbfejlesztésére — az elszakadási törekvéseiket egyre nyíltabban hirdető nemzetiségi mozgalmak szorításában — tehát alkalmatlannak bizonyult, s mikor eredeti elképzeléseinek fenntartását a fejlemények anakronisztikussá tennék, a visszalépést választja. A nemzetiségi követelések elfojtását szorgalmazó javaslatai azonban korántsem jelentenek végső konzekvenciáiban átgondolt politikai programot, sokkal inkább tekinthetők egy végső — az ellentétek feloldhatatlanságára ráérző — kétségbe-

³⁸ 1895. XI. 29. KN 1892—97. XXVII. 517. öü. 253.; Herman, 1896.

³⁹ Herman Ottó levele Madarász Józsefnek. Bp. 1899. márc. 2. OSZK-K.

⁴⁰ Herman, 1896.

esés termékének. Nacionalizmusának felerősödése a történeti Magyarország felbomlásával kapcsolatos félelmének következménye volt, amely döntő mértékben járult hozzá elbizonytalanodásához, a politikai passzivitásba torkolló válságtudat kialakulásához és elmélyüléséhez.

4. Modernség — eredetiség nélkül

(Herman természetfelfogása)

Herman Ottó a magyarországi nemzetiségek problémájával kapcsolatos mélyebb, az aktuálpolitikai állásfoglalásokon túlmenő, elméleti szinten megfogalmazódott indítékait ismerhetjük meg, ha az általános nemzeti fejlődésről kialakított tudományos munkáiban megragadható elméletét vizsgáljuk. Az így nyerhető teljesebb kép megértéséhez azonban szükséges megismerkednünk először Herman társadalmi és nemzeti fejlődésről vallott nézeteit erősen befolyásoló természetképével is.

Herman Ottó a természetben lejátszódó folyamatok, minden jelenség alapvető mozzanatának, az egész világegyetemet meghatározó legfőbb törvénynek a mozgást tekintette. A mozgás olyan „természeti törvény, mely minden anyagra, minden életre kiterjed és behat” — állapítja meg Az állatélet mint munka című tanulmányában, amelyben rendkívül magasra értékeli Newton tudományos jelentőségét, mivel „azt a szabatságot, a mely szerint a mozgás történik, a lángész nehézkes törvénye állapította meg, s evvel világot vetett minden mozgásra”.⁴¹

E mozgással, a mozgó anyag örök körforgásával magyarázható meg szerinte a világ, a természet maga; azzal a körfolyamattal, mely rendszerességet, állandó harmóniát biztosít, melynek az „anyag elváltozásai, az élet mozzanatai: keletkezés, fejlődés, hanyatlás és ismét keletkezés” alá vannak rendelve; mely „kereten kívül nincsen helye a pusztaságnak, a melynek felébe emelkedő embernek sem”.⁴² Ugyanezt a gondolatot fejtette ki már 1876-ban, a pókról megjelent tanulmányában: „Mily viszonyok, a természeti erők mily hatásai, az élet és a szervezet hányféle változatai hatottak és hatnak közre, míg mind ez létre jön, s örökös körfolyamatban, folyton fejlődve, ismétlődik.”⁴³ Az elpusztíthatatlan, örök, állandó mozgásban levő, végtelen körfolyamatban átalakuló anyagról vallott felfogása tükröződik Csató Jánoshoz írott levelében, melyben a halál utáni állapotról elmélkedve megállapítja: meghalunk, „de az erő örök, az anyag elpusztíthatatlan, testiünk alkatrészeire bontva, belékerül ismét abba a forgatagba, alakulási menetbe, melynek csúcspontja ismét az élet”.⁴⁴

Herman úgy látta, hogy a mozgás által egységben tartott természet jelenségei egymással állandó kölcsönhatásban állanak, a részek egymáshoz és az egészhez való viszonyát szerves összetartozás jellemzi. „Úgy miként a természetben az úgynevezett szerves anyagok között kölcsönös hatás létezik, éppen úgy létezik az az élő szervezetek

⁴¹ Herman, 1879/1. 4.; Székely Sándor, 1955. 124.

⁴² Herman, 1879/1. 5.

⁴³ Herman, 1876/2. 21.

⁴⁴ Herman Ottó levele Csató Jánosnak. Bp. 1901. szept. 30. TTM-K.

között kölcsönösen . . . Azon hatást, a melyet a különböző szervezetű lények a természet összességében gyakorolnak, szintén nem lehet a természet összességétől elválasztani. A mindenség mozgásának épen oly lényeges mozzanata ez, mint akár a nehézkedés (gravitatio), akár a vegyi folyamatok hatása” — írja a brehmi indíttatás jeleit is magán viselő megállapításaiban.⁴⁵ Mindebből egyenesen következik szerinte az is, hogy a természet a „tünemények kapcsolatosságánál fogva nagyot, kicsinyt nem ismer . . . az egyik épen úgy mint a másik, változhatatlan természeti törvényeken alapszik, az egésznek teljes értékű része, tényezője, s ez az egész a természet összessége, melynek keretébe a vizsgálódó ember maga is tartozik”.⁴⁶ „A természetben nincsenek kis ok és nagy okozat, sem megfordítva; mert csak törvényszerű okok és hatások vannak” — a világ-egyetem komplexitását hangsúlyozó, annak dialektikus jegyeit azonban mechanikusan értelmező, a mennyiségi és minőségi eltérések között különbséget nem látó, s ezzel a kantianus szubjektív mozzanat számára utat nyitó, az önmozgásról s annak jelentőségéről mit sem sejtő megállapítása szerint.⁴⁷

Az idézett megállapítások többek között annak felismerését jelzik, hogy a természetben megfigyelhető változások törvényszerű folyamatok, hogy „a természetben, melynek minden mozzanatában törvényszerűséget tapasztalunk, tervnélküliséget beleképezni nem lehet”.⁴⁸ Érvényesnek találta ezt minden jelenségre, így a madarakra is, akiknek „mozgásában nincs szeszély és nincsen véletlen: mert e mozgás egy szabatosan megalkotott szervezet határain belül, tehát bizonyos szabályok szerint történik”.⁴⁹ A törvényszerűségek megragadására és kimutatására irányuló törekvésekkel egyidejűleg jelentkezett tehát a determináció pozitivistákat általában jellemző mechanikus, a véletlen lehetőségeit kategorikusan elutasító értelmezése is. Erre utal többek között az a megállapítása, mely szerint „az állatalakok ezer meg ezer változata ily fontossággal markol bele az élet körfolyamába . . . másképp nem teheti s épen ezért behatása törvényszerű, így a behatás eredménye is”.⁵⁰

Egységes természetfelfogása értelmében tehát mindennek és mindenkinek a mozgásteret meghatározott, s minden jelenség törvényszerű. A Tudomány és hétköznapi élet című cikkéből azt is megtudjuk, hogy a törvények objektív jellegűek, azaz minden emberi beavatkozástól függetlenül léteznek és érvényesülnek: „A tudomány nagy vívmányai nem egyebek, csak törvények, de nem olyanok, minőket a társadalom vagy a parlament alkot bizonyos előre kitűzött célból, a melyekre nézve, ha előre is tudja, hogy gyarlók, azzal vigasztalódik, hogy újakat alkot, vagy novelláris úton fogja javítani; amazok természeti törvények, melyeken semmit sem lehet változtatni.”⁵¹

⁴⁵ Herman, 1876—79. II. 24—25.; Székely Sándor, 1955. 43.

⁴⁶ Herman, 1876/2. 10.

⁴⁷ Herman, 1876/2. 190. Székely Sándor, 1955. 125. Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 56. Szemléletének alakulására jelentős hatással volt „a természet erőit . . . egymásra gyakorolt hatásukban, okszerű összefüggésükben szemlélő” neves német biológus, Brehm irányzata. Lásd: Lambrecht Kálmán, 1920. 78.

⁴⁸ Herman, 1876—79. II. 35.

⁴⁹ Herman, 1879/1. 15.

⁵⁰ Herman, 1879/1. 50.

⁵¹ Herman, 1888/3.

Az okok és az okozatok hézag nélküli láncolatából álló világegyetemen belül Herman az egyes jelenségek helyét és szerepét nem egy adott szituációra, nem egy adott időpontra leszűkítve kutatja. Szemben a Magyarországon a hatvanas-hetvenes években tért nyerő és rá is sokban ható mechanikus materialista felfogással, amely a világot nem folyamatában, nem a fejlődésben levő anyag szem előtt tartásával értelmezte, szemléletének egyik alapmotívumát a fejlődés törvényének felismerése jelentette. Az „ifjú filozófiai iskola” szerinte egyik legképzettebb képviselője, Alexander Bernát szavaival szögezi le, hogy „a szervezetet genetikusan kell magyaráznunk; a szellem terén csodás continuitás tárul fel előttünk, sűrű szövésű a jelenségnek, mely néha a legtávolabbi is egybeköti. Hogyan érthetnők meg az egyest, ha nem ebben a kapcsolatban nézzük.”⁵²

Az evolucionista téziseket pályafutása kezdetétől fenntartás nélkül elfogadta, beépítette természetképébe, és annak alapmotívumává tette. „Kimondottam a fejlődés szót s evvel elvi álláspontra helyezkedtem . . . mondhatom »alea jacta est«, bizonyítanom, harcolnom kell! . . . fejlődés? teremtés? that is the question” — szögezi le bátran álláspontját.⁵³ Az éles megfogalmazás közvetlen előzményét az az Akadémián megrendezett 1878-as nagygyűlés jelentette, amelyen Horváth Gézához írott levele szerint „Csengery és Haynald, az előbbi kissé leplezve, az utóbbi mézesen kitálalták a reactiót”.⁵⁴ A Darwin-ellenes fellépésről beszámol Lóczy Lajosnak is. Szükségét érzi, hogy Csengery és Haynald az olasz nemzetiségű antidarwinista botanikust, Parlatorét méltató beszédét a nyilvánosság előtt megtámadja: „. . . az utóbbit azért, mert szakítottan olyan volt, a minőt a német ultramontán főpapok szoktak fegyverül használni a »Culturkampfban«.”⁵⁵ Bár közlésétől Csávolszky Lajos Egyetértése elzárkózik, hamarosan megjelenik a Természetrajzi Füzetekben. „Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek úgy cselekszik, mintha ő azt, a mit Németország »Culturcampf« név alatt ismer, itt nálunk föl akarná idézni. Ám tegye . . . de el is készülhet reá, hogy mindenkor lesznek olyanok, a kik összemérik a positiv tudás fegyverét a tendencia fegyverével” — hirdeti, tanújelét adva elszántságának.⁵⁶

A merész kiállásnak az egykorú Magyarországon tudományos és morális szempontból egyaránt nagy jelentősége volt. Bár az evolucionizmus népszerűsítésének nem hiányoztak előzményei (Szabó József már 1858-ban a Föld folyamatos geológiai fejlődése mellett érvelt, Rónay Jácint a Magyar Sajtó hasábjain ismertette Darwin tanítását, a biológia területén elsősorban Entz Géza és Margó Tivadar nevével fonódik össze az új gondolatok meghonosítása; a Budapesti Királyi Tudomány Egyetem filozófiai tanszékén 1873-ban, két féléven át „A Darwin-féle leszármazási elvről”, „Antropológia,

⁵² Herman, 1902/1. 15. Alexander Bernáthoz fűződő kapcsolatához lásd: Alexander Bernát levele Herman Ottónak. Bp. 1903. márc. 10., 1906. jan. 23., 1912. ápr. 17. MTA-K Ms. 250/a/41–43.

⁵³ Herman, 1879/1. 98. Lásd: Székely Sándor, 1955. 56.

⁵⁴ Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1878. jún. 17. TTM-K. Vö. Rapaics Raymund, 1953. 172.

⁵⁵ Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1878. jún. 28. TTM-K.

⁵⁶ Herman, 1878/2. 209.

Darwin” és „Népek lélektana” címmel hirdetett előadást Fischer Lajos, a művelt, Európát is megjárt szerzetes tanár; ugyancsak a darwinizmus térhódítását mutatja a jobboldali, konzervatív-ultramontán ellenzék Mátyás Deák című élelclapja, mely, ha durva hangnemben és negatív értelmezéssel kísérve is, de teljes egészében megjelentette az evolucionizmus tanításait⁵⁷), az 1870-es évektől erőteljesen jelentkezett az az ellenáramlat, melynek pozíciószerezését jellemzően példázta Rónay Jácint feltehetően kényszerűséget is tükröző pálfordulása, az Akadémián 1871-ben elmondott értekezésében megnyilvánuló világnézeti visszalépése a teremtés elvének irányába.⁵⁸

Az evolucionizmus védelmében fellépő Herman rendkívül magasra értékelte Darwin tudományos jelentőségét: „Darwin fölküzdi magát, földidezi az eszmék harcát, forradalmát, melylyel felkavarja a társadalomnak leghatalmasabb tényezőit? földidezi a tudás harcát a vakhit, a célszerűség tana ellen, múltnak tisztázására, jövők meghatározására.”⁵⁹ Óvott ugyanakkor az érdemek egyoldalú odaítélésétől is, s az áttörést előkészítő nemzetközi munkálatok méltó bemutatását szorgalmazta. „Sokszor uralkodik az a felfogás, hogy az egységes származás tanát Darwin vetette fel. Tudni kell azonban, hogy a művelődés ókorában helyesebben ítélték a dolgokról, mint itélünk mi . . . Hogy az ember az állatvilágba tartozik, azt az ismereteknek a XIX. században való egyetemes haladása emelte közfelfogásra . . . meg volt találva az ösvény, a melyen Darwin 1859-ben a fajok keletkezéséről szóló tant felállította, győzelemre vitte és 1871-ben az emberre is alkalmazta” — utal az egyoldalú megközelítésekre.⁶⁰

Az evolucionista tanok előzményeit, az elismertetéséért folytatott küzdelmet visszamenően is nyomon követte, és széles körű tájékozottságról tanúskodó írásaiban igyekezett azt az olvasó számára is ismertté tenni. A Magyarország pókfaunájában Lamarckot nevezi meg a folyamat kulcsfigurájának, s érdemének elsősorban azt tekinti, hogy — egyetérve Saint-Hilaire-rel és Goethével — „az alakok fejlődését hirdeti, s így a vallásban érvényes, Linné által a tudományban is mérvadónak elfogadott teremtési eszmények ellenkezőjét vitatja”.⁶¹ A teremtés és fejlődés vitájában Linné egyértelműen haladás- és fejlődésellenes szerepben jelenik meg. Összességében azonban Herman szembeszállt a svéd tudós egyoldalú megközelítésével, és ifj. Apáthy Istvánnal vitatkozva rámutatott arra a pozitív lépésére, hogy „a természet szemlélését természethistóriává alakította”, s ezzel döntő mértékben járult hozzá az evolucionista gondolkodás alapjainak megteremtéséhez.⁶² A fejlődés elvének általános térhódítását erősen akadályozta Cuvier kataklizmaelmélete, melyet csak viszonylag hosszú időszak elteltével cáfoltak meg meggyőző erővel a folyamatosan előkerülő őstörténeti leletek. Bizonyító erejüknel fogva a legnagyobb jelentőséget Herman Boucher de Perthes Somme-völgyi ásatainak tulaj-

⁵⁷ Szabó József, 1858. 57—58.; Pál Lajos, 1976. 140.; Gergely András, 1976.; Buzinkay Géza, 1976. 176.

⁵⁸ Pál Lajos, 1976. 175.

⁵⁹ Herman, 1881/1. 50.

⁶⁰ Herman, 1909/1. 15—16. A Darwin „győzelmét” elkészítő őslénytani, földtani, állat- és növénytani, földrajzi kutatások súlyát méltatja egy névtelen cikkíró. Budapesti Szemle, 1874. 12. sz. 424—426.

⁶¹ Herman, 1876—79. II. 14., 43.

⁶² Herman, 1886/4. 326.; Herman, 1886/3. 169. Vö. Pál Lajos, 1976. 121.

donította.⁶³ Az idealista felfogás meghaladásában döntő fordulatnak tekintette Lyell fel-
lépését, akinek az 1840 és 1860 közötti években közismertté vált nézeteit így foglalta
össze: „Lyell, a nagy angol geológus volt az, a ki Cuvier kataklizma-tanát véglegesen
megdöntötte. Helyébe azoknak az erőknek és tényezőknek folytonosságát tette, a me-
lyek a földfelületet átalakítják . . . Az állatvilág nagy változásokon ment át, éppen úgy
mint az ember maga; de ez nem jelentett megszakítást és újból való »teremtést«, hanem
fejlődési folyamatot, a mellyel együtt járt sok alaknak elhanyagolása is.”⁶⁴

Ismeretei alapján egyértelműen bizonyítottnak látta, hogy: „Úgy a mint a szerveze-
tek láncolata fokozatosságot mutat a tökéletesség felé, a szellemi sajátságok, tulajdo-
nok szintén ehhez képest fokozódnak — fejlődést, átmenetet tüntetnek föl addig a
magaslatig, a melyen ma az ember áll.”⁶⁵ A teremtés mítoszát elvetve még 1909-ben is
szükségesnek érzi leszögezni azt, hogy az „ember nem jelent meg egyszerre a földön,
mint ember, hanem alantas fokról fejlődött és ha az alsóbb fokot állatiasnak nevezzük,
ennek oka az, hogy még nem tiszta emberi”⁶⁶

Fejlődésről kialakított elképzeléseiben nagy hangsúlyt kapott az átmenet mint a múlt
és a jelen közötti szerves kapcsolat, a folytonosság alapeleme. „Nincs hézag, nincs meg-
szakadás, csak átmenet van” — szögezi le⁶⁷, „minden átmenet — a fejlődés, a hanyat-
lás, mind átmenet” — írja.⁶⁸ Állítását 1902-ben újra megismétli, mert szerinte sokszor
„figyelmelen kívül hagyjuk az átmenetokről szóló nagy igazságot is, amely arra tanít,
hogy . . . az ember most folyó élete a megőrzött dolgokon át veti világát régmúltak
homályába”⁶⁹

Az átmenet állandó mozzanata volt az emberré válás azon folyamatának, melyen
belül Herman két jelenség szerepét emelte ki. Hangsúlyozta a végtagok szervezeti és
funkcionális elkülönülésének jelentőségét, s Cuvier, valamint Blumenbach rendszerezői
munkálatainak eredményeit elfogadva megállapította, hogy „az állattan rendszerében
az embert kétkezűségénél fogva állítják rendszerök legelső helyére”. Az ember tehát az
állatvilág fölül emelkedve jelenik meg a lamarcki fejtegetésre emlékeztető, Finsch leírá-
sából merítő értékelésében.⁷⁰ Az emberré válás szempontjából kiemeli továbbá a munka

⁶³ „Cuvier a kataklizma tanát állította fel. A föld rétegeiből indulva ki, melyek szerinte rétegről-
rétegre mások, több teremtési korszakot tett föl, úgy hogy minden réteg életének letűnésével, vagy elsöp-
résével mindig új teremtés vette kezdetét, míg végre az utolsó kataklizma után következett be az ember
teremtése.” A tételt, hogy „az ősember az őállatokkal egy időben együtt élt”, csak nehezen fogadták
el, s érvényre juttatásában igazi fordulatot Boucher de Perthes kutatásai hoztak. Herman, 1909/1. 6.
Vö. Mühlmann, 1948. 79.; Pál Lajos, 1976. 124.

⁶⁴ Herman, 1909/1. 6. Vö. Pál Lajos, 1976. 125.

⁶⁵ Herman, 1879/1. 103.; Székely Sándor, 1955. 59.

⁶⁶ Herman, 1909/1. 15.

⁶⁷ Herman, 1881/1. 33.

⁶⁸ Herman, 1887/1. II. 143. A fejlődés és a folytonosság elvi igazolását olvassa ki Johannes Ranke
Der Mensch című művéből és Virchow Lubbock művéhez írott előszavából. Lásd: Herman, 1902/2. 4.

⁶⁹ Herman, 1902/2. 4.

⁷⁰ Herman, 1903/1. 97. A Finsch: Samos-Fahrtan (Leipzig, 1888) című művére történő utalást lásd:
Herman, 1903/1. 98. Lamarck szerint: „A fajok nem állandóak, az ember az állatvilág része, és fel emel-
kedése differenciált idegrendszerének és keze ügyességének köszönhető.” Lásd: Várkonyi Ágnes, 1973.
I. 109.

szerepét, mely szerinte párhuzamosan fejlődött az emberi társadalommal, s azt fejlesztve „maga is haladott”.⁷¹

A már civilizált ember alaptermészetének, cselekvését irányító legjellemzőbb tulajdonságának az önzést tekinti. Mivel a társadalmi motivációk felismerésére kevésbé fogékony, Smitht idézve azt szögezi le, „hogyan az embert cselekvéseiben az önérdék vezeti”, s az a némi részvét kétségtelen megléte mellett „az ún. oroszlánrész követeli magának”.⁷² Az önzés nagymérvű kifejlődését az életszükségletek kielégítésére irányuló törekvésekkel hozza kapcsolatba, s ezzel már a létért való küzdelem darwini alap gondolatához érkezik: „Az állatélet jelenségeivel foglalkozó tudománynak, mai uralkodó fölfogása szerint az a sorozat (leírja, hogyan falják fel egymást az állatok) a már-már közhelyé vált »létért való küzdelemnek« a képe, melynek . . . irányzata az életszükség kényszeréből foly. Kényszerűségből és nem ellenséges indulatból, — hiszen a gondolkodó ember magáról tudja, hogy nem az ellenséges indulat uralkodik rajta, a midőn életszükségét más szervezetek életének rovására elégíti ki.”⁷³ Idegenkedve fogadja azonban a természetes kiválasztódás gondolatát, mert abból a természet alaptörvényeivel ellentétes tervnélküliséget olvas ki. Bíráló megjegyzéseit Haeckel *Natürliche Schöpfungsgeschichte* című művére hivatkozva fejt ki, már 1878-ban jelezve ezzel ellenszenvét a darwinizmus német továbbfejlesztőjével szemben.⁷⁴

Elhatárolódása Haeckeltől 1881-ben nyíltan megfogalmazódik Fuchs Tivadar *A természethistoriai rendszer és a darwinizmus* című értekezésével kapcsolatos megjegyzéseiben. Írása a darwini elméletet rugalmas, továbbfejlődésre képes, sőt arra rá is szoruló rendszernek ábrázolja, mellyel szemben a „fajok keletkezésének és a törzsfőknek terén üzött dogmatizálás” nem több, mint „specifikus német találmány”.⁷⁵ A gerinces állatok megjelenésétől az ember kialakulásáig terjedő fejlődési vonalat rekonstruáló tudós legfőbb hibájának azt rója fel, hogy „maga is csak kérdőjelekkel haladott korszakról korszakra, hogy a csodálatos gőthealak eredetét inkább csak kieszelje, mint kimutassa”, s ezzel „túlment Huxley mérsékeltbb magyarázatain, a mivel azután a körnél nagy ellenszenvet keltett”.⁷⁶

A jogos kritikai észrevételek mellett jól kiérezhető Herman pozitivistá ismeretelméleti alapállásából következő, a tényekkel nem meggyőzően bizonyított feltevésekkel szembeni idegenkedése. Ez a szemlélet tükröződik Virchow megítélésében is az ún. Haynaldvitával kapcsolatban. A német tudóst, akinek a neandervölgyi és a jávai leletekre vonatkozó negatív állásfoglalása tudományos szempontból igen káros következményekkel járt, egyszerre veszi védelmébe az őt fenyegető, a teremtés mítoszának igazolására

⁷¹ Herman, 1879/1. 4. Vö. Herman, 1971. 156.

⁷² Herman, 1881/1. 7.

⁷³ Herman, 1887/1. II. 575.

⁷⁴ Herman, 1876–79. II. 23. Haeckel szerepéről lásd: Pál Lajos, 1976. 136.

⁷⁵ Herman, 1881/4. 12. Az ún. „hyperdarwinisták” felett gyakorol kritikát a Magyar Figyelő 3. kötetében Palágyi Menyhért is. Lásd: Simonits Anna, 1977. 150. Bírálja Herman Haeckelt a kultúrharccal idejében játszott, a darwinizmust a legvégsőbb túlzásokra felhasználó szerepéért is. 1883. III. 17. KN 1881–84. XI. 210. ö. 219.

⁷⁶ Herman, 1887/1. II. 566.; Herman, 1909/1. 16.

irányuló reakció-idealista kisajátítással és a szerinte dogmatikus bírálattal szemben. „A Virchow-féle conservativizmusnak tudományban, iskolában épen oly jogosultsága van, a minő az ellenzéke a parlamentben . . . megkülönböztette azt, a mit még nyomozni kell, a míg nem bizonyos — ezt az iskolában nem kell tanítani; tanítani azt kell, a mi tökéletesen biztos . . . Haynald Virchow dolgát így adja: »óva intett oly tanok terjesztésétől, melyek tiszteletre méltó ősi tanokat alapjaikban megrendítenek«, holott Virchow valójában következetesen darwinista, „s a mi ellen küzd, az a specifikus német »Haeckelismus« túlzása, mely Darwinnál Darwinibb”.⁷⁷

A különböző vitákban és fórumokon Herman Darwin védőjeként, nézeteinek következetes képviselőjeként lépett fel. Tanításainak beépítése a világrendről alkotott képébe mégsem bizonyult zökkenőmentesnek. „Azt az embert, a ki már a fejlődés útján van és halad — bármily kezdetleges legyen is az értelmi fok és ennél fogva a haladás — ezt az embert már fel bírjuk fogni . . . de a kiindulást, az ok okát, azt az ember számára a titok sűrű leple fedi, melyet az eredettől fogva gyarló ember, föl nem lebbenthet” — jelzi a származással kapcsolatos bizonytalanságait és az alapján kifejezetten modernnek számító kételyeit.⁷⁸

Herman Ottó a természetet állandóan fejlődő, egységes jelenségként fogta fel, melyben általános érvényű, objektív törvények érvényesültek, s azoktól az ember sem függetlenítheti magát. Ő is azt az evolucionista felfogást vallotta, mely szerint a természetből kiemelkedő ember története a természetben lejátszódó fejlődés egységes és összefüggő folyamatának része, s az ember és a természet egyetlen fejlődési folyamatot képez.

Ismeretes, hogy az ember és a természet viszonya a pozitivisták gondolkodás egyik sarkalatos tételét jelentette. Comte filozófiájában különös hangsúlyt kapott az a megállapítás, hogy az ember a társadalom és a természet része, s alá van rendelve azok törvényeinek.⁷⁹ Állandó fenyegetésként kísértett az a magyarázat, amely „csak természetinek tekintette az emberi lényegét, s nem természetinek és emberinek”, s szabadsága lehetőségét tagadva „egyediségétől, egyéniségétől, személyiségétől fosztotta meg” azt.⁸⁰ Az emberi lényt fatalizmusba szorító elmélet elsősorban Spencer koncepciójában fogalmazódott meg teljes leplezetlenségében, amely az emberiség történetét csak a természeti törvények zavartalan érvényesülése esetén tekintette harmonikusnak.⁸¹

Az említett probléma Hermant egész életében foglalkoztatta. Álláspontja alakulásában ismereteink szerint elsősorban Buckle és Quetelet felfogásának megismerése játszott döntő szerepet, de számolnunk kell Ratzel hatásával is. 1876-ban írott tanulmányában az emberi beavatkozás lehetőségét hangsúlyozza. „A ki a törvényeket felismeri, a ki velök élni képes, csak az lehet a szó nemes értelmében »ura« a természetnek, — a ki föl nem éri, az a saját mellének szegezi az e törvényben rejlő, ellenállhatatlan fegyvert” — alapítja meg, s ezzel a felülkerekedés és az alávetettség, a szabad, illetve a lehetséges válasz-

⁷⁷ Székely Sándor, 1955. 113.; Herman, 1878/2. 207—208.

⁷⁸ Herman, 1914. 5. Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 24.

⁷⁹ Várkonyi Ágnes, 1973. I. 53.

⁸⁰ Németh G. Béla, 1976. 58.

⁸¹ Németh G. Béla, 1976. 96., 126., 134.; Mühlmann, 1948. 120.

tás alternatíváit fogalmazza meg.⁸² Az 1879-ben megjelent írásában inkább az ember tehetetlenségét hangsúlyozza a természettel szemben, s bár szabad akaratának meglétét még nem kérdőjelezi meg, függetlenségének megvalósítására irányuló erőfeszítéseit száználmas vállalkozásként ábrázolja. „Az ember nem áll az élet törvényein kívül, és felettök már legkevésbé sem, Hatnak azok reá erejük teljességével; és miután az ember e törvények kifolyása — bármily magas legyen is: úr nem lehet felettök” — jelenti ki.⁸³ A gondolkodásmódjában megnyilvánuló erősen statikus vonások magánlevelezésében is nyomon követhetők. Bizonyos merevség jellemzi Horváth Gézához intézett sorait is, melyek szerint: „Már ez a világ egyszer olyan, hogy az senki kedvének csak magának forog s így nekünk kell lesnünk azt a pillanatot, a melyben a forgásba beléugorhatunk.”⁸⁴ A szabad választás felvillantott elemei is eltűnnek Az átalakulások világáról írott tanulmányában, melyből immár egyértelműen csendül ki a determinizmus hangja. „Csak kifolyása vagyunk mi s az állatok, az élő lények összessége, a természetnek alá vagyunk vetve úgy a mint születünk, élünk és elenyészünk, a természet megmásíthatatlan, legyőzhetetlen törvényeinek; az életmedrében vagyunk, árjának sodrával úszunk, mert máshogy nem tehetjük” — állapítja meg, lemondva az aktív beleszólás minden lehetőségéről.⁸⁵

A törvények tendencijellegét szem elől vesztett Herman tehát megkérdőjelezte az embernek azt a képességét, hogy életét és cselekvéseit tudatosan szabályozza, s ezzel a determinizmus mechanikus értelmezése felé közeledett. Úgy tűnik azonban, hogy tévedését rövid időn belül észleli, s egy helyesebb magyarázat kialakítására tesz kísérletet. 1883. július 1-én a Vasárnapi Újságban megjelent, A kulcs című cikkében visszatér eredeti álláspontjához, és ismét elképzelhető lehetőségként számol azzal, hogy az ember felismerje, s engedelmessé válik nekik, szabályozza, szolgálatába állítsa a természet őserőit. Két évvel később megjelent könyve előszavában a nyilvánosság előtt is önkritikát gyakorol. „Azt megvallom, hogy körülbelül nyolcz évi tapasztalat, beható gondolkodás eredeti nézeteimen módosított. Annak idején Buckle és Darwin tételeit — utóbbiét erősen Haeckel-színezettel — ridegen alkalmaztam” — ismeri el.⁸⁶

Tévedése miatt tehát többek között Buckle-ot teszi felelőssé. Az angol tudós felfogását A magyar halászat könyvében külön elemzi, s alapelvét — saját 1876-os nézeteire emlé-

⁸² Herman, 1876/2. 190. A megfogalmazással mintha Ratzel figyelmeztetését fogadná el, mely szerint „noha a természet sokféleképpen hat az ember fejlődésére, itt sem szabad arról megfeledkeznünk, hogy ő egy szellem a természetben és a természet benne a szellem”. Lásd: Ratzel, 1887. 556.

⁸³ Herman, 1879/1. 3. „Az óceán mérhetetlen színén . . . egy parányi sajka sikamlík tova, egy dióhéj az óceán mindenségéhez képest. A sajkát az a lény kormányozza, mely felülemelkedett a pusztai állatiaságon, mely tud akarni, s e képességekkel igyekszik saját létének végső titkát kifürkészni, de a fejlődési és átalakulási folyamatok időszerinti óriási lépteihez képest az emberi egyén élete parány.” Herman, 1879/1. 4.

⁸⁴ Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1878. febr. 18. TTM-K.

⁸⁵ Herman 1881/1. 44. Nem sokkal ezt követően, 1882-ben jelent meg Beöthy Leó A társadalmi fejlődés kezdetei című könyve, mely többek között annak bizonyítására törekedett, hogy az ember a természettel szemben nem feltétlenül kiszolgáltatott, sőt éppen maga a fejlődés motorja. Lásd: Zsigmond Gábor, 1974. 138.

⁸⁶ Herman, 1886/1. 5.

kezdetően — a következőképpen rekonstruálja: „az ember az általa alkotott társadalom, fejlődése és mozgalmi, szóval életnyilvánulásai szerint, eredménye a természeti viszonyok ellenállhatatlan nyomásának; megmarad a kezdetleges állapotban, ha a természeti viszonyok hatalma nem idomítható emberi munkával . . . , ellenben magasra fejlődik ott, ahol az ember a természeti viszonyokat egyedül szellemével és munkájával fordíthatja a maga javára”. Az alternatív formában jelentkező lehetőségekben feloldhatatlan ellentmondást lát, s azokat végletesen egyoldalúan értelmezve, a köztük meglévő dialektikus kapcsolatot figyelmen kívül hagyva így folytatja: Buckle érvelése egyoldalú, mert „sarkítélemből az következne, hogy az ember egyáltalán saját sorsának soha urává nem lehet; holott sarkítélemből második része a munka és a szellem útján olyannyira urává teszi az embert saját maga sorsának, hogy még a természet erőit szolgálatába fogadja — sőt szolgálatába kényszeríti”.⁸⁷

Úgy tűnik, mintha Herman korábbi, egymással ellentétes álláspontjai egy gondolati rendszeren belül ütköznének; a „buckle-i tézisekben” megfogalmazott mondanivaló azonban jól láthatóan a saját leegyszerűsített, az összefüggéseket szétválasztó nézőpontjának rávetítése az eredeti buckle-i koncepcióra. Buckle a szabad akarat és a predestináció egyoldalú, abszolutizált értelmezését egyaránt elutasította, mert úgy látta, hogy az a vak végzetszerűség, illetve az abszolút véletlen elismerésével jelentene egyet. A természettel állandó kölcsönhatásban álló embert képesnek tartotta élete irányítására, és határozottan leszögezte: „Minden változás, mellyel a történet telve van . . . kettős hatás következménye, mely hatások: a külső jelenségek befolyása szellemünkre, a szellemünk befolyása a külső jelenségekre.”⁸⁸ Egysíkú Buckle-értelmezésével Herman nem állott egyedül. Az általa is olvasott Ratzel szintén mechanikusnak találta az angol történetíró fejtegetéseit, s az egykorú bírálókat általánosan jellemző mozzanata volt annak állítása, hogy Buckle tagadja a szabad akaratot, az embert eleve determinált jelenségnek tekinti.⁸⁹

A „feltétlen alávetettség” és a „korlátlan szabadság” egymást kizáró, leegyszerűsített végleteiből kibontakozást keresve Herman a korlátozott, mégpedig az igen jelentős mértékben korlátozott szabadság tézisében véli megtalálni a megoldást, s annak helyességét Quetelet elméletének ismertetésével igyekszik igazolni. A fatalistának értelmezett buckle-i álláspontot „meghaladva” így nyilatkozott: „Minden, az emberi belátásból, akaratból folyó intéző erőnek csak az egy központ szabta korláton belül lehet hatása, e hatás minden eredménye a korláton belül fekszik, itt változtathat a csoportosításon, a parányi részek egymáshoz való viszonyán; de nagyban és egészben épen úgy, mint Quetelet körvonalának alkotórészei, a folytonos, törvényes, megmásíthatatlan körfolyam sodrába esik . . . nem véthet a természet törvénye ellen, melynek egész létével és lényével alárendeltje, mert kifolyása.” Érezve, hogy fejtegetése a mechanikus szemlélet reprodu-

⁸⁷ Herman, 1887/1. I. 64.

⁸⁸ Várkonyi Ágnes, 1973. I. 128. Vö. Ratzel, 1887. 556.; Herman, 1876/2. 21.

⁸⁹ A Herman álláspontjában feszülő ellentmondás figyelhető meg Ratzelnél is: „A természet állandó, a népek sorsa változó, és a történet lelkes pillanataiban szinte lerázza a természet nyűgét, de sohasem szabadulhat meg tőle végképpen, mert benne gyökerezik.” Ratzel, 1887. 48., 55. Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 131. Az egykorú bírálók véleményét osztja: Székely Sándor, 1955. 87.

kálásához vezet, mintegy maga előtt is szabadkozva, így folytatja: „nem azt akarom bizonyítani, hogy az egyes ember vagy nemzet, életének, cselekvésének, minden — még nem lényeges mozzanatában is — kötve van, hogy fejlődése irányzataira per absolute irányadó nem lehet”, hogy azután az eredeti gondolatkörben maradván kimondja: „de csak a Quetelet-féle korláton belül”.⁹⁰

A mechanikus szemlélet szorításából tervezett kitörés tehát nem vezetett eredményhez. Hiányzott hozzá a megfelelő perspektivákat kínáló ideológia, a pozitivizmus korlátain túlmutató filozófia hatása. Ezzel magyarázható az is, hogy a kísérletben az ismertett korlátok meghaladására ugyancsak képtelen, híres statisztikusra támaszkodott, s ez egyben próbálkozása bukását is magában hordozta. Az eredetileg a fatalista állásponttól elmozdulni kívánó érvelés a meghaladni kívánt felfogás helyett az emberi cselekvés szabadságát hirdető elv ellen fordul, mintegy el is zárva ezzel a további kibontakozás lehetőségét.⁹¹

Bár a rendkívül korlátozott quetelet-i mozgástéren belül az ember primátusát még elismeri, s még A magyar halászat könyvében is „lényének felsőbb voltáról” beszél,⁹² három éven belül ezt az engedményt is visszavonja. A Tudomány és hétköznapi élet című előadásában ismét az ember teljes kiszolgáltatottságáról rajzol képet. „A tudomány nem jogosítja fel az embert, hogy magát elbízza, hogy kivételes lénynek tekintse magát, hiszen ha felnézünk az égre s a milliárd csillagokat látjuk, bizony törpéknek kell magunkat éreznünk” — figyelmezteti hallgatóit arra, hogy másokkal szemben az ember „sem több, mint a legcsekélyebb”.⁹³ A félreértelmezett Buckle-hoz tehát megtörtént a visszatérés, s az angol történész a Magyar nép arca és jelleme című könyvében már ismét pozitív példaként szerepel.⁹⁴ Az 1909-ben megjelenő A magyarok nagy ösfoglalkozásában a „természet egyeteme, a Natura maga” újra „korlátlan és kérlelhetetlen, de minden mozzanatában törvényszerű hatalom”-ként jelenik meg, akivel szemben a „föltétlenül alávett ember, bármily magasra fejtett is értelme... tisztán érzi... saját alárendelt voltát”.⁹⁵

Az ember kiszolgáltatottságával és magatehetetlenségével szembeállított, mindennek felett álló természet megrajzolása jellegzetes panteista mozzanat, mely még egyértelműben jelenik meg 1894. júniusi beszédében. Eszerint „a ki mélyen belepillantott a természetbe s annak életnyilvánulásaiba, a ki... belenézett a távcsőbe és látott millió mérföldnyi távolságokat is, ez a tudat egyre oktatja a tudóst, saját szerénységének beismerésére, és midőn az ember saját szerénységének tudatára ébredt, ez oktatja egyszer-mind arra is, hogy becsülje meg az élet nyilvánításait minden fokon, és midőn igazán

⁹⁰ Herman, 1886/1. 7–8., 11–12.

⁹¹ A Quetelet által kínált megoldás ellentmondásait leplezte le: Dapsy László, 1872. 177–178. Quetelet „meg látszik engedni ugyan a cselekmények mind azon szabályszerűsége mellett is, az emberi szabad akaratnak némi halvány nyomait, de azokat oly szűk korlátok közé szorítja azután, hogy... az egyéni szabad akarat a tömeg egyetemes akaratában eltűnik, általa mintegy neutralisáltatik”.

⁹² Herman, 1887/1. I. 15.

⁹³ Herman, 1888/3.

⁹⁴ Herman, 1902/1. 23.

⁹⁵ Herman, 1909/1. 21., 30–31.

megbecsüli, akkor ő az igazi vallást gyakorolja, mert nem lesz soha zsarnok, nem lesz soha család, nem lesz soha önző, nem lesz soha becstelen”.⁹⁶

Megvizsgálva Herman természetképét, láthattuk, hogy azt mindenekelőtt az evolúciós tanítások, az objektivitást középpontba állító, indirekt hegeli hatásokat tükröző terv- és rendszerközpontú gondolkodás elfogadása, nemegyszer panteisztikus rajongásig fokozott természettisztelet, alapvetően materialista, olykor dialektikus szemlélet jellemezte. Elméletét ugyanakkor sok esetben mechanikus felfogás gyengítette, melynek következtében oksági elve döntő mozzanatának a gépies determináció, az emberi szabadság tagadása bizonyult. A természet és az ember kapcsolatának meghatározásában megnyilvánuló korlátok közvetlenül befolyásolták a világ megismerhetőségének megítélésében, s azzal elválaszthatatlanul összekapcsolódva, ellentmondásos jegyeket kölcsönöztek ismeretelméleti előfeltevéseinek.

Mint azt 1876-ban írott tanulmányával kapcsolatban korábban jeleztük, kezdetben egyértelműen lehetségesnek tartotta, hogy az ember megismerje „a körülötte nyilatkozó tünemények igazi lényegét”, sőt már 1865-ben a józan ésszel merőben ellenkező hozzáállásnak nevezte azt a tudósi magatartást, amely perspektivikusan lemond az egyre újabb tények megismerésének lehetőségéről.⁹⁷ Igaz, az egyöntetűség mögött már 1876-os megállapításában meghúzódott a háttérben a megismerés jellegzetesen pozitivistá korlátozása: „E törvényeken és csupán ezekben, lakozik az ésszel fölmérhető, szemmel látható, füllel hallható, sőt kézzel fogható csalhatatlanság” — szögezi le anélkül, hogy a végső cél elérhetőségét egyelőre megkérdőjelezné.⁹⁸ Az állatélet mint munka című tanulmányában az ellentmondás már lényegesen konkrétabban fogalmazódik meg. Ennek értelmében az ember a természeti törvények végső lényegét már „nem foghatja fel”, mert: „Ez az, a mit az emberi ész »isteni« névvel jelöl, mely előtt vagy leborul, vagy — ha túlhajtva fürkészi — megőrül.”⁹⁹

Nyíltan jelentkezik tehát a transzcendenciák feltételes megtűrésével együtt járó agnosztikus felfogása, mely leplezetlen szkepszise ellenére sem zárja ki annak szükségességét, hogy a jelenségek létrejövetelének titkai után nyomozzon.¹⁰⁰ Ugyanakkor agnoszticizmusának egyik fő belső indítéka éppen az irracionalista magyarázatokkal szembeni védekezés, az emberi megismerés pillanatnyi korlátaival történő visszaélés elhárítása. Törekvéseinek pozitív tartalmi hátterét 1884. január 23-i parlamenti beszédében így világítja meg: „én az agnosticusok közé tartozom. Én, perhorrescálom azt a tant, melyet bizonyos egyházak határozottan hirdetnek, hogy az ember szenvedésre, nyomorra van teremtve, hogy ezen a világon nyomorogjon, nélkülözzön, szenvedjen, majd ott a túlvilágon elnyeri jutalmát. Nekem az emberre nézve vallásom az, hogy töltsé itt ezen a világon a maga rendeltetését és a maga törekvéseihez képest itt boldoguljon.”¹⁰¹ Raci-

⁹⁶ 1894. VI. 26. KN 1892—97. XIX. 360. öü. 270.

⁹⁷ Herman, 1876/2. 182.; Herman, 1866/1.

⁹⁸ Herman, 1876/2. 10., 193. Vö. Székely Sándor, 1955. 125.

⁹⁹ Herman, 1879/1. 3.

¹⁰⁰ Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 44.

¹⁰¹ 1884. I. 23. KN 1881—84. XIV. 294. öü. 168.

onalista céljai és az azok megvalósítására irányuló módszerek közötti ellentmondásokkal vívott küzdelmét jól példázza az a jellegzetesen pozitivistá elemeket tartalmazó megfogalmazása, mely szerint: „Mi látjuk a hatást következményének képében, de a hatás lényegét, azt föl nem érjük . . . Végülis azonban megismerjük a föltételeket . . . Ekkor kezünkben van egy hatalmas eszköz, de nem a végső lényeg.” Mindezek ellenére sem adja fel végső célját, hogy „az élet lényegét valahogy” megközelítse és az „elménk által fölfogható tényezőt” keresve fokozatosan haladjon az egyre teljesebb és mélyebb megismerés felé.¹⁰²

A szubjektív tényezők mellett a tudomány korabeli fejlettségi szintjéből is táplálkozó ellentmondás feloldása végül is meghaladja erejét. Sajátos optimizmusa kevés volt ahhoz, hogy kitörjön agnosztikus alapállása szorításából. Jelentős mértékben hozzájárult ehhez az agnosztikus magyarázatok hatásának Európa-szerte megfigyelhető felerősödése. Nagy befolyásra tett szert például az a Spencer, aki már nem látott kibékíthetetlen ellentéteket a tudományos és a teológiai világkép között, sőt éppen azt hirdette, hogy „a tudomány vezet el az alapvető kérdések megoldhatatlanságának tényéig. A természettudományos ismeretanyag a vallásig, a teológiai világképig.”¹⁰³ Népszerűsége az újkantiánus nézetek hódításával összefüggésben Magyarországon is növekedett. Hunfalvy János 1887. évi rektori évadnyitó beszéde az emberi tudás korlátaira hívja fel a figyelmet, melyen túl a Természettudományi Társulat elnöke, Lengyel Béla szerint „a hit birodalma terül el”.¹⁰⁴ Ugyanakkor a tudomány értékét egyenesen megkérdőjelező cikkek is megjelentek. Heller Ágost írása „elménk régi tévedésének” tekinti, hogy „lehetségesnek tartjuk és kivihetőnek a világ lényegének fölfogását és teljes átértését.”¹⁰⁵ A „tünetmények mögött sejtett okok . . . az ember korlátolt megismerő tehetsége számára örökké titok maradnak” — írja Nagy József, és Kornis Gyula recenziója is szélsőséges álláspontnak minősíti Max Verworn állításait, melyek szerint „a megismerés elvi lehetősége ép olyan határtalan, mint maga a világ”.¹⁰⁶

Kant agnoszticizmusa ellen az újkantiánizmus térhódítása idején Magyarországon csak kevesen léptek fel egyértelműen. Közöttük Palágyi Menyhért, aki Az ismerettan alapvetése című munkájában a következőképpen foglalta össze a problémakör egykorú megítélésének lényegét: „Ha az emberfia úgy véli, hogy ő egy határhoz jutott, amelyen túl elméje nem hatol, akkor csak arra van joga, hogy saját tulajdon elmeöngeségének tudja be, hogy nincs olyan mély emberi értelem, amelyen túl még mélyebb emberi értelem ne állna elő. Az emberi szellemnek jellemvonása a határtalan haladóképesség, melynek más végkorlátja nincs, minthogy mindentudókká nem válhatunk . . . A szabad kutatás nevében tiltakozunk minden olyan nagyképűsködő erőszak ellen, mely a szerénység és józan-

¹⁰² Herman, 1879/1. 6., 41.

¹⁰³ Várkonyi Ágnes, 1973. I. 59.

¹⁰⁴ Hunfalvy János, 1887. 433.; Székely Sándor, 1955. 111.; Lengyel Béla közgyűlési elnök megnyitó beszéde. Természettudományi Közlöny, 1911. 524. sz. 203.

¹⁰⁵ Heller Ágost, 1896. 346.

¹⁰⁶ Nagy József, 1908. 144.; Kornis Gyula, 1910. 144.

ság álarcáját magára öltve, az emberiség legszentebb vágyának, az igazság keresésének útját akarja állni.”¹⁰⁷

Bár az utóbbi véleménnyel történő teljes azonosulásig, korábbi kételyeinek feladásáig, az emberi tudásnak és megismerésnek határozott korlátokat kijelölő szkepticizmusa és az abszolút tudás utáni szüntelen vágyakozás közötti ellentmondás feloldásáig Herman nem jutott el, ő is határozottan fellépett az elméleti bizonytalanságokat saját érdekében kihasználó tudománytalan nézetek manipuláción alapuló uralma ellen, és visszatérően érvelt a tudományos tevékenység hasznossága mellett: „Az emberi megismerés feltételezett határai miatti tehetetlenségből meríti hatalmát a föltevés, a mely azután a tudás helyett felépíti trónusát és uralkodik azokon, akik visszariadnak a tudásért folyó harcztól. Már pedig ez a harc az egyedüli, mely nyomról-nyomra több és több világosságot teremt s mely reátanította az igazi tudásra vágyó embert a kutatás módszerének kieszelésére, alkalmazására, ezáltal a valóság alapján tények megállapítására — és reátanította az önbírálatra is” — fejtegette a Palágyi Menyhért véleményével eltérő jegyei mellett is számos hasonlóságot felvonultató nézeteit.¹⁰⁸

Herman „természetfilozófiája” — mint láthattuk — korántsem szuverén alkotás. Különböző folyóiratokban és könyvekben megjelent, az egyes részproblémákat körüljáró írásainak összefoglalására, az átvett nézetek továbbgondolására felkészültségbeli hiányosságai következtében eleve nem vállalkozhatott. Kitűzött közművelődési céljának teljesítése ezt nem is tette elengedhetetlenül szükségessé, s így beérhette a külföldi forrásokból megismert elméletek sokak számára érthető, népszerűsítő szinten történő ismertetésével. Konceptiójának vizsgálata így is lényeges tanulságokkal szolgál. Ennek során kibontakoznak azok a belső ellentmondások, melyek egész életében végigkísérik, és más területekre is kihatva, belső feszültség forrásává válnak. Kiderül, hogy elméleti szinten nem tudta a korabeli európai színvonalat elérő, tipikusan természettudományos gyakorlati módszertanából származó következtetéseket levonni, s bár a dialektikus gondolkodás olykor — nem kis mértékben külső hatásra — fellelhető nála, spontán materializmusát végül is elsősorban mechanikusság jellemzi, sőt gondolati konstrukcióiba idealista mozzanatok is beépülnek. Az elmondottak jellemzik többek között a determináció értelmezése és az agnosztikus szemlélet kérdésében lezajló, feszültségekkel teli, végső megoldáshoz nem vezető belső vitáját is. Megkönnyítette a jelzett ellentmondások továbbélését többek között az is, hogy — átvéve az egykorú megállapításokat — nem tájékozódott a megelőző filozófiatörténeti periódusok jellemző gondolkodásmódját tükröző szakirodalomban. Érdemes felfigyelni a determinizmus értelmezése és a saját politikai cselekvési lehetőségei közötti összecsengésre. Míg ugyanis Herman magánemberként az egyéni liberális jogok érvényesülését tapasztalhatta (véleményét írásaiban és parlamenti beszédekben bármikor szabadon kifejezhette), a fennálló viszonyok megváltoztatására törekvő hivatásos politikusként és alkotó tudósként naponként szembe találta magát a társadalmi és a nemzeti fejlődés elé a törvényes keretek között leküzdhetetlen akadályokat állító

¹⁰⁷ Simonits Anna, 1977. 139.

¹⁰⁸ Herman, 1914. 5.

szisztéma abszolutisztikus biztosítékaival. Ezt a hatni tudás hiányából táplálkozó életérzést vetíti rá, térben és időben végletesen kitágítva, az egész emberiségre, s nyilvánítja az emberi tevékenység minden területén általános érvénnyel bíró, örökké létező törvényszerűségnek. Herman életműve az ellentétek olykor nyílt jelentkezése ellenére is megőrizte egységességét. A hazai tudományos fejlődés átmeneti időszakában, amikor a specializálódás folyamata még csak kibontakozóban volt, és a kutatást előmozdító demokratikus tudományos közélet számos biztosítéka hiányzott, a valódi szembesítés és az azzal járó letisztulás elmaradt (nyugaton Comte ekkor már heves bírálatokban részesül). Herman felfogása így mindvégig megőrizte ugyan eklektikus vonásait, a tudományos élet sajátos magyarországi viszonyai közepette azonban a haladás irányába mutatott, annak előmozdítását szolgálta.

5. A természet része vagy önálló entitás?

(A társadalom alaptörvényeiről)

A természetfelfogásában pozitivista nézeteket valló Herman a társadalmi jelenségek és a természeti viszonyok között közvetlen összefüggéseket feltételezett. Tévesen értelmezve Buckle-nak a természet és a társadalom kölcsönhatására vonatkozó megjegyzéseit, álláspontja fő alakítójaként az angol tudóst jelölte meg. Ugyanakkor saját tapasztalataiból is azt a következtetést vonta le, hogy a természet és a társadalom élete között lényeges különbség nem áll fenn, sőt a társadalomban egyszerűen a természetben előforduló jelenségek ismétlődnek.¹⁰⁹

A történelmi fejlődés döntő mozzanataként a természeti folyamatok irányát és jellegét meghatározó legfőbb törvényszerűséget, az evolúciót jelöli meg. Fellép azon nézetekkel szemben, melyek az emberi társadalmat egyszerűen individuuumok halmazából összeálló, szervesen tömegnek, mozdulatlan képződménynek fogják fel. Írásaiban, parlamenti beszédében az emberi társadalmat fejlődő, olykor hanyatló, de mindenképpen mozgásban levő, élő organizmusnak tartja, s a jelzett változások belső hajtóerejét a versenyben véli felfedezni.¹¹⁰ Véleménye összegzéséeként is felfoghatjuk az 1906-ban, a Gátszakadás című cikkében tett megállapítását, mely szerint, „a hol a társadalmi egységek tömörülnek, megjelenik az evolúció hatalma is. Törvénye meg nem másítható, mert a természetből veszi erejét, annak a kifolyása. Ez a hatalom nem ismer korlátokat, melyet az élet ellenében az ember szab, gátat, melyet az ember emel.” Az idézett megfogalmazás a harmonikus történelmi fejlődést jól érezhetően a természeti törvények

¹⁰⁹ 1885. II. 12. KN 1884–87. IV. 70. öü. 100.; 1883. V. 1. KN 1881–84. XII. 238. öü. 301. Vö. Herman, 1876–79. II. 3., 6.; Herman, 1909/1. 113., 347.; Herman, 1886/1. 5., 12.; Várkonyi Ágnes, 1973. I. 113.; Székely Sándor, 1955. 41.; Pál Lajos, 1976. 42. Herman Ottó nézetei találkoztak a társadalmaszintén az emberi szervezet analógiájaként felfogó Comte-éval. Lásd: Várkonyi Ágnes, 1973. I. 53.

¹¹⁰ 1889. XII. 6. KN 1887–92. XIV. 320. öü. 326.; 1893. X. 9. KN 1892–97. XIII. 234. öü. 148.; Herman, 1896.

érvényesülésével kapcsolta össze, szinte „gépiesen determinált természeti hatásfolyamatok összegévé” fokozva le ezzel magát a történelmet.¹¹¹

A teljes képhez tartozik az is, hogy Herman — hasonlóan determinációfelfogásához — az ember számára bizonyos mértékig fenntartotta a társadalmi jelenségek befolyásolásának lehetőségét. Erre mutat önmagában az a tény is, hogy a társadalmat emberi produktumnak tekintette, s jellegzetesen újkantiánus mozzanatként a modern társadalom alapelvét a szuverén ember erkölcsi integritásában, a jogegyenlőséget, szabadságot, törvényességet és egyenlőséget szerinte megalapozó és biztosító, kötelező emberi szeretetben határozta meg.¹¹²

A társadalom keletkezésének és megszerveződésének, az állam kialakulásának folyamatában első fokon a társadalom alapegységének tekintett családnak tulajdonított döntő szerepet: „Ha elképzeljük azt, hogyan keletkezett az emberi társadalom: hát be kell vallani, hogy ez nem egy mesterséges, nem egy véletlen processus, hanem fejlődésmenete és eredménye s hogy ennek törvényei mások nem lehetnek, mint a családéi. Ott, a hol a családok felszaporodtak s ezek bizonyos körülmények és viszonyok behatása alatt, egy nagyobb mérvű egységet alkotnak, ott a családoknak közös érdeke vált az administratio csirájává” — állapítja meg 1891. június 1-i beszédében.¹¹³ A család funkcióját a későbbi társadalmakban, így a polgáriban is magasra értékeli. Némi mechanikuság is jellemzi azt az elképzelését, melyben az állami szervezet felépítése és működése a család természetes apatörvényeinek felel meg, amely a család fogalmából az államét s abból a nemzetét közvetlenül vezeti le. Az ismertetett alapállásból egyenesen következik, hogy az állam, a társadalom stabilizálásához mindenekelőtt „az államalkotó elem”, azaz a család homogenitásának a megőrzését tartja szükségesnek, s éppen ezért értékeli negatív tendenciának a családi kötelek korabeli meglazulását.¹¹⁴

A társadalmi jelenségek általános kérdéseivel foglalkozó megnyilatkozásokból egyértelműen kiérződik az az alapvető belső bizonytalanság, amely talán abból is fakadhatott, hogy Herman végül is nem tudta egyértelműen eldönteni: a társadalom a természet része-e vagy önálló képződmény. Bár kétségtelenül az első variáció elfogadása felé hajlott — talán azért, mert attól jobb jövőt remélt a magyarságnak —, a megoldást más szerzők műveiből akarta kiolvasni, s nem vállalkozott a probléma önálló megválaszolására.

6. A biologizmus erősödő szorításában

(Herman nemzetfelfogása)

Herman történelemképének központi magva az ember életének kereteként és motorjaként ábrázolt nemzet volt. Természettudományos gondolkodásának megfelelően a nem-

¹¹¹ Herman, 1906/6. Vö. Németh G. Béla, 1976. 55.

¹¹² Herman, 1877/4.; 1884. I. 31. KN 1881—84. XIV. 300. öü. 307. Vö. Hermann István, 1977.

¹¹³ 1981. VI. 1. KN 1887—92. XXIII. 493. öü. 294. Vö. Herman, 1871/11.

¹¹⁴ Herman, 1881/3.; Herman, 1883/2.

zeteket állandóan fejlődő, „örök időkre szóló kötések” nem ismerő organizmusokként fogta fel, a közöttük meglévő különbségeket a természeti viszonyok eltérő jellegéből eredeztette. „A tipikus nemzet mindenekeelőtt nem társadalmi intézmény, hanem egy természetes tény; szervezeti sajátosságai, szemlélődési módja, gondolkozása, szokásai, hajlamai szerint egyenesen kifolyása a természeti viszonyok azon összességének; a melynek közvetlen befolyása alatt áll” — állapítja meg a háziipar és az iparművészet viszonyát elemző írásában.¹¹⁵

A nemzeti fejlődés legfontosabb mozzanatának — az evolucionizmus egyik alaptételét vetítve rá a társadalmi jelenségekre — a létharcot tekintette. Szemléletét az az egykorú magyar közgondolkodást jellemző nacional-darwinizmus határozta meg, mely az egyén és a nemzet erkölcsi kötelességét a fennmaradásért és a kiteljesedésért folytatott küzdelemben jelölte meg, sajátos szempontokat érvényesítve a magyar történelem értékelésében, a múlt, a jelen és a jövő megítélésében.¹¹⁶

„Itt állni fog a »struggle for existence« avval az ellenséges momentummal, amelyet nem annyira Darwin, mint inkább interpretátora (utalás Haeckelre — E. G.) beléttet” — írja Kossuthnak.¹¹⁷ Megfogalmazásából egyelőre nem annyira az azonosulás, mint inkább a meglévőnek érzett jelenséggel szembeni idegenkedés tűnik ki. „Én az ún. »létért való küzdelemben« nem bírok abban az ellenséges mozzanatban megnyugodni, a melyet a szavak magukban rejtenek.”¹¹⁸ Mechanikus determinizmusfelfogásával kapcsolatos kétségeivel, s annak felülvizsgálására irányuló sikertelen erőfeszítéseivel egyidejűleg határozottan jelentkeztek tehát a kor uralkodó felfogásával szembeni ellenérzés nyomai. Önkritikus nézőpontja felerősödésében nagy szerepet játszott Kossuth Lajos, aki hosszú levélben figyelmeztette a biologizmus érvényesítésében rejlő negatív, a fontos történelmi kérdések megítélésében megtévesztő hatású következményekre. Az „emberiség tova-mozgásánál nem mindig a »Struggle for existence« a mozgó erő . . . akármely oldalról is nézem a dolgot, én mindig azon eredményre jutok, hogy egész különböző hatályok s egészen különböző eredmények vannak actióban, egyrészt a szerves élet physikai evolutiója, másrészt a nemzeti-társadalmi biológia terén. Szerintem e kettő az eszmék két egészen különböző rendjébe tartozik.”¹¹⁹

Herman azonban adós maradt a belső ideológiai harc sikeres megvívásával, akárcsak az ember és a természet viszonya dilemmájának eldöntésével. Bár 1886-ban megjelent könyvecskéjében a Darwin és Haeckel tételének mechanikus átvétele feletti önkritika hangja megszólal,¹²⁰ később fokozatosan megszűnnek fenntartásai, és csatlakozva az

¹¹⁵ Herman, 1876—79. II. 6. Herman programtervezete Hentaller Lajoshoz írtott levelében. OSZK-K• „A népek tartós veszteglése természetellenes, vagy haladniuk vagy hanyatlaniuk kell; a haladás a rendes állapot.” Ratzel, 1887. 139. Vö. Herman, 1878/1. A történelmi változások középpontjába állította a nemzeti fejlődést Hunfalvy Pál is. Lásd: Zsigmond Gábor, 1974.

¹¹⁶ Vö. Németh G. Béla, 1976. 31.

¹¹⁷ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. árp. 10. OL R. 90. I. 5709.

¹¹⁸ Herman, 1887/1. II. 24. Lásd: Székely Sándor, 1955. 44.

¹¹⁹ Kossuth Lajos levele Herman Ottónak. Collegno, 1877. máj. 30. Lásd: KLI IX. 192—193.

¹²⁰ Herman, 1886/1. 5.

uralkodó felfogáshoz, belenyugodva a „megváltoztathatatlanba”, a sokszor a „legridegbb formában” felvetődő létharcot alapvető törvényszerűségként ismeri el.¹²¹

Azt, hogy a magyar nép végül is leküzdötte a nemzetekre állandóan leselkedő veszélyeket, két nélkülözhetetlen képességének: az alkalmazkodásnak és asszimiláló erejének tulajdonította. Döntő mozzanatnak tekintette, hogy az alkalmazkodás korántsem jelentett egyoldalú folyamatot, alárendelődést az idegen környezettel szemben, mi több, éppen „a szervezett, értelmileg erős” magyarság alkotta szerinte magvát annak „a kristályosodási menetnek, mely a gyülevézséget (ti. az itt talált népelemeket — E. G.) az erőshöz és szervezethez való csatlakozásra bírta”.¹²² Úgy véli, hogy e két képesség együttesen biztosította feltételeit annak a jó értelemben vett keveredésnek, melyben bár „a typicus magyar elem folytonosan összébb szorul más elemekkel való elegyedés által . . . a nemzet megmaradt s talán képesebb is lett a művelődés s minden jó következményeinek fokozására”.¹²³ Saját példáját kiemelve, különösen jelentős, szinte nélkülözhetetlen szerepet tulajdonít e folyamatban az asszimilált csoportoknak; azt, hogy állandó utánpótlását képezzék annak az egészséges vérkeringésnek, mely nélkül a népek „kivesznek és elpusztulnak”.¹²⁴

A nemzeti fejlődés uralkodó tendenciáját tehát az állandó átalakulásban, a keveredésben jelölte meg, a „culturképesség” feltételének nevezve „e modificált jelleget”.¹²⁵ A „fajamalgatio termékének” tekintette Európa vezető nemzeteit is, s az egyetemes történetből vett pozitív példa követését döntő követelménynek minősítette a magyarság jövője szempontjából. Ebből a megfontolásból kiindulva utasította vissza azokat a bírálatokat, melyek a Magyarországot lakó különböző nemzetiségek egybeforradását célul kitűző törekvéseket „ultramagyar szempontnak” nevezték. Nézeteinek aktuálpolitikai háttérét is felvillantó parlamenti beszédében leszögezte, hogy a minden tekintetben legmagasabb fokra fejlődött népek „vegyes fajokból alakultak, s akkor lettek igazán nemessékké és hatalmasokká, s akkor kezdték vinni az emberiség előtt a haladás zászlaját, mikor az egység magaslatára emelkedtek. Én ezt akarom itthon!” — jelenti ki, mert „ha nem vagyunk áthatva attól az érzéstől, hogy a következő ezredév találja a nemzetet oly állapotban, hogy az amalgatio minden szüksége és feltétele megvan; akkor mint oldott kéve megyünk bizonytalan jövő felé” — fedi fel általános válságérzetének legmélyebb indítékait.¹²⁶

A vizsgált időszakban bontakozott ki a nemzeti fejlődésről és a kultúrák kialakulásáról, terjedéséről folytatott nemzetközi vita. Anélkül, hogy a polémia átfogó értelmezésére vállalkozna, Herman egyértelműen a „kulturális kölcsönzés” elvét hirdető, a német kultúrfilozófia hagyományaira (lásd Waitz) építő Ratzel álláspontja mellett nyilatkozik, mintegy elutasítva ezzel az evolucionizmust német közegbe importáló, a kölcsönhatások

¹²¹ Herman, 1898/1. 106.

¹²² Herman, 1902/1. 116.; Herman, 1887/1. I. 68.; Herman, 1903/2. 410.; Herman, 1914. 7.

¹²³ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. ápr. 10. OL R. 90. I. 5709.

¹²⁴ Herman, 1886/1. 15.

¹²⁵ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. ápr. 11. OL R. 90. I. 5709.

¹²⁶ 1895. XI. 8. KN 1892—97. XXVI. 499. öü. 242. Vö. Herman, 1881/5.

jelentőségét alábecsülő, az emberiség történetét néhány „elemi idea” öntörvényű fejlődésére leegyszerűsítő Bastian koncepcióját. „Én az én helyzetemben Ratzel meghatározását tartom helyesnek és irányadónak, hogy ti. a kölcsönvevő és a kölcsönadó elemek egykoron tartósan érintkeztek, és hogy innen származik a nyelvi anyag kölcsönös átvétele, majd szerves összeforradása” — írja A magyar pásztorok nyelvkincsében. Az emberiség történetét egységében megközelítő felfogása találkozott Pulszky Ferencével is, akinek 1879-es megállapítása szerint: „. . . a cultur népek nem fejlődnek ki függetlenül, sem autochton nemzetet, sem autochton művelődést nem ismerünk, az ember társas állatok közé tartozik, csak társaságban tud megélni s fejlődni s ugyanezért a szomszédok befolyását nem kerülheti ki.”¹²⁷

Az eddigi fejtegetésekből kitűnt, hogy Herman a nemzeti fejlődés jellemző mozzanatának a faji jelleg csökkenését tekintette, ami korántsem jelentette azonban, hogy annak további szerepét kizárta volna a történelemalakító tényezők sorából. Sőt, mint azt látni fogjuk, egyre erőteljesebben hatottak rá az egyetemes filozófiában Gobineau és Chamberlain nevével fémjelzett, a darwinizmust visszájára fordító, a biologizmust faji irányban tovább torzító, magasabb rendű emberek mítoszát megeremtő irányzat tanításai.¹²⁸

Már pályafutása elején számolt az egyes nemzetek közötti eltérések meglétével, de összességében még a természeti viszonyok egységesítő hatására helyezte a fő hangsúlyt. Jellemző, ahogyan Horváth Gézához írott levelében felháborodott a német tudós, Kraatz törekvésein, mert azokból a képzett (gebildete) és a barbár (barbarische) kategóriákra történő felosztás tendenciáját olvassa ki. Az emberiség fajok szerinti osztályozását, az egyes nemzetek közötti feloldhatatlan minőségi, faji eltérések gondolatát tehát egyértelműen elutasította. Ebbe az irányba befolyásolta többek között az általa olvasott Buckle és Ratzel is.¹²⁹

Ez az elméleti kiindulás (ti. hogy a fennálló különbségek a műveltségi szint emelésével megszüntethetők) szolgált alapul a nemzetiségi kérdés liberális megközelítéséhez, az idealista megfontolásoktól sem mentes türelmesség, s a kortársaktól is számon kért tolerancia érvényesítéséhez politikusi tevékenységének első időszakában. A nemzetiségekkel szembeni óvatosság a későbbiekben is sokáig alapállásának jellemzője maradt,¹³⁰ ugyanakkor sajtóságosan megfért szemléletének — az egész magyar tudományos közgondolkodásban bekövetkező változásokhoz alkalmazkodó — negatív előjelű módosulásával.

¹²⁷ Herman, 1914. 6.; Pulszky Ferenc megállapítását közli: Várkonyi Ágnes, 1961. 231. Lásd még: Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. ápr. 10. OL R. 90. I. 5709.; Herman, 1887/1. I. 65. Vö. Ratzel, 1887. 562.; Mühlmann, 1948. 67. „Über die ganze Erde hin, alle fünf Erdtheile hindurch, durchzieht eine gleichartig einförmige Schicht derselben Elementargedanken, die sich völlig indentsch erweisen, unter oberflächlich leichten Modificationen.” Bastian, 1900. 12. Vö. Smith, 1969. 12.; Mühlmann, 1948. 96.

¹²⁸ Vö. Várkonyi Ágnes, 1973. I. 114.

¹²⁹ Herman Ottó levele Horváth Gézának. Bp. 1876. máj. 19. TTM-K. „Annyi bizonyos, hogy az egyének tömegében bizonyos egységet vehetünk ki, meghatározhatunk. Ezen egységek nem mindenütt egészen azonosak, mert létökkel más viszonyokhoz vannak kötve s e más viszonyok a föld felületén pontról pontra, összességükben eltéréseket mutatnak.” Herman, 1876—79. II. 24. Lásd: Székely Sándor, 1955. 44. Vö. Herman, 1902/1. 11.; Várkonyi Ágnes, 1973. I. 116.

¹³⁰ Herman Ottó levele Kadocha Lippich Károlynak. Bp. 1909. jan. 2. OSZK-K.

Miközben ugyanis a „történelmi faj” és az „államalkotó faj” fogalma a magyar kultúr-
fönlényt és felsőbbrendűséget hangoztató történetírás állandó kifejezésévé vált — nem
tudták magukat függetleníteni az erősödő nacionalista atmoszférától olyan jeles történet-
írók, mint Acsády Ignác és Tagányi Károly sem —, Herman maga is meggyőződéses
híve lett annak a gondolatnak, hogy a létharc sikeres megvívása a természetes kiválasztó-
dás eredményeképpen „kultúrfajjá”, „vezérnemzetté” avatta a magyart.¹³¹ Beöthy Zsolt
és Vámbéry Ármin munkáiból is merítő koncepciójának alappillérei a „népek lélektana”,
az öröklött faji tulajdonságok mindent meghatározó ereje, „az úr és parancsoló magyar”
honfoglalás óta meglévő szupremáciája, valamint a meghódított elemek, a nemzetiségek
eredendő alsóbbrendűségének tétele lettek.¹³²

A faji jelleg felértékelődésében megnyilvánuló szemléletbeli változás az ősi, nemzeti
tulajdonságok és az azok egykorú hordozói utáni lázas kutatásokat vonta maga után.
Bár azt maga Herman is pontosan tudta, hogy Magyarországon a „szó szoros értelmében
vett faji egységről” nem beszélhetünk, hogy az eredeti magyar vonások megállapítása
„az anthropológiának legnehezebb problémái közé tartozik”, Török Aurél által is biz-
tatva, meggyőződéssel hitt az eredeti „protomorph” és a keveredés során keletkezett
„metamorph” típusok szétválaszthatóságában.¹³³

Kutatásai színterét — mint a későbbiekben a népzénet gyűjtő Vikár, Bartók és Kodály
— a hagyományos életformára romboló hatású ipari és közlekedési zónáktól távol vá-
lasztotta meg. Az Alföld tanyái világa mellett figyelme teljes mértékben az ősfoglalko-
zásokat űző elem, a régi korok hagyományait az életmódjukban, munkaeszközeikben és
művészetükben egyaránt tartósan megőrző halászok és pásztorok felé fordul.¹³⁴ A job-
bágyságot és az „úri főrendet” eleve kizárta vizsgálódásai köréből. Előbbit azért, mert
„a hódításnál és az alkotmánynál fogva más természetű, hozzááramló és vegyülő volt”,
utóbbit pedig, mert az „hatalmi érdekből vér szerint könnyen vegyült”.¹³⁵ Mintegy
visszamenően igazolni akarva a középosztályhoz fűzött reményeit, legkomolyabban a
„politikai és nemzeti gerinczet” alkotó középnemességgel számolt, mert véleménye
szerint „ebben rejtett egykoron az anthropológiának színmagyar anyaga”. Ugyanakkor a
negyvennyolcas érdekegyesítő politikát felelevenítendő, a magyar történelem letétemé-
nyesévé kinevezett két elem egyetértését igyekszik visszamenőleg is igazolni. „Nagy volt
az érdekközösség a magyar vezető elem és a nép zömének színmagyar része között . . . Az
az »úri középrend« magasabb műveltségével állott helyt az alkotmánynak külső vonatko-
zásaiban való és az ősi juss és szokás védelmében, de mindig a zöm ősi sajátosságaira tá-
maszkodott” — szögezi le.¹³⁶

¹³¹ Herman, 1886/1. 13–14.; Herman, 1909/1. XIX.; Várkonyi Ágnes, 1961. 262.; Németh G. Béla, 1976. 33.; Zsigmond Gábor, 1974. 26.; Lederer Emma, 1969. 33., 75.; Gunst Péter, 1973. 125.

¹³² Herman, 1886/1. 13–14.; Herman, 1902/1. 15., 112., 115., 117.; Herman Ottó könyvészeti adat-
gyűjtése (Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története 1899.) NM-EA 5033.

¹³³ Herman, 1902/1. 27. Lásd: Székely Sándor, 1955. 3.; Kivonat Török Aurél Herman Ottóhoz írott
leveléből. Bp. 1904. márc. 15. NM-EA 5152.

¹³⁴ Herman, 1892/1. 3., 13.; Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1883. jan. 3. OL R. 90. I. 6301.; Herman, 1895.; Herman, 1899/1. 16.; Herman, 1903/3. 32.; Herman, 1909/1. 4., 112.

¹³⁵ Herman, 1902/1. 97., 175.

¹³⁶ Herman, 1902/1. 117. Vö. John Bedoe megjegyzései. NM-EA 5133.; Kósa László, 1976. 52.

A faji jelleg intenzívebb vizsgálatára ösztönözte ugyanakkor az 1900-ban megrendezett párizsi világkiállítás is. Itt mutatta be ugyanis Jankó azt a munkáját, amelyen felháborodva Herman megírta *A magyar nép arca és jelleme* című könyvét, azzal a szándékkal, hogy a magyarság tekintélyét a külföld előtt megvédje. Ugyanakkor párizsi tartózkodása során került az etnográfát és az etnológiát a fizikális antropológia részének tekintő Waitz közvetlen hatása alá is. Fejtegetései, a hibás és torzító ideológiai szemlélettől eltekintve is, számos tévedést tartalmaznak. Mereven alkalmazva az evolucionizmust, következetesen keveri például a nép és a faj fogalmát, egy emberfajtaival azonosít egy népet annak ellenére, hogy az utóbbi keveredtségének jelentőségét maga is hangsúlyozza; máshol pedig egy egész típust meghatározó és jellemző jelenségnek nevezi a szemet.¹³⁷ A mű fogyatékoságaival részben maga is tisztában volt. „Az a könyv tele van gyengeségekkel — jól tudom; de azt ki kellett adni a bevallott okoknál fogva” — vallja be Tóth Bélának, beismervé ezzel, hogy még a legjobb szándék mellett is alapvető tévedésekhez vezet, ha az aktuálpolitikai célok kiszolgálására vállalkozik.¹³⁸

A magyarság felsőbbrendűségéről elhangzott nyilatkozatait állandó szorongás, a nemzeti pusztulástól való félelem kísérte. Elrettentő példaként állott előtte a Hunyad megyei magyarok elrománosodása. A magyar „nép áldozatul kezd esni egy kérelhetetlen természeti törvénynek” — írja Kossuthnak 1877. február 20-án, s a disszimiláns jelenségeket az alkalmazkodóképesség gyengülésével magyarázza.¹³⁹ S bár 1906-ban szigorúan megdorgálja „a magyar nemzet fennállhatóságának” reményében nem osztozó Gyulait,¹⁴⁰ az alföldi életforma megváltozásáról képet nyújtó Moritz Pál Pusztuló világ című könyvét ismertetve pesszimizmusának a nyilvánosság előtt is utat enged: „S hogy ez mind pusztulóban van, vesztére a magyarságnak . . . az bizonyos; Oldódik és szertehull a kéve s életem átka, hogy megértem” — kesereg halála előtt két évvel.¹⁴¹

Herman nemzetképében, a nemzeti fejlődésről alkotott elképzeléseiben félreismerhetetlenül aktuálpolitikai szempont, a soknemzetiségű Magyarország fennállásának ténye érvényesül. Ezzel magyarázható, hogy a létharc történelmi szerepének kérdését kezdetben kifejezetten fenntartással kezelte, s a későbbiekben is óvakodott annak kiélezésétől. Ugyancsak aktuálpolitikai megfontolásokból vezethető le, hogy a faji jelleg jelentőségét csak mérsékelten hangsúlyozza, és a tiszta fajok primátusát sugalló darwini felfogástól eltérve a keveredés, az ún. fajamalgáció fontosságát emeli ki. Ellenkező esetben ugyanis nem kevesebb, mint maga a birodalmi egység biztosítója és az asszimilációra felépített elméletének megalapozottsága kérdőjeleződne meg, s Herman saját politikai céljaival kerülne ellentmondásba.

¹³⁷ Herman, 1971. 131., 152.; Herman, 1902/1. 138. Vö. Kossuth Lajos levele Herman Ottónak. Collegno, 1877. márc. 22. KLI IX. 185.

¹³⁸ Herman Ottó levele Tóth Bélának. Bp. 1903. febr. 20. OSZK-K. Vö. Herman, 1971. 152.

¹³⁹ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. febr. 20. OL R. 90. I. 5697. Vö. Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Bp. 1877. ápr. 10., 1978. febr. 25. OL R. 90. I. 5709. 5764.; Kossuth Lajos levele Herman Ottónak. Collegno, 1877. márc. 22. KLI IX. 194.

¹⁴⁰ Herman Ottó levele Gyulai Pálnak. Bp. 1906. jan. 16. OSZK-K.

¹⁴¹ Herman Ottó: Moritz Pál „Pusztuló világ. Elbeszélések a hajdúföldről” című könyvéről. Új idők, 1912. jún. 2.

7. Eredetieskedés és mechanikus utánzás

(Ahistorikus jegyek eluralkodása a magyar őstörténet megközelítésében)

Néprajzi vonatkozású, az ősfoglalkozások területén folytatott kutatásaival Herman az egykorú egyetemes és magyar tudományos körökben felerősödő törekvéseknek megfelelően, aktuálpolitikai indítékoktól sem mentesen fordult az őstörténet felé. A társadalmi antropológia tanításaiból kiindulva elsősorban azért tulajdonított döntő fontosságot a régmúlt századok minél pontosabb megismerésének, mert véleménye szerint „egy adott nemzet . . . jövőjének helyes irányítását csupán a múltnak igaz, elfogulatlan szemléletéből merítheti”. A tudományos igazság tiszteletben tartásának általános érvényű alapkövetelményén túl tehát a nemzeti érdekektől is vezérelve bírálja Horvát Istvánt, „a magyar őstörténet — fájdalom — túlozva-tüzes bűvárát”, s vele azt a történelmi hűség követelményeit semmibe vevő történetírói gyakorlatot, melynek a későbbiekben részben maga is befolyása alá kerül.¹⁴²

Az őshaza kutatásában a finnugor rokonságot hirdető etnográfiai és nyelvészeti iskola eredményeit fogadva el, teszi meg a kezdő lépéseket. Míg A magyar halászat könyvében — előrebocsátva, hogy: „E könyv feladata és iránya kizárja az eredetnek akár földfelületi vagy éghajlati, akár embertani-néprajzi alapon való feszegetését” — csupán óvatos következtetések levonására, annak megállapítására vállalkozik, hogy „a magyarság halászó vidékről jött, s a halászat ősfoglalkozásai közé tartozott”,¹⁴³ 1898-ban már határozottan mondja ki, hogy a néprajzi nyomok „északkelet felé vezetnek, tehát oda, a hová a nyelvészet kalauzolja avatott kutatóit”.¹⁴⁴ Hunfalvyék álláspontját nyílt vitában is védelmébe vette, felháborodottan utasítva rendre a magyar—hun rokonság bizonyításán fáradozó Zichy Jenőt: „A mit Hunfalvy Pál és alapos társa Budenz alkotott, az nem arra való, hogy leczkét vegyen vagy tőrjön bár a legjobbindulatú, de mégis csak amateurségtől” — szögezi le ellentmondást nem tűrően, mit sem sejtve arról, hogy ezzel egyben saját későbbi állításairól is kimondja a bírálatot.¹⁴⁵

Posztív álláspontjának kialakításával egyidőben ismerte már, de elutasította az azzal ellentétes véleményeket, így Vámbéry török-tatár elméletét is.¹⁴⁶ Némi bizonytalankodásra utal ugyanakkor Munkácsi Bernát kaukázusi őshazára vonatkozó elképzeléseinek rokonszenvező fogadtatása, amiről könyvészeti adatgyűjtései árulkodnak.¹⁴⁷ Munkácsi

¹⁴² Herman, 1896. 5. Vö. Herman, 1887/1. 62., 88.; Zsigmond Gábor, 1974. 70.; Várkonyi Ágnes, 1973. I. 179., 212.

¹⁴³ Herman, 1887/1. I. 65.

¹⁴⁴ Herman, 1898/1. 23. Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája című munkájából Horváth Ignáccal közösen készített könyvészeti adatgyűjtései alapján Herman arra a következtetésre jut, hogy „a magyarok őshazája Jugris (Pecsora, Káma, Középső-Volga és az Ob, meg az alsó Irtsis és Jaik között) volt. NM-EA 5024.

¹⁴⁵ Herman, 1898/2. 134.

¹⁴⁶ Lásd: Herman könyvészeti adatgyűjtései Vámbéry Ármin: A magyarok eredete című könyvéről 1882. NM-EA 5023. Vö. Horvay György, 1976. Ezzel egyidőben a finnugor rokonságot tagadó Marczali Henrik Vámbéry elméletét „hazafias irány”-nak nevezte. Lásd: Marczali Henrik, 1883. 307.

¹⁴⁷ Könyvészeti adatgyűjtések Munkácsi Bernáth: Az ugor népnevezet eredete, illetve a Török eredetű-e a magyar nemzet (Ethnographia, 1895.) című tanulmányából. NM-EA 4995., 4997.

Hermanra gyakorolt közvetlen hatása a két tudós magánlevelezésében is nyomon követhető. Munkatársának tanulmányát az aláni nyelvi elemek meglétéről az őshazakutatás eddigi legsikerültebb termékének nevezi, s a nyelvi emlékek számos elemét összevetve az ősfoglalkozások jellemző eszközeivel, komolyan latolgatja a Volga torkolatához kapcsolódó őshaza esélyeit.¹⁴⁸

Herman tájékozódását e napjainkban is vitákra okot adó kérdésben (Fodor István 1975-ben megjelent, Verecke híres útján című könyve az Uráltól Keletre eső nyugat-szibériai területet jelölte meg őseink első szálláshelyéül) jelentős mértékben megnehezítette a szakmai körökre is jellemző bizonytalanság. Eredeti nézőpontja megváltozásának idejéből származik, s annak folyamatába enged parányi bepillantást az a Simonyi Zsigmondhoz írott levele, melyben a nyelvi vonatkozású problémák megoldatlanságáról panaszkodik. Kifejti, hogy anyaggyűjtésében korántsem a polémiákhoz való csatlakozás, hanem a biztos ismeretek felkutatásának szándéka vezérli. Bár a tárgyilagosság igényéről valló sorok őszinteségében nincs okunk kételkedni, a megvalósított gyakorlat az eredeti céloktól — mint látni fogjuk — végül is messzire elkanyarodott.¹⁴⁹

Elfordulása az 1898-ban képviselt finnugor állásponttól A magyar nép arcza és jelleme című könyvében következik be, szoros összefüggésben a faji jelleg korábbiakban elemzett felértékelődésének folyamatával. A korábbi néprajzi-összehasonlító eljárást feladva antropológiai és pszichológiai találgatásokba bocsátkozik a magyarság felsőbbrendűségének igazolása érdekében, sokban elfogadva a „turáni szemléletet” hirdető ősmagyarkodás tételeit. „Már most ki ismeri el a finnugor elemet mint magyar értelemben vett államalkotót, államfenntartót a múltban és bizonyos erkölcsi tényezők közbenjöttével napjainkig is? Én nem. Vámbéri éppen nem. És Pauler Gyula is . . . Vámbéri felfogását követi” — mutat rá koncepciója felülvizsgálásának ihletőire.¹⁵⁰ „A mi a magyar finn rokonságot illeti ez nem állhat meg. A nyelvrokonság itt nem vérbeli egységben gyökerezik, hanem keveredés eredménye. Ezt nemcsak meggyőződésemmel vallja, mert tudom is. Majd kifejtem tollam alatt levő könyvemben ha be bírom fejezni” — tudatja Kadocha Lippich Károlyal, utalva be nem fejezett munkájára.¹⁵¹

Hogy tervezett könyvében milyen álláspontot készült elfoglalni, azt levelezéséből és néhány egyidejű megállapításából tudhatjuk meg. Lóczy Lajoshoz írott soraiból az derül ki, hogy az őshazát Kőrösi Csoma feltételezéseire visszatérve kívánja felkutatni. „Kényszerítő analógiák” alkalmazásával s a nomád jelleg előtérbe állításával a magyarok ősi lakhelyét — barátja figyelmeztetése ellenére — Közép-Ázsia helyezi, s annak elhagyá-

¹⁴⁸ Herman Ottó levele Munkácsi Bernátnak. Bp. 1904. márc. 23. MTA-K Ms. 10/281. Lásd még: Munkácsi Bernáth levele Herman Ottónak. Bp. 1909. márc. 31. NM-EA 3045.

¹⁴⁹ Herman Ottó levele Simonyi Zsigmondnak. Bp. 1901. júl. 24. MTA-K Ms. 10266/13. Vö. Herman Ottó levele Munkácsi Bernátnak. Bp. 1909. ápr. 21. MTA-K Ms. 10281.; Fodor István, 1975.

¹⁵⁰ Herman, 1902/1. 113. Nagyon kevesen voltak azok, akik az őstörténet egyetemes érvényű törvényeit a biológiai értelmezést elvetve kutatták, mint például a magyar evolucionista iskola képviselői. Lásd: Zsigmond Gábor, 1977. 17.

¹⁵¹ Herman Ottó levele Kadocha Lippich Károlynak. Lillafüred, 1910. júl. 12. OSZK-K. Vö. Vámbéry Ármin levele Herman Ottónak. Bp. 1902. ápr. 17. MTA-K Ms. 282/156.

sát az Ázsia szívében lejátszódó geotektonikai változásokkal összefüggő népvándorlással hozza kapcsolatba. „Nekem pedig az összehasonlító eljárás azt mondja, hogy Ázsia belsejében nagy geotektonikai forradalmak voltak s ezek zúditották nyugatra a népvándorlást. Régi helyei, a magyar »Őshazával« együtt, ott temetkeztek az ázsiai sivatag homokja alá” — fejt ki, és véleményét szó szerint azonos megfogalmazásban hozza nyilvánosságra A magyarok nagy ősfoglalkozásában.¹⁵² Elméleti tévedéseit ismét módszertani melléfogások kísérik. A keleti nomád romantika hatása alatt az összehasonlító eljárást megalapozatlanul alkalmazza, amikor a közép-ázsiai városokban előkerült faragványokat minden ok nélkül a zalai és a somogyi pásztorfaragványokkal veti egybe.¹⁵³

„Az őshazára vonatkozó új eszme valóban meglepő. Hát igazolva lesz így Kőrösi Csoma Sándor sejtelme” — üdvözli Herman feltevéseit Munkácsi Bernát nagy elragadtatással, de türelmetlenül a „tüzetesebb bizonyítást” várva.¹⁵⁴ Ugyancsak pozitív fogadtatásban részesíti az új elméletet Ribiczey Gyula, s várakozással tekint a Herman elképzeléseire anyagot szolgáltatató Stein Aurél további kutatásai elé.¹⁵⁵

A magyar őstörténet kutatásához az eredet és az őshaza problematikáján túl a vándorlások korának és a honfoglalók fejlettségének vizsgálata is hozzátartozott. Kósa László sokban találó, de a tudós munkásságának valóban csak a 20. századi periódusára érvényes megállapítása szerint Herman szemléletében a 9. századi magyarság elsősorban „lőháton élő, pásztorkodáson kívül mással nem igen foglalkozó népként élt”, tovább erősítve ezzel az egykorú közvéleményben amúgy is elterjedt romantikus elképzeléseket.¹⁵⁶ Látnunk kell, hogy azt a Hermant, aki a nemzetiségekkel szembeni kultúrfőlény történelmi tradícióinak igazolásán fáradozó, 1902-ben megjelent könyvében valóban egy „kiválóan lovas” haderőről s „kiváló módon nomád állattenyésztő” gazdasági szervezetről beszél¹⁵⁷ (a tételének bizonyításához hiányzó adatokat a szkíta törzsekkel vont párhuzam alapján — azonos természeti feltételek azonos történelmi fejlődéshez vezetnek!! — helyettesíti),¹⁵⁸ az 1880-as években korántsem jellemezte ilyen egyoldalúság. A magyar halászat könyvében nem csupán az ősi halászat jelenlétét mutatja ki, hanem tudatosan szembefordulva a romantikus történetírói törekvésekkel, felhívja a figyelmet a földművelés korai meglétéről tanúskodó mozzanatokra is: „Lehet-e, hogy aránylag rövid idő alatt, az elhelyezkedés és területmegtartás nehéz küzdelmei között, egy sátoros lovas, csak harcolni tudó nép átváltoznék földművelővé . . . közkeletet tudjon adni mesterszavainak; szóval csak úgy hirtelen átugorhasson mozgó, hadakozó állapotának ellenkezőjébe?”¹⁵⁹ Igaz, az ősfoglalkozásokról írott, 1898-ban megjelent munkájában téma-

¹⁵² Herman, 1909/1. XXI. Herman említett levelére Lóczy Lajos hozzá írott leveléből következtethetünk. Bp. 1907. máj. 18. NM-EA 4993. Vö. Herman Ottó levele Lóczy Lajosnak. Bp. 1907. szept. 9. és szept. 24., 1909. febr. 4. TTM-K.

¹⁵³ Herman, 1914. 6.; Herman, 1971. 65.; Szabadfálvay József, 1975.

¹⁵⁴ Munkácsi Bernát levele Herman Ottónak. Bp. 1909. márc. 31. NM-EA 5045.

¹⁵⁵ Ribiczey Gyula levele Herman Ottónak. Bp. 1909. márc. 4. NM-EA 5019. Vö. Fekete Zsigmond levele Herman Ottónak. Bp. 1909. ápr. 7. NM-EA 5020.; Stein Aurél, 1908.

¹⁵⁶ Herman, 1971. 66.

¹⁵⁷ Herman, 1902/1. 116.

¹⁵⁸ Herman, 1909/1. 84., 99.

¹⁵⁹ Herman, 1887/1. I. 67. Vö. Fodor István, 1975. 241.

választásánál fogva is az állattenyésztő és a lovas jelleg kerül előtérbe, inkább beszélhetünk mellé-, mintsem fölérendelésről a halászzattal szemben.¹⁶⁰

A magyar nép arcza és jelleme című munkában a nomád jelleg a honfoglalók immár minden egyéb irányú fejlődést kizáró természeteként képezi Herman koncepciójának alap gondolatát. Véleménye módosulásában Vámbéry korábban jelzett szellemi befolyásán túl komolyan számolnunk kell Timon Ákos Magyar alkotmány- és jogtörténet . . . című, 1902-ben megjelent könyvének hatásával is. Lényeges szemléletbeli változást tükröz az a megállapítása, mely szerint a magyar mint „török uralkodó faj soha kereskedővé nem válik, a pénzszerzést nem érti és iparos is csak ritkán lesz belőle . . . Nemzeti ipara, mely kezében van, csak az, a mi az egykori nomád állapotával egybeválg . . . Mint iparosnak is nem iparának kifejlesztése, hanem földbirtok szerzése . . . jár az eszében és mihelyt ez megvan, mind hűtelenebb lesz a szerszámhoz.”¹⁶¹ Bár Herman számára az elemzett tendencia korántsem kívánatos, mit sem változtat azon, hogy a történelmi-gazdasági fejlődést meghatározó objektív folyamatokat egyszerűen ősi, lélektani mozzanatokkal helyettesíti be, s más előjellel ugyan, s annak agresszív tartalmi töltését elhagyva, mégiscsak a magyar történetírásban sem visszhang nélküli riehli romantikus anti-kapitalista érvelést alkalmazza.¹⁶²

Találkozása a nomád jelleg teóriájának hirdetőivel mégsem volt konfliktusmentes. Visszatérően hangsúlyozta egyet nem értését azokkal, akik a honfoglalókat a vadság állapotában, csak rablással foglalkozó primitív népként ábrázolták. „A terület elfoglalása után alig másfél századdal . . . hatalmas gazdasági erő volt meg . . . a minőt félvad műveletlen rablónép ily arasznyi idő alatt és akkor, a midőn a gyors fejlődésnek minden föltétele hiányzott, ki nem teremthetett” — érvelt A magyar halászat könyvére emlékeztetően.¹⁶³

Az uralkodó nomád jelleggel, az ősfoglalkozások ágazataira (halászat és pásztorkodás) leszűkítve értelmezett társadalmi munkamegosztás létrejöttével magyarázza a magyarok államalkotó képességét is: „Az államalkotás természetében rejlik, hogy a nomád állapotban együttjáró elemek foglalkozás szerint elkülönültek és külön fejlődtek; így elkülönült a pásztorelem a halászelemtől, de a nomád vonás mindkettőn hosszan, még napjainkig is megmaradt . . . a kettő kiegészíti egymást, rámutatva arra a belső tagozódásra, a mely a magyarságban már ősi soron is megvolt és ami csak alkalmassá tette az államalkotásra, a munkaeszközök szerint való további tagozódásra, mint az állam szükséges alapföltételére.”¹⁶⁴ Elképzeléséhez, mely egyébként egy átvett, de nem megértett elmélet rossz összefüggésekben való alkalmazásának jellegzetes produktuma, Herman feltehetően a társadalom keletkezésének és a munkamegosztás kialakulásának szoros kapcsolódását hangsúlyozó Hunfalvytól kölcsönözte az alapötletet.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Herman, 1898/1. 5.

¹⁶¹ Herman, 1902/1. 159.

¹⁶² Vö. Hoffmann Tamás, 1957.; Vö. Zsigmond Gábor, 1974. 24.

¹⁶³ Herman, 1902/1. 114.; Herman, 1909/1. 133. Vö. Timon Ákos, 1903. 79.

¹⁶⁴ Herman 1909/1. 114.

¹⁶⁵ Vö. Zsigmond Gábor, 1974. 246.

A létrejött állam jellegére vonatkozó fejtegetéseiben Timon Ákos megállapításaira hagyatkozik. Ennek megfelelően, szerinte az „államforma ekkor demokratikus volt, minthogy a fő, döntő hatalom nem az egyest, hanem az összességet illette. A magyarság már akkor sem lelkesedett az egyénért, hanem az eszméért, a közért . . . Az egyéniség elve sohasem emelkedett az államiság, a magánjog soha a közjog fölé.”¹⁶⁶ Tovább követve a jogtörténetész gondolatmenetét, a magyarok első közéleti fórumának a törzsszervezetet jelöli meg, mely interpretálásában a demokratikus normákat mindig tiszteletben tartó, szuverén és külön-külön politikai egységeket alkotó, a törzsfők fölé fejedelmet soha nem választó, etnikai kötelékekből összeálló alakulatként jelenik meg.¹⁶⁷

Az ősi demokratikus hagyományok továbbélését igyekeznek kimutatni a 19. századi magyar társadalmi viszonyokban is. Az alkotmányos önrendelkezés gyakorlatának ősi jegyeit és előzményeit keresi az ősfoglalkozást űző halászok és pásztorok szervezetében, a közigazgatási egységek státútumalkotó jogában, az „ősi lovasnomád természettel” ellenkezőnek tüntetve fel az „alulról fölfelé” áramló véleménynyilvánítást szerinte akadályozó központosított közigazgatási rendszert.¹⁶⁸ Az ősi demokratikus szokások gyökereit ragadja meg a 19. században is fennálló földközösség gyakorlatában, Tagányi szavait idézve magyarázza el annak lényegét és mechanizmusát.¹⁶⁹

S végül, képzelőerejét szabadjára engedve, a „magyarok megfagyott nomádságának” és a törzsi keretek között egykor létezett sátorok patriarchális, önkormányzati szisztémájának újkori kiadásaként szól a tanyarendszerről.¹⁷⁰ Átveszi tehát az időben egymástól távoli jelenségek között formai egybeesések alapján okozati összefüggést feltételező magyarázatot, mivel abból a magyar társadalomtörténet integritásának, külföldi hatásoktól mentes lineáris fejlődésének, a magyarság vezető közép-európai szerepre való alkalmaságának bizonyítékait véli kiolvasni.

Herman fejtegetéseinek, erőltetett analógiáinak buktatóit sokszor saját önellentmondásai is leleplezik. Az általa rekonstruált, demokratikus tartalommal átítatott rendszer ugyanis nála sajátosan összeegyeztethetőnek bizonyult tipikusan konzervatív jegyekkel. Helyeslően állapítja meg, hogy „a nomád népeknél szükségképpen uralkodó patriarchális rendszer nemes ethikai tartalommal bír és föltétlenül konzervatív, éppen ezért jellemalkotó”.¹⁷¹ Míg az ősfoglalkozásokat egyfelől mélységesen demokratikus hagyományokat átörökítő foglalkozásként jeleníti meg, kiderül, hogy azok ezzel egyidőben a patriarchális alá- és fölrendeltség vonásait is magukba foglalták.¹⁷² Megállapítja azt is, hogy „a magyar ember családja már legősibb soron is patriarchális szervezetű és autoritáson alapul”, s e mozzanat — mint tipikus családmodell — az egész országban uralkodóvá vált, ami szerinte oda vezetett, hogy a „tanyán és az ősfoglalkozások alkalmazhatóságában a

¹⁶⁶ Herman, 1902/1. 198. Vö. Timon Ákos, 1903. 90.

¹⁶⁷ Herman, 1902/1. 150. Vö. Timon Ákos, 1903. 32., 40.

¹⁶⁸ Herman, 1902/1. 115.; Herman, 1898/1. 8.; Fél Edit, 1948. 25.; Herman, 1909/1. 117., 350–351.

¹⁶⁹ Herman, 1902/1. 146., 199.; Herman, 1906/2. Vö. Tagányi Károly, 1894. 3.

¹⁷⁰ Herman, 1902/1. 149. Hasonlóképpen magyarázza a magyar tanyarendszer eredetét: Györfly István, 1943. 34–97. Vö. Hoffmann Tamás, 1975.

¹⁷¹ Herman, 1902/1. 147.

¹⁷² Herman, 1885. 15.; Herman, 1899/1. 31.

főurak abszolút rendelkezési hatalma, nagy tekintélye gyökerezett meg oly mélyen a monarchikus szervezethez való ragaszkodást, mint congruens intézményt”.¹⁷³

A nemzeti fejlődés és a magyar őstörténet kérdéseinek vizsgálatában a kezdetben helyes irányban elinduló Herman végeredményben a századvég uralkodó felfogásának hatása alá került. Véleményének alakulása, a középkori-ősi intézmények idealizálása, a patriarchális jegyek felerősödése szemléletében tipikus példája a liberális elképzelések konzervatív eltorzulásának, melynek keretétül a közjogi historizálás szolgált. Eszköztárában a „történelmi középosztály” meglétének, államalkotó szerepének, az ország — a nép természetéből következő — alkotmányos berendezkedésének s a nemzetiségek feletti uralom jogosságának igazolására irányuló törekvés egyaránt fellelhető. Herman mozgásának irányát önmagában az a tény is sajátosan mutatja, hogy új nézeteinek alapforrásoként a közjogi historizálás vezető ideológiájának, a konzervatív Nemzeti Párt egyik hangadójának, az 1891-től a dualista korszak végéig a budapesti egyetemen magyar alkotmány- és jogtörténetet előadó professzor, Timon Ákos munkáját használta.

8. Tudatos törekvések egy demokratikus (társadalomközeli) történetiszemlélet kialakítására

Herman történetiszemléletét a századforduló idején az újkonzervatív eszmék jelentős térhódítása jellemezte. Helytelen lenne azonban, ha végső értékítéletünket egyetlen, még ha oly fontos s a korszakot általánosan jellemző mozzanat alapján alkotnánk meg, és figyelmen kívül hagynánk azokat a vonatkozásokat, melyekben kifejezetten haladó, demokratikus jegyek jellemezték, s melyek kortársai legtöbbször előnyösen különböztették meg.

Ismeretes, hogy az 1850 és 1870 közötti időszak kritikus szellemű, egyetemes, elméleti igényű, a nemzeti elzárkózást elutasító, realista tendenciákat megvalósító történetírását az 1870-es évektől fokozatosan háttérbe szorította, az antifeudális, demokratikus törekvéseket pedig csaknem száműzte az újjászülető nemesi romantikus irányzat. Az újabb történelmi munkák ismét az uralkodók és a főurak cselekedeteit állították mondanivalójuk középpontjába, hadjáratok és diplomáciai tárgyalások összességévé fokozva le a történelmet.¹⁷⁴ Az 1880-as évektől azonban jelentkezett a Thaly—Szécsen—Toldy nevével fémjelzett hivatalos állásponttal szemben az az új hullám, melynek legjelesebb képviselői a konzervatív újromantika „díszmagyarba öltöztetett” szemléletében testet öltött provincializmust elutasították, s bár elméletük a kor nacionalizmusának hatásaitól nem volt mentes, végül is a progresszív hagyományok ápolását tűzték zászlajukra. Marczali Henrik, Tagányi Károly és Acsády Ignác (hogy csak a legjelesebbeket említsük) a köznép, a parasztság és a gazdasági problémák felé fordulva törekedtek az egyoldalú, arisz-

¹⁷³ Herman, 1902/1. 184., 131. Vö. Lederer Emma, 1969. 80.

¹⁷⁴ Várkonyi Ágnes, 1973. I. 153., 195., 199.; Várkonyi Ágnes, 1961. 266.

tookratikus leszűkítések helyett a történelem sokoldalú, lehetőség szerint teljes bemutatására, s munkáikban a néptömegek aktív, történelemformáló erőként jelennek meg, „a nemzet gazdasági állapota” pedig fejlődésének „leghűbb visszatükrözője és magyarázójaként” képezte elemzésük tárgyát. A folyamat kibontakozását jelezte többek között a Tagányi Károly által szerkesztett Magyar Gazdaságtörténeti Szemle megindítása is 1893-ban.¹⁷⁵

Az említett irányzat követője volt Herman is, elsősorban Tagányi Károly és Takács Sándor, de leginkább Buckle befolyására. Az angol civilizáció történetének megírója élesen bírálta a feudális történetírást, s a történelem addig „ismeretlen alakjait: a földművest, a kereskedőt, a tudóst”, azaz a társadalom alsóbb rétegeit s azok történelemformáló szerepét állította elemzése középpontjába.¹⁷⁶ Buckle-ével azonos gondolatok fogalmazódtak meg a felszínes, külsőségek bemutatására szorító ábrázolást elutasító, a társadalom széles rétegeinek és a gazdasági alapnak a vizsgálatát követelő A magyar halászat könyvében is. Az „az örökös hősködés, a melyben irodalmunk és képzőművészetünk oly nagyon gyönyörködik, túlságosan és nagyon egyoldalú” — írja a szerinte „középkori nyomokon járó” hivatalos felfogásról, majd így folytatja: „Hiba az egyoldalúság; jelesen az, mely nyert csatában, hódításban, a világi fényben . . . látja a dicsőt, az előkelő nagyot s a mely a névtelen milliók fentartó, veritékes munkáját alárendelt résznek tekinti; sőt azt sokszor megveti; holott az igazság az, hogy a puszta fényre és erőszakra alapított legnagyobb hatalom is abban a perczen omlik össze, mely perczen elvesztette a névtelen milliók munkáját.”¹⁷⁷ Véleményét 1885. február 12-i parlamenti beszédében megismételve még nyomatékosabban érvel a művelődéstörténeti, társadalomcentrikus megközelítés mellett. „. . . a történelmet hamis alapon írják a történetírók; ők csak azt domborítják ki, a mi pillanatnyi hatalmát éreztette, őket elvakítja a királyok, a híres családok, az aristocratia fénye; ők a hadjáratok, nem pedig művelődés szerint írják a történetet és kidomborítják azon hadvezért, a kinek egész dicsősége nem karja erejében és nem szelleme magasztosságában rejlik, hanem milliónyi véres testekben, melyeket a nép maga szolgáltatott. . . ha sehol senki nem meri felemelni szavát azon népnek érdekében, a melynek vérén minden trónnak és aristocrátiának fénye és dicsősége alapszik, én bátran felemelem szavamat e nép érdekében itt a magyar országgyűlés közepén” — hirdeti meg programját a kiváltságos körökkel szemben.¹⁷⁸

A nemzeti fejlődés zálogának a gazdasági szektort, „igazi társadalmi alapnak” a munkát tekintette. Az 1876-os szegedi iparkiváltást értékelő írásában a nemzet és az egész emberiség fejlődésében a munka központi szerepét emeli ki. „. . . az az a hatalom, mely, a miként egyedüli megváltója és üdvözítője volt a nagy, mívelt államoknak — úgy egyedüli megváltója és üdvözítője lesz a magyar nemzetnek — lesz, ha a nemzet erős akarattal e

¹⁷⁵ Várkonyi Ágnes, 1973. I. 217.; Lederer Emma, 1969. 48., Gunst Péter, 1973. 75–76.

¹⁷⁶ Várkonyi Ágnes, 1973. I. 67., 69., 79.

¹⁷⁷ Herman, 1887/1. I. 64–65.

¹⁷⁸ 1885. II. 12. KN 1884–87. IV. 70. öü. 100.

hatalomba veti bizodalját, s e hatalmat önmagában kifejti” — mutat rá a felemelkedés és a kibontakozás legfőbb biztosítékaira.¹⁷⁹

Felfogásából következik, hogy A magyar halászat könyvének elkészítésekor egyik fő feladatának a magyar halászat „jelenének megírását” tűzi ki, úgy „a mint az főkép népies elemeiben mint foglalkozása, tehát munka nyilatkozik”.¹⁸⁰ Teljes erővel azon fáradozik, hogy a millenniumi kiállítás történelmi főcsoportja anyagának összeállításában érvényre juttassa szemléletét: „én abban találnám annak az ezredévnek méltó megünneplését, hogy a midőn az ünnepléshez lépünk, mutassuk meg egyszersmind ennek a népnek az ő néprajzi értékét, hogy ebben a néprajzi értékben is felismerje önmagát, és azt, hogy méltó arra, hogy egy új ezredévbe léphessen be” — indokolja meg javaslatát 1880. november 29-i parlamenti beszédében.¹⁸¹ Visszaemlékezése szerint törekvése nem sok sikerrel járt, mivel a „történelmi osztály igazi népies elemeket nem foglalt magában és inkább csak a hatalom tündöklését iparkodott szemlélhetővé tenni”.¹⁸² Pedig a kiállítás előkészítése közben tapasztalt hibákra rendszeresen rámutatott. 1896 januárjában képviselőtársaihoz intézett utolsó figyelmeztetésében jogosan róttta fel, hogy az „ezredéves kiállítás programjában gondoskodva van mindenről, a mi fény, s arról is, a minek azonban csak egy része lesz igazi fény, mert sok lesz a kölcsönzött, alkalmi, a hamis ékszerrel felczizomázott semmi. De hogy azon programban az a becsületes, kitaró munka is helyet talált volna, a mely ezt az egész ünnepséget előkészíti és meg is csinálja, arról szó sincs.”¹⁸³

Az elkövetkező években a helyzet mit sem változott. 1909-ben egykorú aktualitásából mit sem vesztő bírálatát megismételve Herman így fogalmaz: „Az, a mit a magyar történetírás nyújt, tárgyi meghatározás tekintetében ingó és elégtelen alap. . . . a fényt keresi, ezt viszonyítja, a virágot vagy hiányát tárgyalja és nem hatol a gyökérig; nem keresi, nem tárgyalja a gyökert magát, a mely a lét fenntartásának alapja, a melyhez minden ember és minden népelem leghatalmasabb érdeke, egy szóval a megélhetés fűződik.”¹⁸⁴ A számon kért mulasztások egy részét mintegy pótolni igyekezvén ír ugyanakkor rövid áttekintést a „magyar állattartás köztörténetéről” a Takáts Sándortól kapott adatok alapján.¹⁸⁵

A századforduló idején több ponton is bekövetkező ideológiai torzulástól Herman szemléletének társadalom- és gazdaságtörténeti elemei maradtak viszonylag a leginkább mentesek. Utolsó nagy munkájában újra elpanaszolja, hogy sok történetíró még mindig „a hatalom fényében látja a nemzet életét s kicsinyli, kevesli azt a színtáját, a mely telve

¹⁷⁹ Herman, 1876/4.

¹⁸⁰ Herman, 1880/12.; Herman, 1887/1. I. 68—87.

¹⁸¹ 1890. XI. 29. KN 1887—92. XX. 420. ö. 218. Vö. 1893. XII. 2. KN 1892—97. XV. 263. ö. 79.; Herman, 1899/1. 6.

¹⁸² Az ösfoglalkozások magyarázó lajstroma. Összeáll. Herman Ottó. Bp. 1908. Bevezető.

¹⁸³ 1896. I. 17. KN 1892—97. XXVIII. 535. ö. 194.

¹⁸⁴ Herman, 1909/1. 346.

¹⁸⁵ A Takáts Sándortól kapott adatokról lásd: Takáts Sándor levelei Herman Ottónak. NM-EA 4346—4347.; Herman Ottó levele Takáts Sándornak. Bp. 1899. ápr. 15. OSZK-K. Herman Ottó megemlékezik még Takáts Sándor segítségéről A magyar pásztorok nyelvkinése című könyvében mint „a népies elemek iránt oly fogékony történetírókról”. Herman, 1914. 9. Vö. Herman, 1909/1. 306.

van munkával, verejtékkal, áldozattal és szenvedéssel — de éppen ezért a nemzet életét jelenti”.¹⁸⁶

Rendszeresen visszatérő önisméltése nem volt indokolatlan. A demokratikus törekvések képviselői ugyanis jelentős ellenőrökkel vívták harcukat. Beöthy Zsolt már 1876-ban rosszallással állapította meg, hogy létezik „újabb időkben egy nézet, mely szerint . . . a történetírónak . . . a külháborúk és a pártviták leírása, a vezető államférfiak és a győztes hadvezérek jellemzése helyett arra kellett volna törekednie, hogy kimutathassa, mennyi kenyeret és mennyi húst és bort fogyasztott el naponként egy-egy ember, . . . hogy mennyi gabona és mennyi répa termett egy bizonyos területen” — az egyoldalúság látszatát próbálva kelteni a konzervatív-romantikus felfogás ellenzőiről.¹⁸⁷ A demokratikus hagyományokhoz visszacsatoló szempontok érvényesítése az ellenséges hivatalos közegben csak igen lassan haladhatott előre. Jól érzékelteti a nehézségeket Tagányi Károlynak Szekfű Gyulához írott 1912. június 20-i levele, amelyben keserűen állapítja meg, hogy „a társadalomtörténet és gazdaságtörténet még mindenütt a világon úttörő munkát végez, hát még nálunk”.¹⁸⁸

A kor történetírói közül Herman a többször említett Buckle mellett Macaulay, Gibbon, Ranke és Mommsen munkásságát becsülte legtöbbször és nevezte követésre méltónak. A felsorolt tudósok jelentőségét abban látta, hogy „kritikailag megállapítható, legtöbbször okmányokkal is támogatott tényekből szerkesztették meg történelmi képeiket és ezekből vonták le következtetéseiket és tanúságtételeiket”.¹⁸⁹ A levéltári kutatásokra támaszkodó és a forráskritikai elemzésre épülő módszer igenlésében a külföldi tapasztalatok mellett jelentős mértékben szerepet kapott Tagányi és Takáts Sándor közvetlen hatása is.¹⁹⁰ Nem befolyásolta károsan szemléletét a 19. század utolsó harmadában általánosan elterjedt, Magyarországon Pauler által 1871-ben meghirdetett, a pozitívizmust eredeti tartalmától megfosztva, a csupasz módszert fölérendelő céllá avató program sem.¹⁹¹ Történelemképe mindvégig megőrizte átfogó, egyetemes jellegét. A sokszor és joggal bíralt A magyar nép arcza és jelleme című könyvében is kifejtette, hogy „a történet nem genealógiákhoz kötött chronológia, . . . a valódi történet feladata az, hogy az egészet minden egészében összefoglaló, kifejtő legyen és hogy az egésznek megállapításából fejtsse ki azt, a mi valóban bizonyítéka, vagy legalább valószínűséggel fellelhető”.¹⁹²

*

¹⁸⁶ Herman, 1914. 10.; Csermák Géza, 1955.

¹⁸⁷ Zsigmond Gábor, 1974. 74.

¹⁸⁸ Lásd: Dénes Iván Zoltán, 1976. 20.

¹⁸⁹ Herman, 1902/1. 17.

¹⁹⁰ Vö. Dénes Iván Zoltán, 1976. 17., 29.; Sötér István, 1963. 616., 621.

¹⁹¹ Várkonyi Ágnes, 1973. I. 27., 148., 217.; Várkonyi Ágnes, 1961. 147–149.; Zsigmond Gábor, 1974. 155.

¹⁹² Herman, 1902/1. 93. Vö. Ratzel, 1887. 38–40.

A századforduló ideológiai és politikai válságával szembesülő Hermannak — mint láttuk — a korszak megannyi problémáján túl saját korábbi fel nem oldott, sőt az újabb konfliktusok hatására ismét felerősödő ellentmondásaival is meg kellett küzdenie. Mindent átható alapélményének a nemzetiségi kérdés kieleződése bizonyult, gondolkodását a Magyarország területi integritásának felbomlásától, a magyar nemzet közeli pusztulásától való rettegés hatotta át. Szorongásoktól és növekvő félelemérzettől vezérelve úgy ítélte meg, hogy a nemzeti szempontok és a demokratikus követelmények egymással feloldhatatlan ellentmondásba kerültek, s hogy a századforduló ideológiai-politikai mozgalmi nem kínáltak kételyeire megnyugtató választ adó, követésre méltó iniciatívát. Nemzet- és történetfelfogásán a biologizmus és a historizálás egyre nagyobb mértékben eluralkodott, s az aktuálpolitikai megfontolások elméleti szinten is egyre védtelenebbé tették az újkonzervatív ideológiával szemben. A feloldhatatlan ellentmondásoktól szorongatott Herman végül is a magyar nacionalisták sokszínű, egymással ellentétes érdekeket megfogalmazó csoportokból álló táborába hátrált. Az új „érdekközösséggel” azonban korántsem azonosult mindenben, ahhoz túl élesek voltak az egyes irányzatokat egymástól elválasztó határvonalak, s valószínűleg maga is megérezte a belső meggyőződésével és eredeti céljaival ütköző új helyzet kiúttalanságát. Úgy találta, hogy liberális elvei immár használhatatlanok, s hogy a korábban alkalmazott módszerekkel a problémák megoldása elképzelhetetlen. Mivel azonban jobb, reménnyel kecsegtető, új értékeket felmutató és számára elfogadható programmal nem találkozott, annak önálló kialakítására pedig képtelen volt, szükségképpen választotta a befelé fordulást, a visszavonulást. A függetlenségi, liberális s demokratikus továbblépés számos biztosítékát magába foglaló belső meggyőződését azonban nem adta fel még akkor sem, a nikor annak nagyon lényeges pontján tett súlyos engedményeket. S bár a nacionalista szempontok felülkerekedése egy ponton politikai programjának kifejezetten konzervatív, antidemokratikus jellegű torzulását vonta maga után, annak nagyobb része a jövőben mobilizálható politikai örökségként továbbélt benne. A politikus Herman és programja, mely a századforduló rendkívül kedvezőtlen körülményeinek negatív hatásait maga is megszenvedte, a felszín alatt tehát a függetlenségi mozgalom liberális-demokratikus hagyományait örököltette át egy későbbi minőségi fordulat számára. Bár saját maga — idős kora s talán túlságosan is mélyen megrögződött előítéletei következtében — e változás aktív részésévé nem válhatott, több évtizedes parlamenti és közéleti tevékenységével ő is annak szerves előzményét képezte, közvetve előkészítőjének tekinthető.

VI. Demokratikus ihletésű kiútkereső próbálkozások a századforduló válságából

A közéleti szerepléstől 1896-ban Herman visszavonult ugyan, a politikának azonban nem fordított háttal teljes mértékben. Miközben a közöny általános eluralkodásáról panaszkodott, a szegedi népkör vacsoráján 1899-ben tartott beszédében arra a történelmi tapasztalatra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetek életében az „álmodást” mindig „ébredés” követi. Úgy vélte, hogy a magyarság éppen az erőgyűjtés átmeneti időszakában él, melyben saját szerepét — Vajda János-i hasonlattal élve — a cselekvés kedvezőbb feltételeinek eljövételét váró „virrasztókéhoz” hasonlította.¹ Levéltöredékekből rekonstruált részletek ugyanakkor azt is jelzik, hogy Herman már válságérzete elmélyülésével párhuzamosan megpróbált orientálódni, kiutat keresni a politikai zsákutcából.

Többnek tűnik egyszerű véletlennél a későbbi Demokrata Párt előzményét jelentő Demokrata Kör vezetőjének, Vázsonyi Vilmosnak az az 1895. október 12-i kérése, hogy a Károlyi Gábor emlékére rendezendő ünnepélyen a képviselőház „egyedüli radikális politikusként” előadással vegyen részt. A felkérő későbbi soraiból megtudjuk, hogy bár Herman a meghívásnak eleget tett, a két politikus között szorosabb együttműködés nem jött létre. Herman ugyanis — mint az Vázsonyi védekezéséből kiolvasható — elégedetlen volt a demokraták vezetőjével, és „ügyeskedéssel” vádolta, amiért vonakodott a radikális demokratizmus meghatározásától.²

Egy másik forrás Hermannak a Huszadik Század megindulásával kapcsolatos reagálásáról tájékoztat. „Jászi Oszkár barátom közölte velem azt a szívélyes levelet, a melylyel vállalatunkat, a »Huszadik Század« megindítását, üdvözölni méltóztatott. Fogadja érte részemről is a legmelegebb üdvözetet” — írja Gratz Gusztáv 1899. november 20-án. A szerkesztő különös jelentőséget tulajdonítana annak a lehetőségnek, ha esetleg „Nagyságod neve jelezné azon törekvésünket, hogy a szociális élet jelenségeit természettudományi alapon fejtegezzük”.³ Az említett levél sajnos nem áll rendelkezésünkre, így Herman üdvözetének konkrét tartalmát nem ismerjük. Szem előtt tartva, hogy a Huszadik Század irányvonala a megindulását követő néhány esztendőben még korántsem volt

¹ Alsóváros ünnepe. Szegedi Napló, 1899. aug. 22.

² Vázsonyi Vilmos levele Herman Ottónak. Bp. 1895. okt. 12. MTA-K Ms. 282/218—219.

³ Gratz Gusztáv levele Herman Ottónak. Bp. 1899. nov. 20. MTA-K Ms. 258/71.

egységes, hogy eklektikus jellege különböző szerleletű tudósok és politikusok átmeneti együttműködését tette lehetővé, Herman kedvező állásfoglalásának túlértékelésétől természetesen óvakodnunk kell, ami korántsem akadályozhatja meg azonban azt, hogy rámutassunk a kapcsolatteremtés pozitív irányultságára, előremutató mozzanataira.⁴

Herman útkeresésének figyelmet érdemlő jele bizonyos együttműködési készsége a szocialista munkásmozgalommal. A magyar szocialistákkal szembeni korábbi bizalmatlansága nem csökkent ugyan,⁵ a szerinte az internacionalizmust egyoldalúan hangsúlyozó szociáldemokrata mozgalmat pedig alkalmatlannak nyilvánította a nemzeti megújulás erőinek összegyűjtésére, az együttműködés lehetőségeit azonban — mintegy ösztönösen — a továbbiakban is kereste vele. Erre utal többek között az aradi szociáldemokrata párt 1898 után kelt távirata, mely köszönetet mondott: „Igazságos eljárásáért, melyet kongresszusunk megtartása érdekében kifejtett”, s egyúttal kifejezte azt a reményét is, hogy „a jövőben is hasonló eljárást tanúsít midőn az igazság áll szemben a jogtalansággal”.⁶

Ismeretes, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt és a szociáldemokraták 1903. február végén titkos tárgyalásokat kezdtek a kormány által előterjesztett véderőjavaslattal szembeni közös fellépés lehetőségéről, mert az megszüntette volna az országgyűlés 1867-ben megerősített beleszólási jogát az újonclétszám megszavazásába, s a döntést teljes mértékben és végérvényesen az uralkodó jogkörébe utalta volna. A közeledésben Herman igen aktív szerepet vállalt; maga is részt vett a szociáldemokraták által szervezett 1903. augusztus 2-i tüntetésen és nagygyűlésen. Fellépése indítékairól és tapasztalatairól a Vasárnapi Újságban így számol be: „Én először vettem részt szocialista gyűlésen, nem pusztán kíváncsiságból, mert ez a mozgalom nagyon mély és nagyon komoly; — inkább az vitt oda, ami néhai Palmieri tanárt a Vezuviára; igaz, hogy ő többnyire csak kis fumarolók sercegését, a hegy gyöngye rezgéseit érezte, de nagyon is tudta, hogy ezek a szerénységek csak jelzik ezt az irtóztató mozgalmat, amely a föld méhében feszül, kavarg, hogy amikor majd elkövetkezik az óra, kitörjön és romboljon, mindaddig, amíg az egyensúly helyre nem áll.”⁷

Világosan felismerte tehát, hogy a társadalmi egyensúly megbomlásából kifejlődő szocialista mozgalomban hatalmas társadalmi feszültségek halmozódtak fel, melyeknek kitörését hosszabb távon megakadályozni nem lehet. Bár korábban kinyilvánított elvi fenntartásait nem adta fel, egyre egyértelműbben foglalt állást a munkások törekvéseinek jogossága mellett. Munkásmozgalommal kapcsolatos nézeteinek alakulását 1905-ben a Budapesti Hírlapban összegzi. Értékelése az objektív és szubjektív okokból egyaránt táplálkozó ellentmondásokat nem oldotta ugyan fel, írása mégis arról tanúskodik, hogy a szociális probléma megítélésében egyértelműen eljutott a demokratikus alapelvek elfogadásáig: „én soha sem is tagadtam meg a szocializmus törekvéseinek jogosságát, vala-

⁴ Horváth Zoltán, 1961. 129.

⁵ Litván György, 1978. 71. Vö. Herman Ottó, 1896.

⁶ Lásd: MTA-K Ms. 250/a/197.; Litván György, 1978. 36. Vö. Jászi Oszkár, 1905.

⁷ Herman, 1903/4.; Lambrecht Kálmán, 1920. 141.

meddig az emberiség egyetemének teljes szabadságát, az elnyomott, kiszarolt néposztályok felemelkedését, az emberi jogokban való részesítést hirdette.”⁸

A progresszív kezdeményezések, illetve irányzatok irányában tett tájékoztató lépésekkel s a dualista rendszert alapjaiban megrázó válság fokozódásával egyidejűleg az ismét aktivizálódó Herman nagy hangsúlyt helyezett a kossuthi örökséget torzító kisajátító függetlenség párti gyakorlat leleplezésére. Bírálatának középpontjába a majdcsaknem Tisza Kálmán egykori szerepének eljátszására vállalkozó Kossuth Ferenc állt. Jól látta ugyanis, hogy a párt és az egész függetlenségi mozgalom vezetése a liberális örökség felszámolásának útjára lépett, s hogy soraiban egyre nagyobb befolyásra tesznek szert az agrárius-konzervatív elemek. A folyamat kulcsfigurájának leleplezése fontos politikai feladatot jelentett. „Kossuth Ferenc egész helyzete hamis: soha sem volt függetlenségi; ezt 1887 óta tudom” — írja 1904-ben a Budapesti Hírlapban, majd az álliberális tendenciák felerősödésére rámutatva így folytatja: „A 48 alkalmazása szójáték számba megyen. Mindenki az; Ferencz József is. Hiszen Deák szóba sem akart állani, amíg a jogfolytonosság = 1848 biztosítva nem volt és ez implicite benne van a koronázási hitlevélben is . . . Ünnepekkel, leleplezésekkel, fehérbe öltözött szüzekkel garnírozottan, nem lehet országot menteni” — fest képet a függetlenségi párt ellenzékiiségének kétarcúságáról.⁹

Ismeretes, hogy a Szabadelvű Párt vereséget szenvedett az 1905-ös választásokon, s ez egyértelműen bebizonyította, hogy a dualizmust az adott alkotmányos eszközökkel már nem tudják tovább működtetni. Ferenc József parlamenten kívüli kormány kinevezésére szánta el magát, ami tovább fokozta a koalícióba tömörült ellenzéki csoportosulások ellenállását. Hosszú idő után mintha Herman optimizmusa is visszatérne. A „nemzet 1849 után mégis felkőnyökölt — most azt hiszem, hogy fel fog állani — nem adom föl a reményt” — írja Gyulai Pálnak.¹⁰

1906. április 8-án Wekerle Sándor miniszterelnöki kinevezésével az ellenzék látszólag hatalomra került. Győzelme azonban jelképesnek nevezhető, hiszen „sikerük” ára az eredeti program lényegének feladása volt. A fejleményeket Herman Hampel Józsefné Pulszky Polyxeniához írott levelében így értékelte: „Végre valahára egy párton vagyunk, ti. a negyvennyolczasok — hatvanhetes alapon, mint öltözet, a melyet a negyvenhetesek idejében úgy neveztek: »piszli ungris, piszli dajcs« — Már a csudának, utczagyereknek gúnyjának is; de megmaradok Kossuth Lajos mellett, kinek tulajdon fia hatvanhetes alapon negyvennyolczas politikát csinál . . . a legnagyobb szolgálat, a melyet tehetek az, hogy feléje sem megyek a választásnak, megvárom a következőt, az ütközőt, mert lesz!”¹¹

⁸ Herman Ottó írását lásd: Budapesti Hírlap, 1905. dec. 12. Vö. Lambrecht Kálmán, 1920. 137.

⁹ Herman, 1904/2. „Födolog Kossuth Ferencet leleplezni, míg ez a buta bálványozás tart, az eszme-zavart megszüntetni nem lehet.” Mocsáry Lajos levele Mezei Ernőnek. Andornak, 1907. nov. 18. Közli: Kemény G. Gábor, 1958, 581–582. Vö. Litván György, 1978. 44.

¹⁰ Herman Ottó levele Gyulai Pálnak. Bp. 1906. jan. 16. OSZK-K.

¹¹ Herman Ottó levele Pulszky Polyxeniának. Bécs, 1906. ápr. 25. OSZK-K; Herman Ottó nyilatkozata Kossuth Lajosról és fiáról. Az Est, 1910. máj. 13. Vö. Kossuth Ferenc 32 levele Herman Ottóhoz. MTA-K Ms. 264/121–152.

1909-ben az ellenzék osztozását a hatalomban immár négy év tapasztalatainak birtokában értékeli. A koalíció „csak önámítással különbözött, vagy különbözik a Tisza-féle fúziótól, mert a kormányzatban csakugyan a 67-es alap érvényesült; az ellenzéknek előbb föl kellett »függesztenie« elveit és 67-es alapon kellett meghoznia a törvényeket, részt kellett venni tiszta 67-es intézményekben, el a kvóta-emelésig (I) stb. Az önámítás pedig abban gyökerezett, hogy Kossuth Ferencz és követői azt hitték, hogy a királlyal kötött paktumnak az a hatalma is van, hogy az elveket érvényesen fölfüggesztessék. Az elvek fölfüggesztése élő és fejlődő állami szervezetekben különös dolog, magyarán mondva: képtelenség . . . Csakhogy a függetlenségi elv a miniszteri székben nem képviselésre hanem alkalmazásra, végrehajtásra való; ha ez nem történik, akkor hézag támad a történelmi folyamatban: és az elv föl van adva” — rekonstruálja az elvfeladás folyamatát.¹²

Az 1906-os fordulat jellegét Herman tehát hamar megértette, s azt rendkívül kedvezőtlen politikai eseményként értékelte. Pulszky Polyxeniához írott levele ugyanakkor azt is jelzi, hogy a közeli változáshoz fűzött reményeit egyelőre nem vesztette el, s a kossuthi alapelvek szellemében készült a döntőnek hitt összecsapásra. A végső csata sikerét a politikai publicisztikában igyekezett megalapozni. „Számot vetni a múlt hibáival, azokat kiirtani és — másodsor: egészséges alapon kinek-kinek, egyénnek, társadalmi rétegnek, intézménynek, tehát a nemzet egyetemének minden téren fokozott, sőt lázas munkához hozzáfogni . . . Vissza kell állítani hozzá a közerkölcs integritását; a protekció helyébe a nemes versenyt kell helyezni, az alkotó munka tiszteletét mindenekelőtt és ki kell köszörszünk minden csorbát, a melyet egy gonosz korszak intézményeinken és önmagunkon ütött” — fejt ki frázisokat és naív közhelyeket is tartalmazó, lényegét tekintve helyes elképzelését az újrainduláshoz szükséges legfontosabb lépésekről.¹³ A tartalmi változások esélyeit fontolgató tervek, a tennivalók számbavétele mindenképpen optimizmusának megerősödését jelzik. Okulva a múlt hibáiból, a — konkrét gyakorlati kérdésekről azonban ismét csak hallgató s a korabeli ellenzéki közhelyeket ismétlő írásában — kibontakozás egyik alapfeltételét abban jelölte meg, hogy változtatva a korábbi gyakorlaton, „az állam lesz a polgárokért és nem megfordítva: hogyha a legfőbb elv a közszabadság, a jólét, az alkotó munka megbecsülése lesz és nem a kölcsönzött fényen, a pusztá erőszakon nyugovó nyers hatalom”.¹⁴

Az új, igazságosabb társadalmi berendezkedés, a nemzet megmentésének irányába vezető út kulcsfontosságú mozzanatának a kivándorlás megszüntetését tekintette: „omlik a gát, maholnap kiszakad itt és ott. Ez a legnagyobb közveszedelem, mely cselekvést parancsol” — kiált fel kétségbeesetten a kivándorlók hatalmas számáról értesülve.¹⁵ A káros folyamatot megindító alapproblémát a földínségben jelöli meg. Megoldásként a kötött birtokok felszabadítását, az évek óta követelt szekularizáció végrehajtását javasolja. „A népnek föld kell, ahhoz van szokva s máról holnapra nem lehet iparost csinálni

¹² Herman, 1909/2.

¹³ Herman, 1906/5.

¹⁴ Herman, 1906/6.

¹⁵ Herman, 1906/6. A kivándorlás problémájával foglalkozik Herman Ottó képviselőházi felszólalásában. 1883. XII. 3. KN 1881—84. XIII. 277. öü. 351.

a mi népünkben . . . A paraszt pedig nem tud terjeszkedni a latifundiumoktól és kötött birtokoktól. Ezért vándorol ki a nép s ezért nem szaporodik” — nyilatkozta 1906 májusában.¹⁶ Bár az iparosítás szükségességét és jelentőségét maga is elismeri, Kossuth Ferenc szerint felemás iparfejlesztő politikájának felülvizsgálását sürgeti, s a gazdasági, a szociális és a nemzeti problémák orvoslását a kisbérleti rendszer bevezetésében keresi. A latifundiumokon megvalósított termelési eljárásokkal szemben azt tartja a javasolt megoldás legfőbb előnyének, hogy „nem zsarolja ki a földet . . . saját érdeke, hogy javítsa; ez leköti a nép javarését, a mely nélkül semmi sem állhat fönn, mert övé az, a mit munkaerőnek nevezünk. És lététől függ Magyarország fönmaradása . . . Igazhogy ez nem gyökeres megoldás, mert a föld tulajdona azé marad, a ki ma bírja; de ha a kisbérlet a családban öröklődik, sok van megnyerve” — fejezi ki reményeit.¹⁷ Herman tehát rámutatott a társadalmi feszültségek egyik alapvető gazdasági hátterére, a nagybirtok fojtogató túlsúlyára. Radikális földreformra, a tulajdon szentségének megsértésére, ha a gyakorlatban és rövid idő alatt megvalósítható programot kívánt kidolgozni, természetesen nem gondolhatott. Márpedig úgy ítélte meg, hogy az azonnali beavatkozás elkerülhetetlen. Elképzelései tehát átmeneti megoldásra irányultak — igaz, perspektivikus megoldást kínáló tervek kidolgozására kísérletet sem tesz —, melyeknek megvalósulása azonban így is a társadalmi ellentmondások legalább részleges csökkentésével, a nemzet létét fenyegető folyamat megállításával kecsegtetett.

Az erőviszonyok átrendeződése, a politikai események felgyorsulása, a kiegyezést megrendítő válság időszakában Herman állandó kapcsolatban állott a függetlenségi párt rekonstruálásának gondolatával foglalkozó, az intranzigens függetlenségi elvre alapozott politikai csoportosulás folytonosságának biztosításán fáradozó Mocsáryval. Az 1880-as évektől társadalmilag és politikailag egyaránt elszigetelődött politikus és Herman közlekedését kölcsönösen ismert haladó belső meggyőződésük segítette elő. Levelezésük arra enged következtetni, hogy Mocsáry nem látta elképzelhetetlennek Herman megnyerését nagyszabású terveinek támogatására. „Gratulálhatunk magunknak hogy nem vagyunk tagjai ennek az országgyűlésnek, melynél silányabbat még nem pipált Magyarország” — utal összetartozásukra, politikai nézeteik közösségére 1906. június 17-én. A továbbiakban igyekeznek elosztatni Herman félelmeit az általános választójog bevezetésének nemzetiségi következményeit illetően, majd új témára térve át, Herman nemzetiségi álláspontjának lényegbevágó módosulására céloz: „Örömmel veszem észre, hogy a nemzetiségi kérdésben a te véleményed is módosult; azt mondod hogy ha már a horvátokkal kiegyeztek, hasonlóképpen kellett volna tenni a többiekkel is. Úgy is van . . . az oláhokkal való kibéküléshez is megvan a szilárd alap abban, hogy ha lesz független Magyarország, biztosan támaszkodhatnak rá az orosz ellen” — mutat rá a közös külpolitikai fenyegetettségben rejlő összetartó erőre.¹⁸

¹⁶ 67—48 — Herman Ottó nyilatkozatai. Az Újság, 1906. máj. 8.

¹⁷ Herman, 1906/6.

¹⁸ Mocsáry Lajos levele Herman Ottónak. Andornak, 1906. jún. 17. MTA-K Ms. 269/31. Vö. Mocsáry Lajos, 1906. 26.

Az a Herman-levél, mely Mocsáry lelkesedését kiváltotta, sajnos egyelőre nem került még elő. Mégis, ha az említett kiütkereső próbálkozásokat egymás mellett felsorakoztatjuk, az első látásra szervezetlennek tűnő kezdeményezések között lényeges összefüggéseket fedezhetünk fel. A tények együttese azt sejteti, hogy Herman elindult a századfordulón rátelepedő válságból kivezető úton, s hogy elmozdulva túlhajtott nacionalizmusának minden tekintetben bénító szorításából, akciói, a nyilvánosság előtt kifejtett tervei egy, a társadalmi feszültségek feloldására irányuló, a parlamenten kívüli erőkkal együttműködést feltételező, a nemzetiségek irányában is nagyobb megértéssel kecsegtető, összességében a nemzeti fejlődés érdekeit jobban szolgáló program csiráit hordozták magukban.

A kezdeti lépéseket azonban nem követték újabbak. A koalíciós kormány politikájából arra következtetett, hogy a békés átalakulás lehetőségei Magyarországon immár végképp lezárultak, s ez a felismerés, még inkább a megbízható harcostársak és a további erőfeszítésekhez szükséges belső energiák hiánya kísérletező kedvét lelohasztotta, újító, s egyben önmagát is megújító törekvéseit megtörte.

Herman visszavonulása a regenerálódáshoz szükséges nemzeti erőtartalékok meglétének kétségbe vonásával járt együtt, talán abból is fakadt. Kis „nép forradalma az adott helyzetben lehetetlenség; következik a »passiv resistentia«, ez is csak a jobbra fordulás reményében” — jelzi Kadocha Lippich Károlynak 1910. július 12-én.¹⁹ Korábbi aggályai végérvényesen felülkerekednek benne. Ezzel magyarázható, hogy a koalíciós kormányzat bukását követően ismét felélénkülő politikai mozgásoktól továbbra is távol tartja magát, s nem vesz részt a korábbi szabadelvű tábor alapjain szerveződő Munkapárt elleni választási küzdelemben. 1910 nyarán visszautasítja Dunapataj mandátumát, mert — mint kifejti — a politikai életben eluralkodó elvtelenség visszariasztja a „tülekedéstől”. Egyébként is úgy érzi, hogy a sikeres és értelmes politikai küzdelemhez szükséges feltételek teljes mértékben hiányoznak. Szerinte a korábbi választások s a koalíciós kormányzás időszakának tapasztalatai a népben bizalmatlanságot váltottak ki minden politikussal szemben, s ebben a légkörben már nem érez elég erőt a küzdelem folytatásához. „Így a népet nem lehet a jövő elé vinni és nem szabad. És csak menjen be a harcba; aki arra még alkalmas . . . Engedjék meg, hogy visszamenjek dolgozóasztalomhoz” — indokolja meg elhatározását. A kétkedők megnyugtatóására rögtön hozzáteszi: „Legyenek róla meggyőződve, hogyha esetleg idő múlva a magyar nép meg talál mozdulni, ott leszek az első sorban.”²⁰

Döntését a politikai események újabb felgyorsulása, az ellenzéki mozgalmon belüli letisztulási folyamat megindulása sem változtatja meg. A Justh vezette próbálkozásoktól távol tartja magát. Magatartására 1911. október 4-i cikkében magyarázatot ad: „Államférfiúi kvalitásait Justh nem mutatta ki, mert ennek a negáció nem kedvez, a házelnökség sem, mert megkötött, majdnem gépies cselekvés. De mégis! Ő az erőt, az igazságot a tömegekkel való operálásban keresi: szövetkezett a szociális demokratákkal és az oláhok-

¹⁹ Herman Ottó levele Kadocha Lippich Károlynak. Lillafüred, 1901. júl. 12. OSZK-K.

²⁰ Herman Ottó nyilatkozata Kossuth Lajosról és fiáról. Az Est, 1910. máj. 13.; Vö. Lambrecht Kálmán, 1920. 139–140.

kal. És minden bajnak orvoslását az általános, titkos, községenként való szavazásban látja. A végrehajtó hatalmat... a technikai obstrukcióban találta meg... Meg kell vallani, hogy ez tökéletes szerkezet és teljesen alkalmas arra, hogy a magyarságot tönkretegyte.” A századfordulón tett nyilatkozataira emlékeztető érvelése alapján úgy tűnik, mintha az utolsó szót is kimondta volna. Ellenérzései és félelmei felsorolása után — ami egyébként kishitűségének teljes felülkerekedéséről tanúskodik — az olvasó joggal számít arra, hogy elemzését a teljes szembehelyezkedés, a következetes elutasítás zárja. Kérdésként megfogalmazott összegzése mégis nyitva hagyja a kaput a justhi alternatíva előtt: „Justh Gyulától pedig komolyan kérдем: érez magában annyi erőt, hogy forradalom útján eltörölje mindazt, a mi Mohács óta a nemzetre reászámazott, de mindent! és hogy azután szervezze azt a Magyarországot, amely Kossuth Lajos szava értelmében öncél és a melyet Európa államai elfogadnak, itt, akadálynak a kelet felé vivő hadiúton? Ha igen akkor *előre!*”²¹

Az aktív cselekvés lehetősége azonban már nem jön el számára. Az eseményeket ugyan továbbra is nyomon követi, érdeklődése azonban élete hátralevő éveiben a passzív szemlélődésre korlátozódik. „Még most is izgat, foglalkoztat a politika, amely régi szenvedélyem. Elolvasok minden újságot és megalkotom a magam véleményét, ha nemis írom meg mindig” — nyilatkozza a Pesti Napló újságírójának 1912. május 26-án.²²

Az óvatos, belső ellentmondásai ellenére is kecsegtető kísérletek végül is nem vezettek Herman politikai koncepciójának minőségi továbbfejlődéséhez. Pedig említett próbálkozásai magukban hordozták a Justh Gyula vezetésével 1909-ben meghirdetett új irány legjelentősebb elemeit (következetes elzárkózás az álfüggetlenségi manipulációktól, együttműködési készség a munkásmozgalommal, megegyezési igény a nemzetiségekkel), s ha nagyon mérsékelt formában is, de felmerült bennük a fennálló nagybirtokrendszer megváltoztatásának gondolata is. A csíráként jelentkező, egységes rendszerre azonban össze nem álló elképzelések olyan időszakban fogalmazódtak meg, amikor a függetlenségi mozgalmon belül felerősítő visszhangra nem találhattak, a parlamenten kívüli erőkkel kötendő szövetség feltételei pedig még nem értek meg. A körülmények Herman kételyeit nemhogy eloszlatták volna, hanem — ha lehet — tovább erősítették. Az idős tudós-politikus megújulását a politikai viszonyok nem segítették elő, s amikor Justhék egyébként is bizonytalan, tapogatózó — az olyan messzire látó politikusok számára, mint Jászi Oszkár is egyelőre csak nagyon óvatos derűlátásra okot adó — lépéseket megteszik, a fáradt, számtalan csalódást megélt, feloldatlan belső ellentmondásaitól is szorongatott, idős, régóta hallását vesztett Herman nem képes megújulni, s visszavonul a korábban hangoztatott sztereotípiák védősáncai mögé. Útvesztése egyben azt is jelzi, hogy a függetlenségi mozgalom és programja a dualista rendszerhez hasonlóan szembekerült az imperializmus beköszöntő korszakának problémáival, s az új kihívásra adott válaszaik még inkább kiélezték saját belső és egymáshoz viszonyított ellentmondásaikat. Teljes értékű választ egyik párt sem tudott tehát megfogalmazni, az előzmények ismeretében

²¹ Herman, 1911.; Lambrecht Kálmán, 1920. 140.

²² Szini Gyula, 1912.

azonban nem lehetett kétséges, hogy a kivezető út kijelölésének lehetőségét a függetlenségi és demokratikus örökséget — minden ellentmondásosságával együtt — átmentő ellenzéki mozgalom hordozza magában.

Herman magatartását korábbi tevékenysége és a 20. század első évtizedének sajátos viszonyai együttesen határozzák meg és magyarázzák. E tényezők összhatása okozza, hogy belső énjében nem jön létre a nemzeti és a demokratikus elkötelezettség közötti, a legjobb kortársak tudatában is csak néhány év megrázó történelmi tapasztalatainak hatására kikristályosodó harmónia, mely elengedhetetlen feltétele és alapkövetelménye a nemzeti és polgári demokratikus átalakulás forradalmi, a térség számára a megvalósultnál igazságosabb megoldással kecsegtető programja kidolgozásának. Az ellenzéki függetlenségi mozgalom s a polgári demokratikus átalakulást támogató erők legfőbb dilemmájának, a Herman számára végül is megoldatlanul maradt, politikai pályafutásának alakulását meghatározó probléma lényegét Székely Aladár, a Galilei Kör egyik megteremtője 1914-ben találóan így határozta meg: „Ki kell békülnünk egymással és ki kell békülnünk önmagunkkal. Mert valljuk meg: minden radikálisnak a lelke mélyén ott él, ha félénken meghúzódva és önmaga előtt többé kevésbé letagadva is, egy második nacionalista én, és talán összes eddigi vállalkozásaink meddőségének az volt az oka, hogy ez a két én folytonos harcban állott egymással.”²³

²³ Litván György, 1978. 68—69., 110.

Összegezés

„Elvekre intranzigens, kötelességtudásra szigorú, munkára fáradhatatlan, eszmékért rajongani tudó, igényekre egyszerű, erkölcsre puritán. Ilyennek ismerték őt régi kortársai a múzeális pályán évtizedek előtt; ilyen maradt később a szerkesztői asztalnál mint publicista, a képviselői székben mint törvényhozó, a népmozgalmak élén mint vezető, a tudományos feladatok körében mint világhírű kutató, szervező és földolgozó talentum” — jellemezte egy névtelen nekrológ az elhunyt Herman Ottót.¹

Az európai tudományos körökben is számon tartott, a hazai közvélemény előtt népszerű és elismert, politikus ellenfelei által is nagyra becsült tudós-politikus pályafutásának vizsgálata lehetőséget kínált a dualista rendszer jellegének és működésének megközelítéséhez, segítséget nyújtott egy tudománnyal és politikával is foglalkozó értelmiségi magyarországi mozgáslehetőségei, egyénisége kibontakoztatásának keretei megismeréséhez a 19. század második felében.

Az aktív, országos jelentőségű közéleti szerepét a kiegyezés által létrehozott gazdasági-társadalmi-politikai rendszer konszolidációjának megindulásakor, az 1870-es évek derekán megkezdő Herman látszólag egyértelmű, könnyen értelmezhető képlettel szembe-sült. Függetlenségi, liberális megalapozottságú, demokratikus irányban nyitott politikai programja nyíltan leleplezte a hatvanhetes rendezés visszásságait, s úgy válaszolta meg a felmerülő kérdéseket, hogy egyben a továbblépéshez szükséges irányelveket is körvonalazta. Világnézeti, tudománypolitikai kérdésekben ugyanakkor a pozitívizmus buckle-i demokratikus irányzatának elfogadása és alkalmazása biztosította nézeteinek haladó jellegét. Igaz, Nyugat-Európában a pozitívizmus ebben az időszakban már egyértelműen a polgárság elzárkózó magatartását szolgálta, de a feudális maradványokat megőrző közép- és kelet-európai országokban még kifejezetten a fejlődés irányában hatott. Az orosz, lengyel, román és délszláv példákhoz hasonlóan Herman is ahhoz a természet-tudományokkal foglalkozó, liberális-demokratikus nézetekkel rendelkező értelmiségi réteghez tartozott, amely a világ jelenségeinek egyetemes megközelítéséhez, a társadalom megreformálására vonatkozó elképzeléseihez nélkülözhetetlen elméleti kiindulást a pozitívizmustól kapta. Mindenekelőtt ennek köszönhető, hogy szemben a Magyarországon

¹ Budapesti Hírlap, 1914. dec. 28.

érvényesülő visszahúzó tendenciákkal, magas színvonalú, az egyoldalú német kultúr-befolyás felett tudatosan átnyúló, angol és francia bázisra alapozott tájékozottságra próbáljon szert tenni, s hogy a nemzeti önállóságot hangsúlyozó törekvéseit — bizonyos ingadozásai ellenére is — mindvégig a nemzeti és az egyetemes harmóniáját szem előtt tartva képviselte.

A természetfelfogásában alapvetően materialista, az evolúcionizmus tanításait elfogadó, pozitivistá elképzeléseket valló, ellenzéki-liberális politikai álláspontra helyezkedő Herman beilleszkedését és bekapcsolódását a tudományos és politikai közéletbe azonban már induláskor is számos — részben saját énjéből fakadó, elsősorban azonban a kor viszonyából adódó — zavaró körülmény nehezítette meg és tette ellentmondásossá. Tevékenységének alakulását alapvetően befolyásolta annak a gyakorlati — a függetlenségi ellenzéki mozgalom történetét is meghatározó — kérdésnek a megoldása, mely a továbbfejlődésre képtelen, antidemokratikus, liberális „vívmányait” abszolutisztikus biztosítékokkal körülbástyázó, alkotmányos eszközökkel megváltoztathatatlan dualista rendszer és a tágíthatatlan választójogi rendszerben szűk társadalmi bázisra támaszkodó ellenzéki politikai viszonyát rendezte. A belső meggyőződéséből következő tennivalók és a valóságos lehetőségek között feszülő ellentmondás — melynek lényegét maga Herman is látta — a korszak őszintén liberális politikusai számára az elvek következetes megtartása (s ezzel a politikai cselekvőképességről való lemondás) vagy az ésszerűnek tűnő kompromisszum megőrzése (s ezzel az elutasított szisztémába való beépülés veszélyének vállalása) közötti választás kényszerében jelent meg a gyakorlatban. Az egyetlen reálisnak, logikusnak látszó második megoldás tartalmi következményeit a kossuthi elvek lényegét megértő és azokat követni, illetve a kor követelményeinek megfelelően alkalmazni hajlandó kevesek közé tartozó — érdemi vezető szerephez a nélkülözhetetlen anyagi háttér hiánya következtében azonban nem jutó — Herman ellentmondásos pályája jól példázza. Bizonyítja, hogy az antidemokratikus dualista rendszer belső megváltoztatásához fűzött remények akkor sem többek illúziónál, ha hiányoznak a más típusú megoldás feltételei; s egyben bemutatja, hogy a rendszerhez való alkalmazkodás és játék szabályainak elfogadása még olyan erkölcsi szilárdsággal rendelkező embernél is, mint Herman, ideológiai-politikai torzulásokhoz vezethet.

A már a nyolcvanas években jelentkező, egyelőre azonban csak kisebb-nagyobb feszültséget okozó ellentmondások feloldatlansága a kilencvenes évek közepén világnézeti és politikai vonatkozásokban egyaránt súlyos, általános válsághoz vezetett. A századfordulóhoz közeledve ugyanis Hermanra mindinkább kedvezőtlenebb hatást gyakorolt az, hogy a felbomló pozitívizmus helyett nem tudott más általános érvényű, szintetizáló világnézethez jutni. Rádöbbsent ugyanakkor arra is, hogy korábbi liberális programjának több pontja is alkalmatlanná vált az új társadalmi-politikai kérdések orvoslására, sőt számos konkrét vonatkozásban egyenesen anakronisztikusnak tűnt már. A magyarság jövőjét féltve, a válságból kiutat kínáló programot nem látva maga előtt, egyre védtelenebbé vált az általánosan eluralkodó nacionalizmus hatásaival szemben. Aktuálpolitikai megfontolásai ugyanakkor találtak — autodidakta lényéből következő felkészültségbeli hiányosságaival és a sok irányú tevékenységéből származó nehézségeivel

egyaránt magyarázható — feloldatlan ideológiai ellentmondásaival, s a kéitrányú hatások kölcsönösen felerősítették egymást.

Súlyos belső ellentmondásai, a kedvezőtlen külső körülmények s idős korával és süketségével együtt járó növekvő passzivitása ellenére is kísérletet tett azonban arra, hogy kapcsolatba kerüljön a kiutat kereső demokratikus, szocialista és következetesen függetlenségi erőkkal. Bár a megújulásra immár képtelen Herman próbálkozásai nem vezettek eredményhez, törekvései mégis azt jelzik, hogy koncepciójában még a legkritikusabb időszakban is fellelhetőek voltak a demokratikus követelmények, hogy programja mindvégig megőrizte, tartalmazta a pozitív kibontakozás potenciális lehetőségeit.

Személye és munkássága biztosította az ellenzéki függetlenségi mozgalom nemzeti és demokratikus céljainak egyeztetését megkísérlő, összes ellentmondásai ellenére nyomon követhető irányvonalának folytonosságát, s minden ellentmondása ellenére hidat képez a múlt, a liberalizmus magyarországi történetének tetőpontját jelentő reformkor valósága és a jövő, az 1918-as polgári demokratikus forradalomban megvalósuló igényei között.²

² Vö. Szabad György, 1977. 199.

Rövidítések és irodalom

- Ábrahám Ambrus, 1968. = Ábrahám Ambrus: Herman Ottó, a biológus. Aquila, 1968. 1. sz. 11–19
- Árokszállásy Zoltán, 1966. = Árokszállásy Zoltán: A természettudós Herman Ottó. In: Herman Ottó Múzeum Közleményei. VII. Miskolc, 1966. 2–6.
- Balassa Iván, 1968. = Balassa Iván: Herman Ottó gyűjtőútjai nyomában. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. VII. Miskolc, 1968. 7–19.
- Balassa Iván, 1975. = Balassa Iván: Jankó János. Bp. 1975.
- Bárdosi János, 1976. = Bárdosi János: Herman Ottó néprajzi kutatása Vas megyében 1899-ben. Vasi Szemle, 1976. 1. sz. 126–142.
- Bartha Miklós, 1890. = Bartha Miklós: A Függetlenségi Párt. Bp. 1890.
- Bastian, 1900. = Adolf Bastian: Die Völkerkunde und der Völkerverkehr. Berlin, 1900.
- Bodrogi Tibor, 1978. = Messzi magyar népek kutatói. Szerk. Bodrogi Tibor. Bp. 1978.
- Brassai Sámuel, 1862. = Brassai Sámuel: Éledés és életkezdet. Budapesti Szemle, 1862. 53. sz. 328–346.
- Buzinkay Géza, 1976. = Buzinkay Géza: Közegészségügyünk és orvostársadalmunk a kiegyezés utáni élcclapokban 1867–1875. Orvostörténeti Közlemények, 1976. 78–79. sz. 175–189.
- Chernel István, 1914. = Chernel István: Herman Ottó. Aquila, 1914. 1–14. sz. VII–XXV.
- Csaba József, 1858. = Csaba József: Herman Ottó községi kapcsolatai. Vasi Szemle, 1958. 1. sz. 122–123.
- Csermák Géza, 1955. = Csermák Géza: A néprajztudós Herman Ottó. Ethnographia, 1955. 1–4. sz. 487–500.
- Csorba László, 1979. = Csorba László: A szekularizáció kérdése a reformkori országgyűléseken. Világosság, 1979. 10. sz. 603–611.
- Dapsy László, 1872. = Dapsy László: Quetelet és a „társadalmi természetan”. Természettudományi Közöny, 1872. 33. sz. 176–184.
- Dénes Iván Zoltán, 1976. = Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Bp. 1976.
- Diószegi István, 1978. = Diószegi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1871–1877. Doktori disszertáció. Bp. 1978. Akadémiai Könyvtár.
- Erdélyi János, 1885. = Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Bp. 1885.
- Fél Edit, 1948. = Fél Edit: A magyar népi társadalom életének kutatása. In: A magyar nép kutatása kézikönyve. II/13. Bp. 1948. 3–39.
- Felkai László, 1979. = Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Bp. 1979.
- Fodor István, 1975. = Fodor István: Verecke híres útján. Bp. 1975.
- Galántai József, 1960. = Galántai József: Egyház és politika 1890–1918. Katolikus egyházi körök szervezkedései Magyarországon. Bp. 1960.
- Gergely András, 1976. = Gergely András: Az ELTE filozófiai tanszékének története 1867–1918. Bp. 1976.

- Gergely–Szász, 1978. = Gergely András–Szász Zoltán: Kiegyezés után. Bp. 1978.
- Gergely–Veliky/1. = Gergely András–Veliky János: A Konzervatív Párt sajtója. (Megjelenés alatt.)
- Gergely–Veliky/2. = Gergely András–Veliky János: Fiatalliberálisok önállósulási törekvései a kiegyezés után. (Megjelenés alatt.)
- Gerő András, 1978. = Gerő András: Az ellenzék és a dualizmus konszolidációja (1867–1872). Bölcsész-doktori disszertáció. Bp. 1978. Egyetemi Könyvtár.
- Gratz Gusztáv, 1934. = Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. I. Bp. 1934.
- Gunst Péter, 1973. = Gunst Péter: Acsády Ignác. Bp. 1973.
- Györfly István, 1943. = Györfly István: Magyar falu – magyar ház. Bp. 1943.
- Heller Ágost, 1896. = Heller Ágost: Visszhatások a materializmus ellen. Budapesti Szemle, 1896. 234. sz. 346–376.
- Herman, 1866/1. = Herman Ottó: Falco subbuteo Linné. In: Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. 1864–1865. Kolozsvár, 1866. 84–86.
- Herman, 1866/2. = Herman Ottó: 1865. márc. 22-i előadása a Term. Tud. szakgyűlésében. In: Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. 1864–1865. Kolozsvár, 1866. 87–91.
- Herman, 1871/1. = Herman Ottó: Az új főispánok, mint politikai tőke. Magyar Polgár, 1871. aug. 6.
- Herman, 1871/2. = Herman Ottó: Elnémtesedés, elkorcsosodás. Magyar Polgár, 1871. okt. 28.
- Herman, 1871/3. = Herman Ottó: A Vendôme tér oszlopa. Magyar Polgár, 1871. máj. 14.
- Herman, 1871/4. = Herman Ottó: A hamis proféták. Magyar Polgár, 1871. jún. 20.
- Herman, 1871/5. = Herman Ottó: Az „Internationale”. Magyar Polgár, 1871. jún. 20.
- Herman, 1871/6. = Herman Ottó: Még egyszer az „Internationale” és a munkások. Magyar Polgár, 1871. jún. 25.
- Herman, 1871/7. = Herman Ottó: A munkások ügyében. Magyar Polgár, 1871. szept. 8.
- Herman, 1871/8. = Herman Ottó: Még egyszer a munkásokról. Magyar Polgár, 1871. szept. 14.
- Herman, 1871/9. = Herman Ottó: A válság küszöbén. Magyar Polgár, 1871. jan. 3.
- Herman, 1871/10. = Herman Ottó: Salzburg. Magyar Polgár, 1871. szept. 10.
- Herman, 1871/11. = Herman Ottó: Egy reflexió. Magyar Polgár, 1871. okt. 18.
- Herman, 1871/12. = Herman Ottó: A montmartrei „lázadók”. Magyar Polgár, 1871. márc. 28.
- Herman, 1872/1. = Herman Ottó: Sakkhúzás. Magyar Polgár, 1872. jan. 20.
- Herman, 1872/2. = Herman Ottó: Az egyetem és a múzeum. Magyar Polgár, 1872. máj. 1.
- Herman, 1872/3. = Herman Ottó: A munkások pere. Magyar Polgár, 1872. máj. 9.
- Herman, 1872/4. = Herman Ottó: Csábítások. Magyar Polgár, 1872. márc. 24.
- Herman, 1872/5. = Herman Ottó: A számadás órája. Magyar Polgár, 1872. ápr. 19.
- Herman, 1872/6. = Herman Ottó: Egy okos szó a maga idejében. Magyar Polgár, 1872. ápr. 18.
- Herman, 1875/1. = Herman Ottó: A háziipar és a tanoncoktatás. Politikai Újdonságok, 1875. aug. 11.
- Herman, 1875/2. = Herman Ottó: A háziipar és a tanoncoktatás. Politikai Újdonságok, 1875. aug. 25.
- Herman, 1876/1. = Herman Ottó: A mérges csók. Természettudományi Közlöny, 1876. 86. sz. 412–414.
- Herman, 1876/2. = Herman Ottó: A pókról, a szövés-fonásról és szerepéről a természet háztartásában. Természettudományi Közlöny, 1876. 81. sz. 177–194.
- Herman, 1876/3. = Herman Ottó: Sok levélre egy felelet. Egyetértés, 1876. ápr. 15.
- Herman, 1876/4. = Herman Ottó: A szegedi „nagy napok”. Vasárnapi Újság, 1876. szept. 10.
- Herman, 1876/5. = Herman Ottó: Sok levélre egy felelet. Egyetértés, 1876. ápr. 19.
- Herman, 1876–79. = Herman Ottó: Magyarország pókfaunája. I–III. Bp. 1876–1879.
- Herman, 1877/1. = Herman Ottó: A műnyelv kérdéséhez. Természettudományi Füzetek, 1877. 2. sz. 69–74.
- Herman, 1877/2. = Herman Ottó: Természettudományi Közlöny – nemzeti szellem. Természettudományi Közlöny, 1877. 99. sz. 424–427.
- Herman, 1877/3. = Herman Ottó: Az iparmúzeum. Vasárnapi Újság, 1877. nov. 4.
- Herman, 1877/4. = Herman Ottó: Adriai képek. Vasárnapi Újság, 1877. jan. 7.
- Herman, 1877/5. = Herman Ottó: Adriai képek. Vasárnapi Újság, 1877. márc. 25., máj. 27.

- Herman, 1878/1. = Herman Ottó: A háziipar és az iparművészet viszonya az anyagi gyarapodáshoz és a művelődéshez. Vasárnapi Újság, 1878. jún. 9.
- Herman, 1878/2. = Herman Ottó: Két beszéd. Természettudományi Füzetek, 1878. 4. sz. 199–210.
- Herman, 1879/1. = Herman Ottó: Az állatélet mint munka. Természettudományi Közlöny, 1879. 113–115. sz. 1–15., 41–50., 89–104.
- Herman, 1879/2. = Herman Ottó: Az orvosok és a természetjárók nagygyűlése alkalmából. Természettudományi Közlöny, 1879. 120. sz. 311–314.
- Herman, 1879/3. = Herman Ottó: A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése ügyében. Természettudományi Közlöny, 1879. 122. sz. 388–390.
- Herman, 1880/1. = Herman Ottó: Évek, napok fordulója. Függetlenség, 1880. febr. 5.
- Herman, 1880/2. = Herman Ottó: A diszkrázis. Függetlenség, 1880. jan. 3.
- Herman, 1880/3. = Herman Ottó: Új fajok. Függetlenség, 1880. jan. 31.
- Herman, 1880/4. = Herman Ottó: Becsület, áldozat. Függetlenség, 1880. jan. 11.
- Herman, 1880/5. = Herman Ottó: A pokol cséplője. Függetlenség, 1880. jan. 15.
- Herman, 1880/6. = Herman Ottó: A forrongás. Függetlenség, 1880. jan. 16.
- Herman, 1880/7. = Herman Ottó: Jókai Mórnak. Függetlenség, 1880. jan. 19.
- Herman, 1880/8. = Herman Ottó: Nyílt levelek. Gróf Zichy Jenő úrnak ajánlva. Függetlenség, 1880. jan. 1., jan. 3.
- Herman, 1880/9. = Herman Ottó: Vox populi. Függetlenség, 1880. jan. 14.
- Herman, 1880/10. = Herman Ottó: Vészes jelek. Függetlenség, 1880. febr. 4.
- Herman, 1880/11. = Herman Ottó: Idők jele. Függetlenség, 1880. febr. 8.
- Herman, 1880/12. = Herman Ottó: A vész órái. Gyöngyös, 1880. jún. 21.
- Herman, 1880/13. = Herman Ottó: A mi tüntetésünk. Függetlenség, 1880. jan. 18.
- Herman, 1880/14. = Herman Ottó: Drágasági pótlék. Függetlenség, 1880. febr. 10.
- Herman, 1881/1. = Herman Ottó: Az átalakulások világáról. Bp. 1881.
- Herman, 1881/2. = Herman Ottó: Nyelv és tudomány. Természettudományi Füzetek, 1881. 1. sz. 3–11.
- Herman, 1881/3. = Herman Ottó: Válasz Simonyi Ivánnak. Egyetértés, 1881. máj. 8.
- Herman, 1881/4. = Herman Ottó: Tájékoztató Fuchs Tivadar úr „A természethistóriai rendszer és a Darwinizmus” cz. értekezéséhez. Természettudományi Füzetek, 1881. 1. sz. 1–2.
- Herman, 1881/5. = Herman Ottó: A zsidó-üldözés és a pszichiatria. Egyetértés, 1881. máj. 1., máj. 2.
- Herman, 1882. = Herman Ottó: Néma játék. Egyetértés, 1882. szept. 29.
- Herman, 1883/1. = Herman Ottó: Egy szavazat. Egyetértés, 1883. márc. 2.
- Herman, 1883/2. = Herman Ottó: A kulcs. Vasárnapi Újság, 1883. júl. 1.
- Herman, 1885. = Herman Ottó: Ósi nyomok a magyar népies halászatban. Bp. 1885.
- Herman, 1886/1. = Herman Ottó: Kossuth és Erdély ügye. Bp. 1886.
- Herman, 1886/2. = Herman Ottó: A magyar tudományos nomenklatura. Természettudományi Közlöny, 1886. 207. sz. 463–466.
- Herman, 1886/3. = Herman Ottó: Crescit Eundó. Budapesti Szemle, 1886. 112. sz. 167–174.
- Herman, 1886/4. = Herman Ottó: A tudományos állattan ügye. (Válasz Apáthy Istvánnak.) Budapesti Szemle, 1886. 110. sz. 323–329.
- Herman, 1887/1. = Herman Ottó: A magyar halászat könyve. I–II. Bp. 1887.
- Herman, 1887/2. = Herman Ottó: Szakirodalom — szépirodalom. Budapesti Szemle, 1887. 131. sz. 316–318.
- Herman, 1887/3. = Herman Ottó: Irodalomtörténet — természettudomány. Egyetértés, 1887. márc. 5.
- Herman, 1888/1. = Herman Ottó: Tudomány és hazafiság. Erdélyi Híradó, 1888. dec. 8.
- Herman, 1888/2. = Herman Ottó: Természet — művészet. Természettudományi Közlöny. 1888. 221. sz. 1–14.
- Herman, 1888/3. = Herman Ottó: Tudomány és hétköznapi élet. Szolnoki Híradó, 1888. febr. 23.
- Herman, 1888/4. = Herman Ottó: Természettudományi irodalmunk érdekében. Természettudományi Közlöny, 1888. 221. sz. 62–65.

- Herman, 1891. = Herman Ottó: Petényi J. S., a magyar tudományos madártan megalapozója 1799–1855. Bp. 1891.
- Herman, 1892/1. = Herman Ottó: A magyar pásztoremberek remeklése. *Ethnographia*, 1892. 7–10. sz. 310–321.
- Herman, 1892/2. = Herman Ottó: Felhívás a néprajz híveihez és barátaihoz. *Ethnographia*, 1892. 6. sz. 249–252.
- Herman, 1892/3. = Herman Ottó: A halászat mint ösfoglalkozás és viszonya a néprajzhoz. *Ethnographia*, 1892. 6. sz. 253–262.
- Herman, 1893. = Herman Ottó: A miskolci paleolith lelet. *Archeológiai Értesítő*, 1893. 1. sz. 1–25.
- Herman, 1894. = Herman Ottó: Az országgyűlési függetlenségi párt és Kossuth. *Hazánk*, 1894. febr. 25.
- Herman, 1895. = Herman Ottó: Búgacz pásztoréletéből. *Vasárnapi Újság*, 1895. okt. 20.
- Herman, 1896. = Herman Ottó: Általános választói jog és a függetlenségi párt. *Egyetértés*, 1896. máj. 19.
- Herman, 1897. = Herman Ottó: Az északi madárhegyek tájáról. Bp. 1897.
- Herman, 1898/1. = Herman Ottó: Magyar ösfoglalkozások. Bp. 1898.
- Herman, 1898/2. = Herman Ottó: Gr. Zichy Jenő utazása a Kaukázusban. *Budapesti Szemle*, 1898. 253. sz. 123–140.
- Herman, 1898/3. = Herman Ottó: Viszontválasz gróf Zichy Jenő válaszára. *Budapesti Szemle*, 1898. 255. sz. 449–458.
- Herman, 1899/1. = Herman Ottó: A magyar ösfoglalkozások köréből. Bp. 1899.
- Herman, 1899/2. = Herman Ottó: Feleletül Huszka Józsefnek. *Ethnographia*, 1899. 4. sz. 282–286.
- Herman, 1899/3. = Herman Ottó: Az állapot. *Budapesti Hírlap*, 1899. jan. 11.
- Herman, 1900/1. = Herman Ottó: Vajudó világ. *Budapesti Hírlap*, 1900. máj. 1.
- Herman, 1900/2. = Herman Ottó: La rue des nations. *Vasárnapi Újság*, 1900. jún. 10.
- Herman, 1900/3. = Herman Ottó: Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása. *Budapesti Szemle*, 1900. 287. sz. 176–194.
- Herman, 1900/4. = Herman Ottó: Mi magyarok. *Budapesti Hírlap*, 1900. aug. 28.
- Herman, 1902/1. = Herman Ottó: A magyar nép arcza és jelleme. Bp. 1902.
- Herman, 1902/2. = Herman Ottó: Ironga, szánkó, kecze. Bp. 1902.
- Herman, 1903/1. = Herman Ottó: A kéz és a szám az ösfoglalkozások körében. *Természettudományi Közlöny*, 1903. 402. sz. 97–115.
- Herman, 1903/2. = Herman Ottó: A magyarság arczáról. *Ethnographia*, 1903. 9. sz. 409–418.
- Herman, 1903/3. = Herman Ottó: Az igazi magyarok. *Természettudományi Közlöny*, 1903. 401. sz. 32–42.
- Herman, 1903/4. = Herman Ottó: A szocialisták gyűlése. *Vasárnapi Újság*, 1903. aug. 9.
- Herman, 1904/1. = Herman Ottó: Nyílt levél a szerkesztőhöz. *Budapesti Szemle*, 1904. 334. sz. 473–477.
- Herman, 1904/2. = Herman Ottó: A nánási pohárköszöntő. *Budapesti Hírlap*, 1904. okt. 5.
- Herman, 1905/1. = Herman Ottó: A negyedik nemzetközi ornitológiai kongresszus. *Természettudományi Közlöny*, 1905. 433. sz. 566–571.
- Herman, 1905/2. = Herman Ottó: Az általános titkos választás. *Budapesti Hírlap*, 1905. szept. 3.
- Herman, 1906/1. = Herman Ottó: Remarques sur les Notes de M. le Docteur Quinet. Bp. 1906.
- Herman, 1906/2. = Herman Ottó: A nyíl. Bp. 1906.
- Herman, 1906/3. = Herman Ottó: A megbízhatóság. *Budapesti Hírlap*, 1906. jan. 25.
- Herman, 1906/4. = Herman Ottó: A fekete földek. *Budapesti Hírlap*, 1906. júl. 12.
- Herman, 1906/5. = Herman Ottó: Nyavaja. *Budapesti Hírlap*, 1906. jún. 24.
- Herman, 1906/6. = Herman Ottó: Gátszakadás. *Budapesti Hírlap*, 1906. okt. 17., okt. 18.
- Herman, 1908. = Herman Ottó: A borsodi Bükk ősembere. *Természettudományi Közlöny*, 1908. 470. sz. 545–564.

- Herman, 1909/1. = Herman Ottó: A magyarok nagy ősfoglalkozása. Bp. 1909.
- Herman, 1909/2. = Herman Ottó: A kaleidoszkopium. Budapesti Hírlap, 1909. júl. 3.
- Herman, 1911. = Herman Ottó: Fényvetés II. Budapesti Hírlap, 1911. okt. 4.
- Herman, 1914. = Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkinése. Bp. 1914.
- Herman, 1971. = Kósa László—Keve András—Farkas Gyula: Herman Ottó. (A múlt magyar tudósai.) Bp. 1971.
- Hermann István, 1977. = Hermann István: A XX. sz. elejének magyar filozófiájáról. In: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Bp. 1977. 5—40.
- Hoffmann Tamás, 1957. = Hoffmann Tamás: W. H. Riehl száz éve. Ethnographia, 1957. 2. sz. 319—336.
- Hoffmann Tamás, 1975. = Hoffmann Tamás: A magyar tanya és a mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. In.: Néprajz és feudalizmus. Bp. 1975. 309—336.
- Horváth Zoltán, 1961. = Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896—1914). Bp. 1961.
- Horvay György, 1976. = Horvay György: Vámbéry Ármin. Bp. 1976.
- Hunfalvy János, 1859. = Hunfalvy János: Egy pillantás a külföld tudományos mozgalmaira a közelebbi évekre. Budapesti Szemle, 1859. 15. sz. 66—89.
- Hunfalvy János, 1887. = Hunfalvy János: Társadalom és természettudomány. Természettudományi Közlöny, 1887. 219. sz. 433—436.
- Huszka József, 1899. = Huszka József: Még egyszer „A magyarság házárol”. Ethnographia, 1899. 5. sz. 373—380.
- Huszthy Sándor, 1972. = Huszthy Sándor: Herman Ottó a kolozsvári múzeumban. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XI. Miskolc, 1972. 9—43.
- Jankó János, 1900. = Jankó János: A néprajz Finnországban. Bp. 1900.
- Jászi Oszkár, 1905. = Jászi Oszkár: Szocializmus és hazafiság. Huszadik Század, 1905. I. jan.—jún. 1—11.
- Kemény G. Gábor, 1958. = Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bp. 1958.
- Kemény G. Gábor, 1977. = Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos (1826—1916). Bp. 1977.
- Kende Zsigmond, 1974. = Kende Zsigmond: A Galillei Kör megalakulása. Bp. 1974.
- KLI IX. = Kossuth Lajos iratai IX. Sajtó alá rend. Kossuth Ferenc. Bp. 1902.
- KLI X. = Kossuth Lajos iratai X. Sajtó alá rend. Kossuth Ferenc. Bp. 1904.
- KN = Képviselőházi Napló
- Kodolányi János, 1973. = Kodolányi János: A finnugor őshaza nyomában. Bp. 1973.
- Kornis Gyula, 1910. = Kornis Gyula: Max Verworn: Die Frage nach den Grenzen der Erkenntniss. Budapesti Szemle, 1910. 406. sz. 156—159.
- Kósa László, 1976. = Kósa László: Néphagyományunk évszázadai. Bp. 1976.
- Kovács Endre, 1977. = Kovács Endre: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Bp. 1977.
- K. Kovács László, 1948. = K. Kovács László: A magyar állattartás kutatása. In: A magyar népkutatás kézikönyve. II/8. Bp. 1948. 1—24.
- Lambrecht Kálmán, 1920. = Lambrecht Kálmán: Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Bp. 1920.
- Lederer Emma, 1969. = Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969.
- Litván György, 1978. = Litván György: Magyar gondolat — szabad gondolat. Bp. 1978.
- Madarász József, 1883. = Madarász József: Emlékirataim 1831—1881. Bp. 1883.
- Magyarország története, 1978. = Magyarország története 1890—1918. Főszerk. Hanák Péter. (Magyarország története 7.) Bp. 1978.
- Magyarország története, 1979. = Magyarország története 1848—1890. Főszerk. Kovács Endre. (Magyarország története 6.) Bp. 1979.

- Marczali Henrik, 1883. = Marczali Henrik: Vámbéry műve a magyarok eredetéről. Budapesti Szemle, 1883. 74. sz. 306–315.
- Mocsáry Lajos, 1906. = Mocsáry Lajos: A Függetlenségi Párt. Bp. 1906.
- MTA-K = Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár
- Mühlmann, 1948. = W. E. Mühlmann: Geschichte der Anthropologie. Bonn, 1948.
- Nagy József, 1908. = Nagy József: A tudomány értéke. Budapesti Szemle, 1908. 380. sz. 161–182.
- Németh G. Béla, 1976. = Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Bp. 1976.
- NM-EA = Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár
- OL = Országos Levéltár
- OSZK-K = Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára
- oü. = országos ülés
- Pál Lajos, 1976. = Pál Lajos: Rónay Jácint. Bp. 1976.
- PIM = Petőfi Irodalmi Múzeum
- Rapaics Raymund, 1953. = Rapaics Raymund: A magyar biológia története. Bp. 1953.
- Ratzel, 1887. = Friedrich Ratzel: A föld és az ember. Bp. 1887.
- Sáfrán Györgyi, 1960. = Sáfrán Györgyi: Herman Ottó és Kossuth Lajos. Magyar Tudomány, 1960. 7. sz. 429–435.
- Sarlós Béla, 1976. = Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.
- Schieder, 1980. = Theodor Schieder: Die Krise des bürgerlichen Liberalismus. In: Liberalismus. Szerk. Lothar Gall. Königstein/Ts., 1980. 187–207.
- Schmidt, 1980. = Gustav Schmidt: Politischer Liberalismus, LandedInterests und organisierte Arbeiterschaft 1850–1880. In: Liberalismus. Szerk. Lothar Gall. Königstein/Ts., 1980. 232–253.
- Simonits Anna, 1977. = Simonits Anna: Palágyi Menyhért filozófiai nézetei. In: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Bp. 1977. 121–164.
- Smith, 1969. = Kaj-Birket Smith: A kultúra ösvényei. Bp. 1969.
- Somogyi Éva, 1976. = Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp. 1976.
- Somogyi Éva, 1978. = Somogyi Éva: Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái. Történelmi Szemle, 1978. 1. sz. 1–32.
- Sötér István, 1963. = Sötér István: Nemzet és haladás. Bp. 1963.
- Stein Aurél, 1908. = Stein Aurél: Homokba temetett városok. Bp. 1908.
- Szabad György, 1967. = Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszfútján. Bp. 1967.
- Szabad György, 1977. = Szabad György: Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen politikai megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977.
- Szabadfalvy József, 1975. = Szabadfalvy József: Herman Ottó néprajzi munkássága. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XIII–XIV. Miskolc, 1975. 19–25.
- Szabó József, 1858. = Szabó József: Geológiai alapnézetek a folytonossági elmélet szellemében. Budapesti Szemle, 1858. 4. sz. 57–78.
- Szabó József, 1863. = Szabó József: Az ember a geológiában. Budapesti Szemle, 1863. 60. sz. 309–321.
- Szabó Miklós, 1974. = Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. sz. 3–66.
- Szatmári Károly, 1880. = Satmári Károly: „A magyar hírlapírói kör.” Függetlenség, 1880. jan. 23.
- Székely Sándor, 1955. = Székely Sándor: Herman Ottó. Bp. 1955.
- Szekfű Gyula, 1952. = Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. Bp. 1952. 341–434.
- Szily Kálmán, 1877. = Szily Kálmán: Természettudományi mozgalmaink az utolsó évtizedben. Budapesti Szemle, 1877. 29. sz. 136–158.
- Színi Gyula, 1912. = Színi Gyula: Két látogatás I. Herman Ottónál. Pesti Napló, 1912. máj. 26.
- Tagányi Károly, 1894. = Tagányi Károly: A földközösség története. Bp. 1894.

- Timon Ákos, 1903. = Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Második kiadás. Bp. 1903.
- Tóth Ede, 1967. = Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetje (1826–1874). Bp. 1826–1967.
- TTM-K = Természettudományi Múzeum Kézirattár
- Vajkai Aurél, 1948. = Vajkai Aurél: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. In: A magyar népkutatás kézikönyve. II/5. Bp. 1948. 3–40.
- Varga Domokos, 1976. = Varga Domokos: Herman Ottó. A kalandos és küzdelmes sorsú magyar tudós élete. Bp. 1976.
- Várkonyi Ágnes, 1961. = Várkonyi Ágnes, R.: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961.
- Várkonyi Ágnes, 1973. = Várkonyi Ágnes, R.: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I–II. Bp. 1973.
- Várkonyi Ágnes, 1975. = Várkonyi Ágnes, R.: Tudomány és társadalom a magyar polgári átalakulás időszakában. Világosság, 1975. 10. sz. 609–613.
- Zichy Jenő, 1880. = Zichy Jenő: Emlékirat a magyar ipar fejlesztése érdekében. Bp. 1880.
- Zsigmond Gábor, 1974. = Zsigmond Gábor: A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839–1886). Bp. 1974.
- Zsigmond Gábor, 1976. = Zsigmond Gábor: Lánczy Gyula és a századvégi evolucionista társadalomkutatás válaszfűjtjei. Ethnographia, 1976. 1–2. sz. 237–254.
- Zsigmond Gábor, 1977. = Zsigmond Gábor: Az ősi társadalom magyar kutatói. Bp. 1977.

Névmutató

- Ábrahám Ambrus 54, 83, 85, 172
Acsády Ignác 149, 156, 173
Alexander Bernát 19, 133
Andrássy Gyula 124
Antipa 86
Apáthy István 41, 71, 134
Apponyi Albert, 91, 111
Arany János 65, 73
Árokszállásy Zoltán 81, 172
- Bacon, Francis 82
Baenitz, C. 56
Bakay Nándor 51—52
Balassa Iván 87, 172
Bárdosi János 84, 172
Bartels, Paul 61—62
Bartha Miklós 30, 109, 111, 172
Bartók Béla 149
Bartók Lajos 101
Bastian, Adolf 16, 61—62, 76, 148, 172
Bedoc, John 61, 149
Bedőházy János 13
Beőthy Leó 138, 178
Beőthy Zsolt 149, 159
Berzeviczy Albert 33
Bethlen Gábor 58
Bismarck, Otto von 15, 106, 122
Blanchère 62
Blankenhorn 41
Blumenbach, Johann Friedrich 135
Bodrogi Tibor 86, 172
Borosnyai Kamilla 15
Boucher de Crévecoeur Perthes 134—135
Brassai Sámuel 12, 77, 172
Brehm, Alfred 14, 61, 80, 132
- Buckle, Henry Thomas 16, 57, 79, 81, 137, 140, 144, 157
Budenz József 151
Bugát Pál 65
Buzinkay Géza 134, 172
Bünkner 18, 62
- Capitan 63
Chamberlain, Houston Stewart 148
Chernel István 54, 88, 172
Chernel Kálmán 12
Clair Vilmos 100
Comte, Auguste 55, 137, 144
Cuvier, Georges 61, 85, 134—135
- Csaba József 73, 172
Csáky Albin 17, 68—69, 113—114
Csató János 56, 61, 63, 70, 73, 131
Csávolszky Lajos 14, 133
Csengery Antal 80, 133
Csermák Géza 61, 77, 80, 83, 159, 172
Csernátony Lajos 14
Csiky Ernő 60, 62
Csillag Zsigmond 101
Csorba László 115, 172
- Dapsy László 79, 140, 172
Darányi Ignác 16, 19, 56, 60
Darwin, Charles Robert 13, 16, 61, 63, 69, 79, 133—134, 136—138, 146
Deák Ferenc 21, 125, 163
Degeer, Karl 61
Dénes Iván Zoltán 159, 172
Diószegi István 124, 172

- Entz Géza 12, 16, 133
 Enyedy Lukács 36
 Eötvös József 67, 75, 125, 172
 Eötvös Károly 14, 55, 95, 100, 113, 116–118
 Erdélyi János 17, 57, 172
- Fadrusz János 19
 Falk Miksa 56
 Farkas Gyula 176
 Favre, Jules 101
 Fekete Zsigmond 153
 Fél Edit 155, 172
 Felkai László 75, 172
 Ferenc József 22, 25, 113, 163
 Finsch, Otto 16, 61, 76, 135
 Fischer Lajos 134
 Fodor István 152–153, 172
 Frankel Leó 101
 Friedel 61
 Fritsch, Anton 61
 Frivaldszky János 13, 16, 59
 Frobenin 62
 Fronszek Sándor 95
 Fuchs Tivadar 70, 136, 174
- Galántai József 22, 115, 172
 Galilei, Galileo 80
 Garibaldi, Giuseppe 95
 Gergely András 22, 50, 96, 134, 172–173
 Gerő András 24, 92, 94, 173
 Gibbon, Edward 159
 Gobineau, Joseph Artur 148
 Goethe, Johann Wolfgang 134
 Goetz 62
 Gratiolet, Louis Pierre 62
 Gratz Gusztáv 111, 113, 161, 173
 Grunecz 62
 Grünwald Béla 14, 31, 70
 Gunst Péter 149, 157, 173
- Győrffy István 155, 173
 Györi Elek 96
 Gyulai Pál 59, 150, 163
- Haecckel, Ernst 13, 16, 61, 136–138, 146
 Halaváts Gyula 18
 Hammersbergi Ganzstuck Franciska 11
 Hanák Péter 176
 Haynald Lajos 80, 133, 136–137
 Hegedűs Sándor 65
- Helpfy Ignác 14, 47, 52, 90, 109–110, 114–115, 123
 Hell Miksa 15
 Heller Ágost 142, 173
 Hentaller Lajos 96, 112, 116, 118
 Herrmann Antal 17, 172
 Herrmann István 45, 176
 Herrmann Károly 11–12
 Hieronymi Károly 14, 41
 Hilaire, Sant Geoffroy 61, 134
 Hoernes, Moritz 61
 Hoffmann Tamás 154, 176
 Hoitsy Pál 27, 68, 96, 111
 Holló Lajos 111
 Horváth Géza 16, 41, 56, 59, 61–64, 70, 72, 78–79, 81, 88, 133, 138, 148,
 Horváth Ignác 85, 87, 151
 Horváth Zoltán 58–59, 92, 97, 128, 162, 176
 Horvay György 151, 176
 Hunfalvy János 57, 71–72, 142, 176
 Hunfalvy Pál 17, 85, 146, 151, 154, 176
 Huszár Adolf 14
 Huszka József 82, 175–176
 Huszthy Sándor 176
 Huxlley, Thomas Henry 67
- Inczédy László 96
 Irányi Dániel 27, 90, 95–97, 100, 107, 110, 112–114, 127
 Istóczy Győző 100
- Janka Viktor 59
 Jankó János (karikaturista) 14
 Jankó János (etnográfus) 15, 18–19, 56, 71, 80, 84, 86–87, 150, 172, 176
 Jászi Oszkár 161–162, 167, 176
 Jókai Mór 15, 30, 174
 József, II. 31
 Justh Gyula 116, 118, 166–167
- Kaas Ivor 90, 116, 118
 Kada Elek 87–88
 Kadič, Ottokar 19, 80
 Kadocha Lippich Károly 148, 152, 166
 Kállay Béni 124
 Kant, Immanuel 142
 Károlyi Gábor 96, 110, 113, 116, 161
 Károlyi Mihály 92
 Kászonyi Dániel 96
 Katona Lajos 17

- Kautz Gyula 58
 Kemény G. Gábor 94, 163, 176
 Kende Zsigmond 22, 120, 176
 Kerkápoly Károly 14
 Keve András 176
 Klatsch 61
 Kodály Zoltán 149
 Kodolányi János 57, 176
 Komjáthy Béla 95, 111
 Kornis Gyula 142, 176
 Kósa László 57, 149, 153, 176
 Kossuth Ferenc 29, 118, 120, 130, 163–165, 176
 Kossuth Lajos 15–16, 25, 29, 31, 39–40, 46–47, 49–53, 55, 57, 59, 62–63, 70–71, 77, 84, 90–101, 105–106, 109–114, 116–118, 123, 127, 146–150, 163, 166–167, 174, 176–177
 Kovács Endre 125, 176
 K. Kovács László 78, 176
 Kozma Andor 118
 Kőrösi Csoma Sándor 86, 152–153
 Kraatz 148
 Krenner József 59
 Kriechbaumer 56
 Kupa Árpád 88
- Lamarck, Jean Baptiste 61, 135
 Lambrecht Kálmán 21, 27, 31, 35, 41, 54, 57–58, 60, 62, 66, 68, 73, 76, 80, 85, 90, 92, 96–99, 101, 104, 107–108, 113, 115–116, 123, 126, 129, 132, 162–163, 166–167
 Landois, Hermann 61
 Lavater, Johann Kaspar 62
 Lánczy Gyula 57, 179
 Lányi Béla 88
 László Imre 95
 Lederer Emma 149, 156–157, 176
 Lendl Adolf 15
 Lengyel Béla 142
 Leverrier, Jean Joseph 80
 Levier 62
 Ligeti Antal 14
 Linné, Karl von 61, 65, 69, 77–78, 82, 85, 134
 Lippert, Julius 62
 Litván György 120, 162–163, 168, 176
 Loczka József 85
 Lóczy Lajos 42, 59, 65, 70–71, 77, 80, 82, 84, 87, 89, 92, 123, 133, 152–153
 Löwl 62
 Lubbock, John 16, 61, 76, 86, 135
 Lursch 62
- Lükő Géza 95
 Lyell, Charles 61, 63, 135
- Macaulay, Thomas Babington 159
 Madarász Gyula 16,
 Madarász József 32, 55, 90, 95–96, 116, 130, 176
 Máday Károly 11
 Marczali Henrik 151, 156, 177
 Margó Tivadar 70, 133
 Mátyás (Hunyadi) 58
 Mayer, Julius Robert 62
 Mazzini, Giuseppe 48
 Méhely Lajos 57
 Meitzen, August 62
 Meldahl 62
 Melich, János 62
 Meringer 62
 Mezei Ernő 163
 Mikó Imre 12
 Mikszáth Kálmán 93
 Mocsáry Lajos 14, 90–91, 95, 124, 127–129, 163, 165–166, 176–178
 Mocsáry Sándor 59, 177
 Mommsen, Theodor 14, 159
 Moritz Pál 150
 Mortillet, 61
 Munkácsy Bernáth 76, 151, 153
 Mühlmann, W. E. 76, 78, 135, 137, 148, 177
- Nagy József 142, 177
 Naumann, Friedrich (biológus) 12, 14, 80
 Naumann, Friedrich (politikus) 107
 Németh G. Béla 55, 76–77, 79, 81–82, 137, 145–146, 149, 177
 Newton, Isaac 69, 80, 131
 Nordhoff, 62
- Ónody Géza 100
- Pál Lajos 134–136, 144, 177
 Palágyi Menyhért 142–143, 177
 K. Papp Miklós 12, 102
 Pauler Gyula 79, 152, 159
 Péch Antal 47
 Peschel, Emil 61
 Petényi Salamon János 12, 65, 175
 Petőfi Sándor 65
 Polonyi Géza 96, 110–111
 Prónay Gábor 96
 Pulszky Ágost 100

Pulszky Ferenc 14, 53, 59, 90, 148
Pulszky Polyxenia 25, 41, 61, 124, 163–164

Quetelet, Lambert Adolph 137, 139–140, 172

Radde, Gustav 62
Ranke, Johannes 135
Ranke, Leopold von 159
Rapaics Raymund 133, 177
Ratzel, Friedrich 16, 62, 77, 79, 137–139, 146–
148, 159, 177
Rau 62–63, 86
Ráth Károly 47, 51–52
Ráth Mór 96
Reiser, Otmar 61
Reizner János 88
Renan, Ernest 55
Retzius, Gustav 16, 62
Reymond 63
Ribiczey Gyula 153
Riehl, Wilhelm Heinrich 154, 176
Ripley 62
Rónay Jácint 133–134, 177

Sáfrán Györgyi 93, 117, 177
Sajnovics János 15
Sámi László 12–13
Sándor, II. 108
Sarlós Béla 22, 31, 33, 177
Saussur, Ferdinand de 61
Schieder, Theodor 28, 107, 177
Schmidt, Gustav 107, 177
Schuhardt, Hugo 16
Schulze-Delitzsch, Herrmann 14, 44, 107
Sculthéthy Náthán 13
Sebestyén Gyula 83
Seffer László 46
Semsey Andor 14
Setälä, Emil Nesztor 61, 87
Simon, E. 61
Simonovits Anna 136, 143, 177
Simonyi Ernő 90, 107
Simonyi Iván 81, 95, 97, 174
Simonyi Zsigmond 71, 87, 152
Sirelius 61, 86–87,
Smith, Kaj Birket 76, 136, 148
Somogyi Éva 24–25, 28, 177
Sökeland, H. 61
Sötér István 55–56, 82, 159, 177
Spencer, Herbert 134, 142

Stein Aurél 153, 177
Sturmán Lénárd 88
Sturmann György 116

Szabad György 32, 123, 171, 177
Szabadfálvy József 61, 77, 83, 85, 87, 153, 177
Szabó József 133–134, 177
Szabó Miklós 44, 111, 177
Szalay Imre 71, 95–96
Szapáry Gyula 33
Szarvas Gábor 65
Szatmári Károly 30, 177
Szász Zoltán 96, 173
Szécsen Antal 156
Székely Aladár 168
Székely Sándor 54–56, 60, 65, 70, 76–77, 82, 85,
116, 131–133, 135, 137, 139, 141–142, 144,
146, 148, 177
Szekfű Gyula 96, 101, 159, 172, 177
Szemecz Emil 100
Szentkirályi Albert 110
Szilágyi Dezső 14, 113
Szily Kálmán 13–14, 19, 47, 64, 71, 77, 177
Szini Gyula 20, 58, 64, 101, 167–177
Szombathy József 19

Tagányi Károly 75, 85–88, 149, 155–157, 159,
177
Takáts Sándor 77, 80, 85, 87–88, 116, 157–159
Teutsch 62
Thallóczy Lajos 61
Thaly Kálmán 156, 178
Than Károly 41, 70
Thiers, Louis Adolphe 101
Thorell 61, 85
Timon Ákos 154–156, 178
Tisza Kálmán 24–25, 28, 43, 48, 95, 97, 100–101,
106, 110–111, 163–164
Toldi István 90, 156
Toldy Ferenc 75
Tóth Béla 96, 150
Tóth Ede 25, 178
Török Aurél 12, 18, 149
Trefort Ágoston 14, 16, 47, 49, 59, 67, 96
Treitschke, Heinrich 14

Ugron Gábor 56, 96, 110–118, 129

Vajda János 164
Vajkai Aurél 83, 178
Vámbéry Ármin 19, 149, 151–152, 154, 177

- Vangel Jenő 88
Varga Domokos 93, 178
Várkonyi Ágnes 54–57, 63, 76–77, 79, 81–82,
85, 132, 135, 137, 139, 141–142, 144, 148–149,
151, 156–157, 159, 178
Vázsonyi Vilmos 161
Veliky János 22, 50, 173
Verhovay Gyula 14, 95–96, 101
Verworn, Max 176
Vidáts János 107
Vikár Béla 149
Virchow, Karl Ludwig Rudolph 15, 61–62, 76,
86, 135–137
Vogt, Karl 76
Wahrmann József 19
Wahrmann Mór 19
Wahrta Vince 14, 41
Waitz 76, 147, 150
Wallace, Alfred Russel 61
Wattenwyll, Karl Brunner von 11, 13, 61
Weinbock 62
Wekerle Sándor 113–114, 163
Wlassich Gyula 73, 128
Zichy Jenő 18, 43, 76, 85, 151, 174–175, 178
Zoltai Lajos 88
Zsigmond Gábor 57, 138, 146, 149, 151–152, 154,
159
Zsigmondy Vilmos 47

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Tárnok Irén

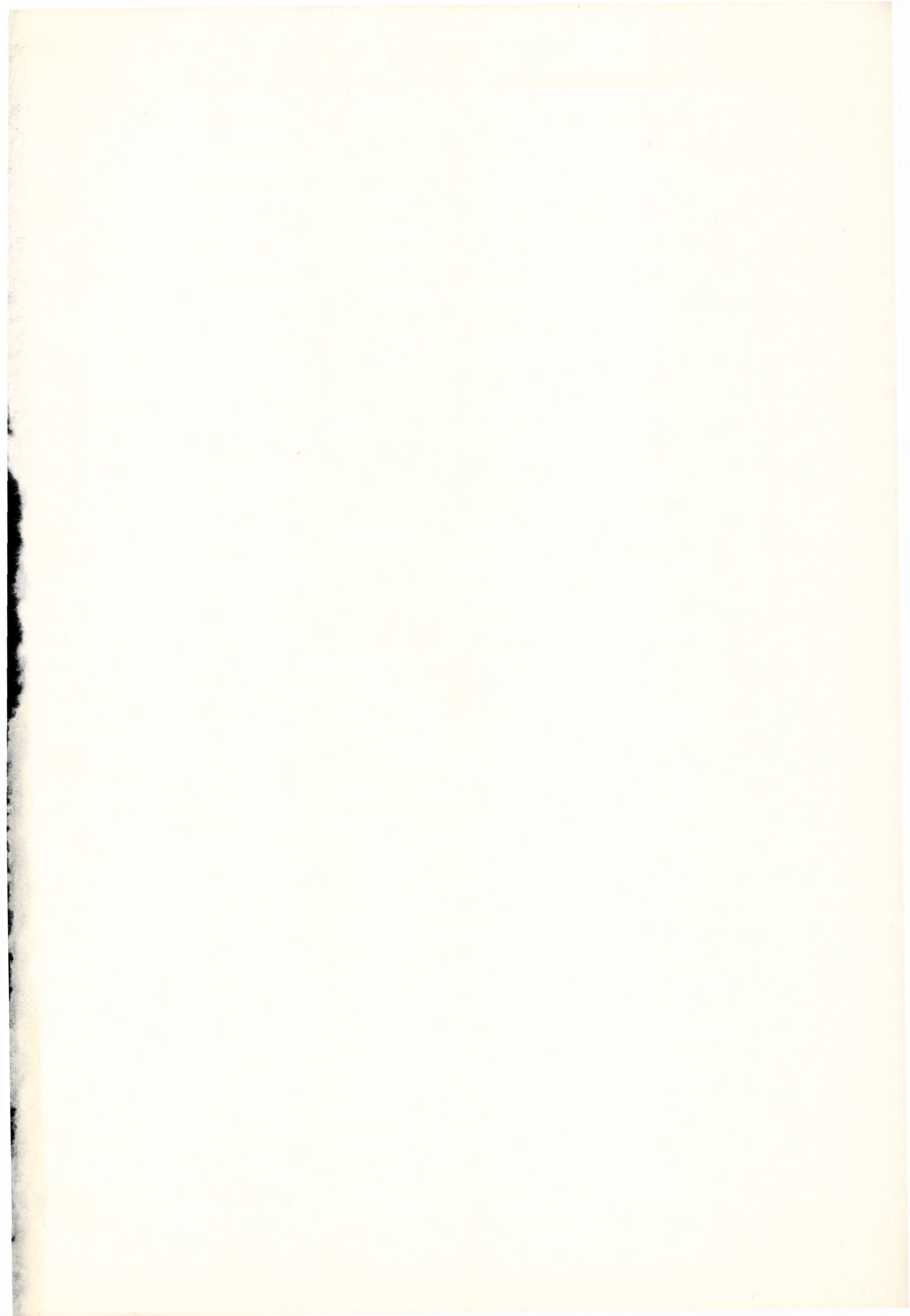
Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A borító- és kötéstervezés Kolosvári Bálint munkája

Terjedelem: 16,5 (A/5) ív + 1 melléklet · AK 2025 k 8487

84. 31865 Petőfi Nyomda, Kecskemét

Felelős vezető: Ablaka István







Erdődy Gábor
Herman Ottó
és a társadalmi-nemzeti
felemelkedés ügye

Kísérlet a demokratikus ellenzékiiség
érvényesítésére a dualista Magyarországon

Kortársai titokzatos különének tartották, a halála utáni évtizedekből visszatekintők gyakran megmosolyogták reménytelen kisebbségi helyzetéből a hatalommal konokul dacoló, morális elveihez „korszerűtlenül” ragaszkodó alakját. Európaszerte elismert tudósként s a függetlenségi ellenzék tagjaként a magyar nép műveltségének emelésére, Magyarország függetlenségének helyreállítására, a dualista rendszer antidemokratikus jellegének megváltoztatására törekedett.

Erdődy Gábor nem a megszokott életrajzi keretek között mutatja be Herman Ottó pályáját. A tudós, a gondolkodó, a közéleti ember és a politikus tevékenységét a belső összefüggések szem előtt tartásával, tematikus rendben követi nyomon.

Herman helyét az egykorú tudományos és politikai életben mindenekelőtt kivételesen gazdag levelezésére, hírlapi cikkeire, szakfolyóiratokban megjelent tanulmányaira és a parlamenti naplókra támaszkodva jelöli ki, rámutatva a demokratikus ellenzéki útkeresés dilemmáira és útvesztőire a belső önkorrakcióra alkalmatlan dualista rendszerben, a forradalmi átalakulás lehetőségeit nélkülöző korban.



Akadémiai Kiadó
Budapest

ISBN 963 05 3400 2